

Irk

3

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1984

A TARTALOMBÓL

Király Erzsébet: Poétikai fogalmak Zrínyi „Syrena”-kötetének előszavában

Margócsy István: Az irodalomtörténeti hagyomány helyzete a XVIII. század második felében

Szili József: A műalkotás belső világa (Az antropomorfizáló visszatükrözés struktúrája Az esztétikum sajátosságában)

F. Csanak Dóra: Péczeli József elveszettnek hitt előszava Voltaire Zaïre-fordításához

Szemle

Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo (*Pál József*)

Tanulmányok a XIX. század magyar irodalmából (*Imre László*)

Bata Imre: Weöres Sándor közelében (*Bakonyi (Kovács) István*)

Cserépfalvi Imre: Egy könyvkiadó feljegyzései (*Mikó Krisztina*)

Gyöngyösi Gergely: Arcok a magyar középkorból (*Sarbak Gábor*)

Chulek Tibor nyolcvanéves (*Nemeskürty István*)

ajda György Mihály hetvenéves (*Fried István*)

ába György hatvanéves (*Kiss Ferenc*)

AKADÉMIAI KIADO, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1984. LXXXVIII. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Bíró Ferenc
főszerkesztő
Komlószi Tibor
felelős szerkesztő
Dávidházi Péter
Horváth Iván
Kiss Ferenc
Kulcsár Péter
Tarnai Andor
Tverdota György
Veres András

- Király Erzsébet*: Poétikai fogalmak Zrínyi „Syrena”-kötetének előszavában 277
Margócsy István: Az irodalomtörténeti hagyomány helyzete a XVIII. század második felében 291
Szili József: A műalkotás belső világa (Az antropomorfizáló visszatükrözés struktúrája *Az esztétikum sajátosságában*) 309

Kisebb közlemények

- Nemeskürty Harriet*: Egy erasmista dialógus Zrínyi Miklósról és Magyarországról 1664-ből 321
Lengyel András: A Szép Szó szegedi kapcsolatainak történetéből 327

Adattár

- Jankovics József*: Rimay János ismeretlen levele Révay Péterhez 337
F. Csanak Dóra: Péczeli József elvesztettnek hitt előszava Voltaire Zaÿre-fordításához 339
Lukácsy Sándor: Kölcsey ismeretlen folyamodványa 350
Tidrenczel Sándor: A Szabolcs Vármegyei Bessenyei György Művelődési Kör levelestára 351

Műhely

- Pálfi Ágnes—Turcsány Péter*: Arany Toldija és a magyar verselés története 361

Szemle

- Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo (*Pál József*) 372
Tanulmányok a XIX. század magyar irodalmából (*Imre László*) 374
Bata Imre: Weöres Sándor közelében (*Bakonyi (Kovács) István*) 376
Cserépfalvi Imre: Egy könyvkiadó feljegyzései (*Mikó Krisztina*) 378
Gyöngyösi Gergely: Arcok a magyar középkorból (*Sarbak Gábor*) 382

*

- A pápai kollégium története. — Oroszné Deák Judit: Bessenyei György pedagógiai gondolatai. — Kölcsey Ferenc levelezése Kendé Zsigmonddal. — Szerbek és magyarok a Duna mentén 1848–1849-ben. — Csányi László: Vörösmarty szerelmei. — Antal Mádl: Auf Lenas Spuren. — Babits Mihály száz esztendeje. — Szalai Anna: Csereforgalom. (*Vörös Károly, F. Csanak Dóra, Lukácsy Sándor, Fried István, Nagy Imre, Weber Antal, Reisinger János, Pomogáts Béla*) 387

Krónika

- Schulek Tibor nyolcvanéves (*Nemeskürty István*) 396
Vajda György Mihály hetvenéves (*Fried István*) 396
Rába György hatvanéves (*Kiss Ferenc*) 397

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
Ménési ut 11–13.
1118

POÉTIKAI FOGALMAK ZRÍNYI „SYRENA”-KÖTETÉNEK ELŐSZAVÁBAN

(História és fabula, partikuláris és univerzális)

Ez a dolgozat része egy folyamatban lévő munkának, amelynek célja az italianisztika eszközeinek segítségével felderíteni Zrínyi Miklós költészetelméleti műveltségének, poétikai tudatosságának tartalmát és feltételezhető forrásait.

A munka első lépése az *Adria tengernek Syrenaia* című kötet előszavának olasz költészetelméleti művek tükrében való vizsgálata volt. Az itt ismertetett kérdéskör elemzése során alakult ki az a meggyőződés, hogy Zrínyi a történelem és a poétika közös területéhez tartozó alapfogalmak esetében a magyar és az olasz, illetve európai kulturális ismeretkör és terminológia között próbált hidat építeni, illetve magyar közönségének akarta tömören megmagyarázni a magyar költői praxisban eddig ismeretlennek vagy szokatlannak számító eljárásait, amelyeket a *Szigeti veszedelem* megalkotása során alkalmazott.

Az itt elemzett fogalmak köre az eposzelmélet alapkérdéseit foglalja magában: a történetírás és a költészet lényegi és eljárásbeli különbségeit; megtörtént esemény és fikció, valóság, valószínűség és eszmény viszonyát.

1. História és fabula

„Fabulákkal kevertem az historiát, de úgy tanultam mind Homerustul, mind Vergiliustul, az ki azokat olvasta, megismerheti egyykét az másiktul.”

A *keverés*: a *variare*. Miután a költő a történelmi eseménysort *verosimilé*-vé (illetve *ideálé*-vé) emelte, s ezzel mind az *utilitas*, mind részben a *delectatio* követelményének eleget tett, a gyönyörködtetés másik, kevésbé fenséges eszközével, a *varietasszal* is élnie kell, mint azt a hagyomány tanítja.

A *varietast* Tasso „természettől fogva gyönyörködtetőnek” mondja (AP II. 35, PE III. 139).¹ Alkalmazása – úgymond – különösen a modern korban vált nélkülözhetetlenné az elbeszélő költészetben, mivel a „romanzo”, a lovagi tárgyú regényes eposz – Boiardo, Ariosto – összetett cselekményével, eseményeinek sokaságával hatott és alakított ki újfajta ízlést, különösen az átlagosan művelt, udvari és urbánus középréteg körében.

Tasso rendkívül érzékeny volt ennek a rétegnek az igényeire; tisztában volt vele, hogy ebből az elemből kerül ki az olvasóközönség legnagyobb része. E tekintetben is előlegezi, ha szabad így mondani, a barokk költői munkahipotézist, amelynek értelmében az író, a költő megalább háromféle – ha nem többféle – közönségréteg ízlését szolgálja tudatosan: az udvar, a tudós műveltek és az átlagosan műveltek elvárását.

Tasso a *Liberata* befejezésével és revíziójával egyidejűleg levelezésében pontosan körvonalazza a közönséget, amelynek véleményére több, mint kíváncsi. Így ír Scipione Gonzagának 1575. július 16-án

¹ „AP” és „PE” jelzéssel hivatkozom Torquato TASSO ifjúkori, illetve halála előtt írt két költészetelméleti munkájára: *Discorsi dell'arte poetica* (valószínűleg 1564 előtt v. körül keletkezett), és *Discorsi del poema eroico* (Napoli, Stigliola, 1594). A modern kritikai kiadás fejezet- és lapszámaira a szöveg közben utalok: T. TASSO, *Discorsi dell'arte poetica e del poema eroico*, a cura di Luigi POMA, Bari 1964. A szövegeket a saját fordításomban idézem.

Rómába (az ő révén tartotta a kapcsolatot a saját maga által összeállított és felkért bíráló „bizottsággal”, amelynek ítélete elé bocsátotta eposzát): „Igen nagy megkönnyebbülésemre szolgált, hogy a poema szövetét a bíráló urak (...) jóváhagyták. Mindazonáltal várom, hogy még tüzetesebb vizsgálatnak vessék alá. S mivel a költői mesterséget (arte) illető dolgok, oly szigorú férfiak megítélése szerint, majdnem rendben vannak; a stílus felől pedig Uraságod nyugtat meg –, már csak a gyönyörködtetést illetően maradtak kételyeim. Sohasem volt célom a buta aljanépnek (volgo) tetszeni [ez a vágás Castelvetronak szól],² de nem is csupán a művészetek tanítómestereinek elégedettségét akarnám kivívni. Sőt, fölöttébb erős becsvágy hajt a középszerűek tapsait kiérdemelni; és majdnem ugyanolyan büszke vagyok az effajta emberek jó véleményére, mint a kifinomult hozzáértők szavára. Kérem hát Uraságodat, írja meg mindazt, amit sikerült megtudnia a gáláns udvari emberek és a közepes állásúak tetszéséről.”³

Ezt a tetszést szolgálja a *varietas*: a kérdés az, összefér-e a keresztény hősköltemény természetével a „fabulák” beillesztése? Tasso igennel válaszol: „Én magam a változatosságot mind szükségesnek, mind megvalósíthatónak tartom a hőskölteményben (AP II. 35). (A *Poema eroico* „szükséges” helyett „igen élvezetesebb” mond: III. 139). A hősköltemény sokfélesége mintegy az Isten által teremtett világ végtelen változatosságának a képe (AP II. 35–36., PE III. 139–140).

„Az effajta változatosság annál dicséretesebb lesz, minél nagyobb nehézségekbe ütközik megvalósítása: mert igen könnyű, semminemű szorgosságot nem igénylő dolog az események változatosságát sok különálló cselekmény beiktatásával elérni; ám az, hogy ugyanez a változatosság egyetlen cselekmény során valósuljon meg, *Hic opus, hic labor est*. Abban a változatosságban, amely a cselekmények sokaságából mintegy magától születik, semmiképpen nem ismerzik meg a költő mesterségbeli tudása és tehetsége (arte e ingegno – a horatiusi *ars* és *ingenium*), és tanult, tanulatlan egyaránt elérheti; a másik fajta változatosság ellenben teljesen a költő művészi tudásától függ, s mivel neki benső sajátossága, felismerhető, hogy csak az övé lehet, hiszen közepes tehetség nem is tudná megvalósítani. (...) Tehát a cselekménynek (favola) és a formának egynek kell lennie” (AP II. 360., PE III. 140–141).

A *varietas* tehát az *egyetlen főcselekményű*; de homéroszi mintára *epizódokkal, fikciókkal és csodás elemmel tarkított* eposzban kerüljön megvalósításra: ez Tasso választása.

Mindkét *Discorsibus* és leveleiben Tasso ezt az „egységben megvalósuló változatosságot” vallja az általa megújított hősköltemény sarkalatos tulajdonságának. Tudjuk, hogy a *Poëtika* „polymyθοςz”, „soktörtenetűség” fogalma számos eltérő értelmezésre adott alkalmat, különösen a szintén arisztotelészi egységesség-követelménnyel összefüggésben. Tasso a fentebb idézett módon oldja meg a kérdést, és megoldását eszmeileg úgy támasztja alá, hogy a neoplatonizmus „mikrokozmosz”-elvét az eposzra vonatkoztatja, s ezzel lényegében tág kaput nyit az eposzi cselekmény egységének igen rugalmas értelmezésére. Bírálóinak egy része – különösen Speroni – szemére is vetette, hogy költeménye inkább hasonlít *romanzóhoz*, mintsem az egységes cselekményű epikai modellhez.⁴ (Mintha Arany János kifogásait hallanók!)

Kétségtelen, hogy Zrínyi a *varietas* megvalósításának igényétől vezetve *keveri* a históriát a fabulával. Ide kívánczok Scaligero poézismeghatározása is: „vagy *koholmányokkal egészíti ki* az igazat, vagy *költött dolgokkal utánozza az igazságot*”.⁵ Az első úton haladnak – ahogy Beni is megállapítja – a történelemre alapozott hősköltemények szerzői, vagyis Tasso és követői; a másodikon azok, akik az

² CASTELVETRO szerint „a költészetet egyedül csak a gyönyörködtetésre és a felüdülésre találták fel”, mégpedig „a köznép, a műveletlen tömeg” lelkének felüdítésére. L. Lodovico Castelvetro *Poetikájából*, in: KOLTAY-KASTNER Jenő, *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete*, Bp. 1970. 295. BENEDEK Nándor fordítása.

³ *Le lettere di Torquato Tasso*, disposte pe ordine di tempo e illustrate da Cesare GUASTI, 5 voll., Firenze, 1852–1855. Volume primo, 1892. 104.

⁴ Vö. *Trattatisti del Cinquecento*, a cura di Mario POZZI, Napoli, Ricciardi, 1978. 486–488, 841–843. SPERONI és TASSO nézetkülönbségeiről tanúskodik a *Liberata* korrekciójával párhuzamos levelezés: T. TASSO, *Le lettere* ..., id. kiad. 88, 131, 137, 156–157, 160, 164–165, 166–167, 170–171, 173, 174, 179, 181–182, 221–223.

⁵ L. KOLTAY-KASTNER, i. m. 274.

elbeszélő költemény „fictio fabulosa”-nak fogják fel (és maga Beni, amikor nem közvetlenül Tasso ügyéért harcol, az utóbbi típus felé hajlik; a definíció is az övé, Arisztotelész-kommentárjából).⁶

Zrínyi a homéroszi, illetve tassói utat választja, ebben őt is, akárcsak Tassót, a saját posszibilis közönségének ismerete, a rá gyakorolható hatás feltételezése irányítja. Nem poétikai leckét ír, mikor „Homerustul és Virgiliustul” tanultakat fordít a saját poézisének nyelvére. A dedikációban szereplő magyar nemességnek nemcsak történelmi-politikai, hanem szocio-kulturális determináltsága is van. Zrínyi tudja, hogy azok, akik művét majd kézbe veszik, jöllehet részben hozzá hasonló érdeklődésű és olvasottságú emberek, fogalomrendszerüket tekintve inkább a magyar hagyományhoz és az antikvitáshoz, mintsem a kortárs európai kultúrában ismert terminológiához és költői gyakorlathoz mérik azt, amit olvasni fognak. Így a *historia* és *fabula* jelentésének tisztázásakor figyelembe kell venni a fogalmak jelentését a korábbi és a kortárs magyar kultúrában, majd meg kell kísérelni a terminus technicusok jelentéstartalmát azonosítani az arisztotelészi–horatiusi terminológiát és teóriát értékesítő XVI–XVII. századi olasz költészetelméleti művek analóg, csak más néven nevezett fogalmaival.

„Res gesta” és „res ficta”

Klaniczay Tibor Zrínyi-monográfiájában kiemelte, mennyire tudatában volt Zrínyi annak, hogy új műfajt alkotott. Ezzel a tudatossággal magyarázza a história-fabula kitétel jelenlétét. „Ő ebben látta irodalmi újítását; hiteles történeti elbeszélés és költött regényes történet összeolvasztására nem látott és nem is láthatott példát a magyar nyelvű irodalomban.”⁷

Zrínyi nem mondja ki előszavában azt, amit előtte – joggal vagy jogtalanul – számosan leírtak előbeszédben, ajánlásban: hogy valamilyen műfajt, versformát, „manierá”-t elsőként honosítottak meg hazájukban. Marino pl. az idillköltészet itáliai meghonosítójának mondja magát;⁸ Tasso kifejezőmódja nem ilyen, ő a vitatható elméleti pontokon az „io per me”, a „magam részéről” szerényebb, de annál nagyobb tudatosságot és öntudatot sugárzó formulát használja. Zrínyi közlésmódja meg redukáltabb: jelzi, hogy valamit „tanult” – költő-elődjei is mindig az illusztris előképre vagy költészetelméleti tézisére hivatkoznak –, s azt, amit tanult, megvalósította.⁹

História tehát egyenlő a „hiteles történeti elbeszéléssel”, a fabula pedig a „költött regényes történettel”. Pírnát Antal pedig ezt a definíciót adja: „História tehát a szó legszélesebb értelmében minden olyan elbeszélés, amelynek tárgya valamilyen valóban megtörtént esemény, *res gesta*, «lőtt dolog».” Az *Árgirus* költője ezzel szemben „... értésére adja olvasóinak, hogy amit ír, az nem lehet «lőtt dolog»: következképpen nem is igazi história; nem *res gesta*, hanem *res ficta*, tehát kitalált, költött dolog”.¹⁰

⁶ Paolo BENI a *Liberata* közvetlen utóéletének egyik vezéralakja, TASSO abszolút nagyságának hirdetője és védelmezője az Accademia della Crusca ellenében. Leghíresebb ilyen értelmű munkája: *Comparazione di Homero, Vergilio e Torquato. Et a chi di loro si debba la Palma nell'Heroico Poema. Del quale si vanno anco riconoscendo i precetti: con dar largo conto de' Poeti Heroici tanto Greci, quanto Latini et Italiani. Et in particolare si fa giuditio dell'Ariosto. Padova, Appresso Lorenzo Pasquati, 1607.* MTA Könyvtára: 550.493. Idézetek saját fordításban, fejezet- és lapszám a szövegben. BENI latin nyelvű poétikai műve: *Pauli Benii Eugubini in Aristotelis Poeticam Commentarii... Patavii anno 1613 per Franciscum Bolzettam.* Elemzését l. Carmine JANNACO–Martino CAPUCCI, *Il Seicento*, Milano, Vallardi, 1963 (*Storia Letteraria d'Italia*). 23–28, 69–70.

⁷ KLANICZAY Tibor, Zrínyi Miklós. 2., átdolg. kiad. Bp. 1964. 96–97.

⁸ Giambattista MARINO, *La Sampogna (...) divisa in Idilli Favolosi, et Pastoralì. In Venetia, appresso i Giunti, MDCXXI.* 5. (MTA Könyvtára: 525.321. Zágrábi jelzet: NSB BZ 412. Zrínyi példánya 1637-es kiadású.)

⁹ A „tanultam” kitétel közvetlen modell-imitációs értelmezése egyoldalú lenne. Homéroszt maga Arisztotelész állítja az olvasó elé anélkül, hogy „kötelezővé” tenné. Zrínyi megoldása tipikusan „barocco-moderato”: bizonyos kritériumok által szabályozott eklektikus imitáció. Vö. SZÖRÉNYI László, *A Szigeti veszedelem és az európai epikus hagyomány.* Literatura, 2. 1977. 29.

¹⁰ PIRNÁT Antal, *Czobor Mihály Heliodoros-átköltése.* 1982. Kézirat.

Megtörtént esemény és fikció elbeszélése között mind etikai téren, mind műfaji rangsorolásban különbség tétetik; ezenfelül a megtörtént esemény elbeszélésének módját illetően szintén erős rangbéli különbség van a történetírás és a históriás énekmondás közt. Erről Pirnát Antal részletesen szól tanulmányában. E helyen azt kell kiemelnünk, hogy Zrínyi messzemenően él eposzában azokkal az eszközökkel, amelyek egyaránt jelen vannak a magyar irodalmi szokvány szerinti „históriában”, azaz a históriás énekekben, valamint a történelmi tárgyú, költészetelméletileg rögzített sajtóságokkal rendelkező hőskölteményben. Ezek a sajátosságok a cselekmény linearitása, az egyes események realiztikus, szinte dokumentáris megjelenítése, az isteni szándéknak és akaratnak történelmi, illetve epikai mozgatóerővé avatása, az intő és moralizáló első személyű megszólalások, bizonyos, a keresztény táborban megengedhetetlen szenvedélyeknek és vétkeknek (istentelenség, hitszegés) az ellentáborba való utasítása.

Hogy Zrínyi milyen tudatosan használja a históriás ének stílár fordulatait, biblikus-moralizáló eszméit, azt a leg részletesebben Klaniczay Tibor mutatta be Zrínyi-monográfiájában.¹¹

Ami a „historia” másik jelentését, a valódi, illusztris történetírással való kapcsolatát illeti, különbséget kell tenni e kapcsolat partikuláris és eszmei rétege közt.

Köztudomású, mennyire gondosan tanulmányozta Zrínyi a Sziget ostromára vonatkozó forrásmunkákat, és sokszor mennyire változtatás nélkül emelte át az eposz cselekményébe a bennük szereplő adatokat, az események elbeszélését. Thury József, aki elsőként végezte el a *Szigeti veszedelem* nem irodalmi forrásainak azonosítását, annyira meggyőzőnek érezte Zrínyi céltudatos kutató munkáját és abbéli törekvését, hogy minél több valóban létezett eseményt és személyt szerepeltessen, hogy kétségbevonta az eposz irodalmi (vagyis gyönyörködtető) célkitűzését, s merőben politikai „tendentia” tulajdonított neki. Mivel azonban lelkiismeretes és pontos kutató volt, mind adatainak felsorakoztatásakor, mind konklúzióinak levonásakor akarva, nem akarva kénytelen volt saját tézisével ellentmondásba kerülni: kiderült, hogy nem tarthatja fenn állítását, amely szerint Zrínyinél a *historia* valóban *történelem*; észre kellett vennie, hogy Zrínyi: 1. nem mindig tartja magát a kronológiai sorrendhez, 2. több eseményt kihagy, illetve lerövidít, 3. bizonyos elemeket a korszak más várostomaiból, csatáiból vesz, 4. kisebb jelentőségű eseményt döntőként szerepeltet és fordítva, 5. lényegében egyenrangú forrásként kezeli a történetírók munkáit, a szájhagyományt és az előzetes költői feldolgozást (Kmarutic).¹²

Mindez pedig nem a történelem, hanem az eposz írójára jellemző sajátosság, amelynek alapjai már a *Poétikában* megtalálhatók (IX, XVII, XXIII, XXIV, XXVI) és lényegében azt jelenti, hogy a költő a valóban megtörtént eseményeket a valószínűség, az egység és a befejezettség követelményének megfelelően használja fel, és kitalált eseményekkel, illetve epizódokkal díszíti.

Mire Zrínyi eposzáinak írásába kezd, azaz „historiáját” a dokumentumok és a hagyomány alapján felépíti, a történelmi tények eposzi nyersanyagként (a tassói „materia nuda”) való kezelése fél százada elméletileg és a költői gyakorlatban egyaránt elfogadott és szentesített eljárás. Tasso, félúton Scaligero és Castelvetro álláspontja közt, az egycselekményű keresztény eposz megteremtésénél az ellen-reformációs gondviselés-eszmét, annak mitológiás, csodás megjelenítését, valamint a *romanzo* által kialakított *varietas*-igényt egyaránt befogadni, illetve kielégíteni képes *Iliász*t tekinti modelljének. Az eltérés Zrínyi és Tasso históriafelfogása, valamint az azt visszhangzó, interpretáló és továbbfejlesztő elméletírás (pl. Beni) között abban áll, hogy a „res gesta”-ként felfogható elemek sokkal nagyobb arányban és minőségi súllyal vannak jelen a *Szigeti veszedelemben*, mint Tassónál vagy az epigonoknál.

Csakhogy a *res gesta* esetünkben nem a mai felfogás szerinti *megtörtént dolog*. Thury így ír: Zrínyi „az események előadásában nem térhetett el a történelmi tudástól”.¹³ Ez a „történelmi tudás” azonban – mint Klaniczay utal rá – nagy részében már maga is *feldolgozás*, átalakított anyag, mind a történetíróknál, mind pedig – még fokozottabb mértékben – a szigeti eseményeket megéneklő epikai hagyományban.¹⁴ Zrínyinak már forrásaiban megvan a „tendentia” – híven ahhoz, amit Machiavelli minden idők történetírásának pártosságáról tartott.

¹¹ KLANICZAY, i. m. 82–94.

¹² THURY József, *A Zrínyiász*, ItK 1894. 136–138, 259–261.

¹³ Uo. 411.

¹⁴ KLANICZAY, i. m. 130–138.

Thúry így folytatja konklúzióját: „De mivel a történetet a maga korának szellemében, annak a nézetedeknek a vallási vizályoktól és a török alatt sinlődéstől befolyásolt felfogásával beszéli el (...), ezért látjuk mi (...) a Szigeti Veszedelemet az eposza magaslátára emelve, holott az a maga korában, iratása idejében, *historia* volt, nem költemény.”¹⁵ Anélkül, hogy osztanók Thúry nézetét arról, hogy a *Szigeti veszedelem* a maga korában nem ment költeményszámba, azt legalábbis nagy részben elfogadhatjuk, hogy *historiaszámba* mehetett: hiszen Zrínyi kortársainak is csak ugyanazok a történeti munkák és hagyományok állhattak rendelkezésére, mint magának Zrínyinek. Azt azonban már Arisztotelésznél megtaláljuk, hogy a hagyományos történetet nem szabad megváltoztatni (XIV). Ugyanez áll a tényszerű dolgokra is: „Az igazi *költő* sohasem fog olyan dolgokat választani, miket kortársai és szomszédai nyilvánvalóan megcáfolhatnak vagy hamisaknak ítélnének” – jelentette ki Fracastoro, 1555-ben megjelent Arisztotelész-kommentárjában.¹⁶

Miért volt szükséges visszamenni Thúry tanulmányához avégett, hogy megállapítsuk ugyanazt, amit Aranytól kezdve Széchyn át Klaniczayig régen megállapított az irodalomtudomány, vagyis azt, hogy a Zrínyiasz eposz, nem pedig *historia*? Csak azért, hogy világosan kimondhassuk: Zrínyi eposzában a *historia* a maga korának közönségfelfogásában is csak annyira lehetett *res gesta*, mint amennyi köze van egy már átalakult, absztrahálódott, más tudati szintre került történelmi eseménysornak az eredeti, a valóságos eseménysorhoz. Ami pedig az előszót illeti, Zrínyi *historia*-terminusa összekötő híd a korabeli történelemtudat és a szó költészetelméleti jelentése közt, ami nem más, mint a hősköltemény *történeti eseményen alapuló főcselekménye*. Ennek bizonyítására bővebben a szultán halálával kapcsolatos részben fogok kitérni. Itt csak arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy Zrínyi nem pusztá konvencióból és nem is hivatkozásból utal ismét Homéroszra és Vergiliusra, hanem azért, hogy a klasszikus eposzokat ismerő művelt magyar olvasó előtt az analógiával megvilágít saját *historia*-kifejezésének a magyar szokványtól eltérő, a költészetben érvényes jelentését. Hogy mennyi a *történelem* az *Ilíaszban* és az *Aeneisben*, arról már ötszáz évvel Zrínyi előtt is megvolt a tudós emberek véleménye (Pirnát Antal Konsztantinosz Manassészt idézi, aki hazugnak nevezte Homéroszt),¹⁷ Zrínyi korára pedig már legfeljebb ugyanannyit tartottak belőle történelemnek, amennyit Beni is: a trójai háború tényét és trójai menekültek Itáliába való hajózását (VI. 227).

Ami ehhez képest kétségtelenül megváltozott, az a Tasso által elindított eposzírói gyakorlat, amely de facto *közelebb* van a történelemhez, az akkori ember előtt érdeklődésre számot tartható, aktuális vagy aktualizálható eseményekhez. S való igaz: Zrínyi eposzában *közelebb* aligha áll a költői alkotás a koncepciózus és illusztris történetíráshoz. Nem ignorálhatuk az „írhassak mint volt” költői segélykérés ilyenfajta, politikai értelmét sem. Ehhez mérhető a megelőző európai epikus költészetben – tudtommal – csak Camõesnál olvashatunk, aki szintén explicite kijelenti ajánlásában, hogy az igazat fogja írni olyan tettekről, amelyek olvastán a király büszke lesz, hogy ilyen hősi és nagy nép uralkodója.¹⁸

„Az ki azokat olvasta...”

Ismét Beni szövegéhez folyamodunk annak tisztázására, miként vélekedett egy XVII. századi elméletíró a „megesmerheti egyykét az másuktul” probléma felől.

Ugyanis ha a *historia: történelmen alapuló főcselekmény*, ami olaszul a *favola*, *azione* vagy az *azione principale* nevet viseli, akkor a Zrínyi-féle *fabula* egyaránt jelöli a *fikciót*, a *csodás elemet* és az *epizódot*, amelyek a költői megvalósítás során természetesen fedik is egymást.

¹⁵ THÚRY, i. m. 395, 411.

¹⁶ KOLTAY-KASTNER, i. m. 258. Fracastoro gondolatmenete azonban nem a történelmi tényekből alkotott univerzális *verosimile*, hanem a platonista *ideale* felé mutat.

¹⁷ PIRNÁT Antal, *Historia és fabula*. ItK 1984.

¹⁸ Luís de CAMÕES, *Os Lusíadas*, Canto I. 10–11. stanza. Az adatra Rózsa Zoltán hívta fel a figyelmet. – CAMÕES a lovagi, *romanzo*-típusú epikához képest tartja csodálatosabbnak az általa elmondandó igazat; az összehasonlításban Boiardo és Ariosto hőseit sorolja fel.

Beni a *Discurso Quinto* tárgyát a következőkben jelöli meg: „Mennyi és milyen epizód való a hőskölteménybe; milyen renddel, arányban és művészettel kell beleszőni és elosztani őket; és ki ékesítette velük illendőbben költeményét, Homérosz, Vergilius vagy Torquato?”

Epizód mindaz, „ami nem tartozik a főcselekmény (attione) lényegéhez és summájához” – szótan e somma – (173). Célja kettős: a cselekmény bővítése a kellő nagyság elérése végett, valamint díszítése és változatossá tétele (ornamento e varietà). Néha nehéz megkülönböztetni őket a főcselekménytől, mert igen nagy művészettel vannak beillesztve „s oly természetesen, az alkalomhoz oly igen illően következnek be (174)”. Eppen ezért Beni a műélvező oldaláról nem is igen tartja fontosnak a pontos különbségtételt, mert a poéma „nem olyan, mint a fegyveres férfi vagy a felszerszámozott ló, akiknél első látásra megkülönböztethető, mi a sajátja, mint a fej, a kar, a láb, és mi az, amit kívülről adtak rá vagy csatoltak hozzá, mint a sisak, a sisaktaréj, a nyereg, a zabla, a páncél és hasonló dolgok; hanem inkább olyan, mint egy festmény vagy kert, ahol sokszor nem tudjuk eldönteni, mi tartozik a tárgy lényegét alkotó dolgok közé és melyek szolgálnak csupán üresség kitöltésére (175)”.

Csak hogy – mondja Beni – Homérosz és más, Arisztotelész előtt élt vagy a *Poétikát* nem ismerő költők nem annyira szabályok és mesterségbeli előírások (arte) szerint írtak, mint inkább tehetségük (ingegno) és a természet szavának irányítására. S jóllehet Arisztotelész később észrevette a költemény alkotórészeinek változatosságát és különbséget is tett köztük, „mégsem lehetetlen, hogy a *Poétika* [amit Beni itt is, mint sokszor másutt, az *Arte* címen említ] olyasmint jelölt meg, ami Homérosznál nem szabályból vagy annak tiszteletbentartásából, hanem természetes adottságból (natural talento) származik (. . .): mint ahogy más poétáknál inkább az imitáció vezette be ezt a változatosságot (varietà), mintsem a mesterségbeli szabály (arte) és az előírások tökéletes ismerete. Ezért hát véleményem szerint nincs jobb szabályunk a hősköltemény változatosságán belüli különbségtételre, mint hogy a *tárgykitűzést* vesszük figyelembe (176)”. A proposíció ugyanis legalább a lényeget tekintve magában foglalja a mű summáját, oly módon, mint a mag vagy virág a gyümölcsöt.

Figyelembe vehető továbbá – folytatja Beni – maguknak a történelmi eseményeknek a sora, mert mivel ezek képezik a költemény materiáját és tárgyát, „e tények és események ismerete olykor segíthet annak felismerésében, mit tettek hozzá, melyek az epizódok. Csak hogy az is gyakran bekövetkezhet, hogy e tettek és a história ismerete vajmi keveset segít, mert a költőnek szabadságában áll annak részeit megváltoztatni, különösen ha alantasak és nem alkalmasak (. . .) csodálat keltésére (. . .) a költő azt is megteheti, hogy ezeket a kisebb jelentőségű eseményeket fontosnak ábrázolja és a főcselekménybe helyezi” (177).

Tehát nem lehet a história oldaláról „megismerni egyiket az másiktul”, hanem csak azon a módon, ahogy Zrínyi is tanácsolja: a hagyomány, a költői előképek ismerete felől kell megközelíteni a kérdést: „Nem tagadom, hogy azt, aki igen járatos a poémákban és azok mesterségbeli fogásaiban, a tapasztalás és az ítélőképesség a proposíció vezérfonala nélkül is hozzásegíti a különböző részek felismeréséhez” (181).

Míg azonban Beni inkább az eruditus irodalom-értő, addig Zrínyi kétségkívül inkább a műveltebb magyar nemesi olvasóközönség szemszögéből nézi a kérdést; ezért az általa ajánlott vizsgálódás célja nem a főcselekmények az epizódtól való poétikai disztinkcióját, hanem az általánosan ismert, bár a partikuláris igazságtól már elszakadt, történelmen alapuló cselekménynek és a fiktív, egyértelműen az epikai hagyományból származtatott, a *varietast* szolgáló történeteknek a felismerését szolgálja elsősorban. Változtatlanul fennáll azonban, hogy Zrínyi terminológiája *közvetít* a magyar és az általánosabb, a költészetelméletet is magában foglaló európai, illetve olasz fogalomkör között.

2. A „szokatlan” nyelvi elemek

„Török, horvát, deák szókat kevertem verseimben, mert szebbnek is gondoltam úgy, osztán szegény az magyar nyelv: az ki historiát ír, elhiszi szómat.”

Zrínyi gondolatmenete itt mintegy megszakadni látszik, mert két fontos, a *historiát* illető közlendője közé egy nyelvi jellegű megjegyzést iktat. A sorrendnek két oka lehet. Egyik a *keverés*, a variáció a mese és a nyelv szintjén.

A másik magyarázatként azt kockáztatom, hogy Arisztotelész *Poétikájában* is nagyjából ez a sorrend: a XVII. fejezet szól a szerkesztésről, ahol az epizódokról is szó van; a XIX.-től kezdődik a

nyelvi fejtegetések sora, a XXI-ben kerül szóba a metafora és az „idegenszerűség”, s a XXII. fejezet foglalkozik a metafora és a „szokatlan szavak” használatával: „„Szokatlan»-on az idegenszerű szót, metaforát, a megnyújtást és általában mindazt értem, ami eltér a közhasználatútól (...) Az idegen szavak barbársággal járnak, tehát valamilyen módon vegyíteni kell őket; az idegen szavak ugyanis arra szolgálnak, hogy a kifejezőmód ne legyen közönséges és alacsonyrendű (...)» (51). A XXIII. fejezetben arra figyelmeztet Arisztotelész, hogy az eseménysorozatot az elbeszélő utánzásban is drámaian kell megszerkeszteni, és a történeteknek nem szabad esetlegesen kapcsolódniuk egymáshoz, hanem közös végcél felé kell mutatniuk. A XXV., „problemata” fejezetben pedig többek között benne foglaltatik, hogyan kell a lehetetlent indokolni.

Tehát: a szerkesztés és az epizódok; a nyelvi kérdésben az idegen szavak; a kifogásolható dolgok közül egy megtörtént, megtörténhet vagy megtörténtnek hitt esemény szerepeltetése és indoklása – ezek Arisztotelész *Poetikájában* ugyanabban a sorrendben kerültek tárgyalásra, mint Zrínyi lakonikus szövegében a fabulák és a história keverése, az idegen szavak szerepeltetése és Szulimánnak Zrínyi keze által történt eleste.

3. Partikuláris és univerzális

„Zrini Miklós kezének tulajdonítottam szultán Szulimán halálát: horvát és olasz cronikából tanultam, az törökök magok is így beszélnek és vallják. Hogy Istvánfi és Sambucus másképpen írja, oka az, hogy nem úgy nézték az magános való dolgoknak keresését, mint az országos dolognak historia-folyását. Akármint volt, ott veszett Szulimán császár, az bizonyos.”

Másutt már utaltam ennek a rendkívül fontos passzusnak az egyik lehetséges jelentésére, a Machiavelli által teoretizált és gyakorlatban is megvalósított tendenciózus történetírára, amely a történelmet tanulmányozó olvasó számára kívánja nyilvánvalóvá tenni az egyszeri tettnek a történelmi folyamatba való illeszkedését; vagyis a partikuláris esemény univerzális jelentésű történelmi ténnyé avatásáról van szó.¹⁹

Hogy Zrínyinél etikusabban és célrátörőbben fonódik össze történelem és költészet, *vero* és *verosimile*, mint akár az olasz epikai előzményekben, akár magában az elméletírásban, az sehol másutt nem érvényesül erőteljesebben, mint éppen ezen a ponton.

A költő joga az események megváltoztatására

Kezdjük Arisztotelész jól ismert mondataival: „Az elmondottakból az is világos, hogy nem az a költő feladata, hogy valóban megtörtént eseményeket mondjon el, hanem olyanokat, amelyek megtörténhetnek és lehetségesek a valószínűség vagy szükségszerűség alapján. A történetíró és a költőt ugyanis nem az különbözteti meg, hogy versben vagy prózában beszél-e (mert Hérodotosz művét versebe lehetne foglalni, versmértékben is történetírás, mint versmérték nélkül is), hanem az, hogy az egyik megtörtént eseményeket mond el, a másik pedig olyanokat, amelyek megtörténhetnének. Ezért filozofikusabb és mélyebb a költészet a történetírásnál; mert a költészet inkább az általánosat, a történelem pedig az egyedi eseteket mondja el” (IX).

Arisztotelész tehát a történelem menetét legnagyobb részben csak történesek kronologikus egymásutánjának tartja,²⁰ és – mint már a tárgyválasztás problémájával kapcsolatban kiderült – csak ritkán enged meg, illetve vesz észre bennük olyasfajta belső logikát és kauzális összefüggést, amely a műalkotásokra emlékeztet, s amelynek értelmében a történelmi *veritas* olykor a költői *verisimilitudo* sajátosságaival rendelkezik.

Tasso így fejtegeti tovább Arisztotelész gondolatát: „A költőnek mindenekelőtt azt kell felismernie, hogy a tárgyban, amit feldolgozni készül, van-e olyan esemény, ami ha másként történt

¹⁹ KIRÁLY Erzsébet, *Etikai elkötelezettség és vallásos hit Tasso és Zrínyi eposzában* in KIRÁLY E. – KOVÁCS Sándor Iván, „*Adria tengermek fönnforgó hajjai*”. Tanulmányok Zrínyi és Itália kapcsolatáról. Bp. 1983. 105–106.

²⁰ Vö. BÁN Imre, *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete* in Uő, *Eszmék és stílusok*. Bp. 1976. 98.

volna, nagyobb valószínűségénél, csodálatosabb voltánál vagy bármilyen más oknál fogva jobban gyönyörködtetne; és mindezeket az eseményeket (...), az igazra és a történelemre való minden tekintet nélkül, kedve szerint változtassa és cserélje és csökkentse a dolgok egyes részeit az általa legjobbnak hitt módon" (AP II. 17, PE III. 117). „Ám a költő szabadsága nem terjedhet odáig, hogy teljesen megváltoztassa az általa feldolgozott vállalkozások végső kimenetelét, vagy azokat a főbb és általánosan ismert eseményeket, amelyeket a világ mint igazakat vett tudomásul. Ehhez hasonló vakmerőséget tanúsítana az, aki Rómát legyőzöttként és Karthágót győztesként írná le (...) Ugyanis ez azt jelentené, hogy a költészetet teljesen megfosztják attól a tekintélytől, amelyet a história kölcsönöz neki, holott ez volt az ok, amelynél fogva arra a következtetésre jutottunk, hogy az eposz tárgyát történelmi eseményre kell alapozni" (AP II. 18, PE III. 119, 120).

S e ponton Tasso hivatkozik Arisztotelész már idézett megengedő kitételére, amelyet a következőképpen fejt ki: a költő által feldolgozott anyagban „felfedezhetők olyan események, amelyek úgy történtek, mint ahogy történniük kellett volna”; ezeket a költő változtatás nélkül átveheti művébe anélkül, hogy költeménye történetírássá válna, „mert a történetíró elmondja őket, mint valót, a költő pedig utánozza őket, mint valószínűt” (AP II. 18–19, PE III. 120). Ezután Tasso arról szól, miért nem tartja költőnek Lucanust (Scaligero – és nyomán Beni – ellenkezőleg vélekedik): „Erre a meggyőződésre nem az indít engem, mint másokat (...), vagyis nem azért nem tartom őt költőnek, mivel valóságos eseményeket mesélt el. Ez önmagában nem lenne ok: hanem azért nem poéta ő, mert annyira ragaszkodik a részletek igazságához (alla verità de'particolari), hogy nincs tekintettel a valószínűre annak univerzális értelmében, és abbéli igyekezetében, hogy úgy mondja el a dolgokat, amint voltak, nem fordít gondot arra, hogy olyannak utánozza őket, amilyeneknek lenniük kellett volna” (AP II. 19, PE III. 121).

A *Poema eroico*-ban Tasso részletesebben foglalkozik a költészet és az igaz viszonyával, illetve a költészetben kifejeződő igazsággal. „Mivel a poéta, akár a dialektikus, inkább választása, mintsem adottságai révén különbözik a szofistától, úgy kell lennie, hogy a jó költő minden másnál szívesebben fáradozik önmagában is valószínű tárgy körül, ahogy Homérosz tette, aki Hektór személyében azt kívánta bemutatni, mily igen dicséretes dolog a hazát védelmezni, Akhilleuszban pedig azt, mily igen dicséretes a bosszúállás, és mennyire nagy lelkekhez méltó (...) Ezek a vélemények, mivel kétségtelenül önmagukban is valószínűek, Homérosz művészete révén még valószínűbbé, bizonyosabbá és az igazsághoz hasonlatosabbá váltak” (PE II. 87).

Zrínyi „Szigetnek Hectorát”, a haza védelmezőjét választotta főhőséül, a vendettát pedig hátrább rangsorolta, és – mint már volt róla szó – etikai disztinkciót fejezett ki azzal, hogy az ellentétbe utalta. A haza védelmezőjének tulajdonít a kiemelt hősi karakterből következő cselekedetet, amely a klasszikus modellek tanítása szerint nem lehet más, mint a fő ellenség vagy ellenségek saját kezű elejtése.

Az olvasó meggyőződéséről még ezt mondja Tasso: „A költő mindenestre igyekszik minket meggyőzni afelől, hogy az általa elbeszélte dolgok hitelt és tiszteletet érdemelnek, és ennek a vélekedésnek, ennek a hiedelemnek igyekszik megnyerni a lelkeket a történelem tekintélyének és a kiváló emberek hírnevének segítségével (...)” (PE II. 85).

A költőnek tehát önmagában valószínű és klasszikus modell által hitelesített cselekvéstípusok alapján kell anyagát úgy válogatnia, rendeznie és változtatnia, hogy az megfeleljen az univerzális értékű *verosimile*-nek.

Beni így ír a kérdésről: az eposz anyagát „bizonyos mértékig az igazságra kell alapozni (...), de nem annyira a valóságos eseményekre kell tekintettel lenni, mint inkább az Eszményre, amellyel összhangban azoknak a Hőskölteménytől elvárható cél érdekében történniük kellett volna” (VI. 227). Az eljárás tehát a következő: „a tény valószínűséggé kell tenni s ebből megalkotni a tökéletes Eszményt, nem pedig úgy ragaszkodni az igazsághoz, hogy ne nyíljon tér a hősi virtus példának megteremtésére” (III. 82.).

Végezetül a hozzánk való közelsége miatt idézem utolsónak Téglásy Imre tanulmánya alapján Zsámboky János tömör definícióját a historikus, a filozófus és a poéta feladatáról, eljárás módjáról. Ez a definíció megfelel az európai humanizmus utolsó nagy nemzedéke által e kérdésben vallott nézetnek; Tasso erről az alapról indul és ettől az alaptól tér el abban az irányban, amely a barokk esztétika felé vezet, s amelynek közbeeső, átmenetet jelentő állomása Beni esztétikája.

Zsámboky Horatius *Ars poetica*jához fűzött kommentárjaiban írja: „A költők, s közülük is elsősorban az eposzirók feladata az, hogy ne csak a *mit* ábrázolják mindenféle eszközzel és csodálatkeltéssel (admiratione), hanem azt is, hogy *minek hogyan* kell cselekednie vagy léteznie.” Az ábrázolt hősökben „az erények és bűnök ideáját és mintaképeit kell megragadni, ahogy Arisztotelész figyelmeztet. Ha ugyanis a maguk valóságában mutatod be őket, úgy tűnik majd, mintha történelmet adnál elő; ha egyszerűen azt mondd el, milyen az erény, a filozófus tisztét látszol betölteni; ha ellenben kitalálásokkal és minden efféle hozzáadható dologgal mindkettőt felékesíted, végül is akkor mutatkozol majd költőnek.”²¹

A főhős gestója és az eposzi főcselekmény

Zsámboky szövegében jól megfigyelhető a reneszánsz irodalomfelfogásnak az a „tisztta” állapota, amely a filozófia igazságfogalomnak megfelelően disztigvál filozófia, történelem és költészet között. Az *admiratio* felkeltése, a *figmenta* által való díszítés az *idea*, az *exemplar* megteremtését, meggyőző megjelenítését és hatásosságát szolgálja.

Az *idea* a művész lelkében élő egyetemes érvényű valóságkép, amely a megfelelő eszközök segítségével kivétve és az emberek szeme elé tárva számunkra *exemplummá* változik.

Tasso felfogásában, s még inkább a művészi alkotófolyamatban, az *exemplummá* váló *idea* tartalmát és megjelenési formáját illetően egyaránt kettős hatás érvényesül. Volt már szó az ideológiai kettősségről, a monarchikus és ellenreformációs tekintélyvel alapuló szubordináció és a reneszánsz individualizmus együttes hatásáról.²² Láttuk, hogy a cselekmény egységét és teljességét kívánó elméleti követelménnyel szemben milyen parancsolóan jelentkezett a *varietas* olyanfajta értelmezése, amely tulajdonképpen az ariostói típusú eposz, a *romanzo* többszelekményűségét oltotta rá a homéroszi modell törzsére, s ezzel egyszersmind az individuális kitérés, eltérés, *evasio* alkalmait és mitológiáját alkotta meg. Tasso a cselekmény és a jellemek szempontjából „kettéhasítja” az arisztotelészi tételt, amely a cselekmény elsőlegességét emeli ki a jellemkével szemben: megállapít egy főcselekményt, amelynek eszmei magvát, igazságosságának és sikerességének biztosítékát egy tökéletes főhős, vezérfigura karakterében és cselekvésmódjában állapítja meg.

Azt tehát, hogy mi *történjék*, az Isten akarata szabja meg; ugyancsak Isten szeme látja meg a földi tömkelegben az eszmény földi mását, az eposzi vállalkozás egyetlen lehetséges fővezérét; azt a *jellemet*, aki a főcselekmény végbemenetelén kívül annak egységességét is garantálja.

A főcselekmény és a fővezér felé gravitáló figurák és történeteik azonban nemcsak a főcselekmény egységét, hanem a vezérfigura hősi karakterét is megosztják. Ez ismét Isten akarata szerint való. Goffredo a *prudencia*, a *constantia* és a *continentia* megtestesülése, amivel együtt jár a *fama*, a *gloria* elérését szolgáló fizikai-hősi akcióktól való programszerű távolmaradás, illetve – hogy Goffredo bátorsága felől ne támadjanak kételyek – a személyes, testközei harcban való objektív akadályoztatás.²³

Ezért Goffredónak nem is lehet antagonistája: ezt már eszmei karaktere is kizárja; a fizikai hősi cselekvést illetően pedig a rituális-szákralis ölést Rinaldónak kell végrehajtania a mártír Svenó vezetés kardjával a legnagyobb, legnemesebb pogány hősön, Solimanón.

Tasso epikai modelljének, valamint főhős-elképzelésének dichotómiája komoly problémát jelentett védelmezőinek és bajnokainak, kivált azoknak, akik – mint Beni – mindenáron az arisztotelészi egység-követelmény diadalát akarták a *Liberatában* ünnepelni.

Maga Tasso is megpróbálta megoldani a lehetetlent a *Conquistatában*: az Akhilleusz-típusú Rinaldo szerepének csökkentését, az Aeneasszá nemesített Agamemnón, Goffredo aktivizálását és

²¹ A részleteket ZSÁMBOKY, *Ars poetica Horati* c. művéből idézi és fordítja TÉGLÁSY Imre, *Humanista nyelv- és irodalomszemlélet Magyarországon a XVI. század derekán*. 1982. Kandidátusi értekezés kézírata.

²² KIRÁLY E., i. m. 107–112.

²³ Goffredo karakteréről I. Lanfranco CARETTI, *Ariosto e Tasso*. Torino, 1961. 82–83; Giovanni da POZZO, *Il primo canto della Liberata*. Bergomum LXVI. 1972. Fasc. II–III. 8–13.

valódi, minden kétséget kizáró és minden fölött érvényesülő *auctoritas*ának megerősítését. Nem sikerült; a felemás megoldás azzal járt, hogy mindkét figura elvesztette egyéni arculatát és szuggesztivitását. Jellemző, hogy Beni egy szóval sem hivatkozik a „megreformált” eposzra. Beni tehát elméleti bizonyítása során kénytelen egyértelműen Goffredo személyéhez horgonyozni a cselekmény befejezett, teljes és egységes voltát bizonyító érvelést.²⁴ Ennek velejárója, hogy Goffredo „*perfetto Heroe et Capitano*”-figuráját, tehát tulajdonképpen egy Arisztotelészre alapozott és már a humanizmus által exemplárisnak tartott *jellemet*, mégpedig egyét, a fővezérét kell a szintén Arisztotelész által megkövetelt drámai *cselekmény*-felépítés fő tartópillérévé avatni.

Arisztotelész megfogalmazása szerint az eseménysorozatot az elbeszélő (tehát eposzi) utánzásban is „drámaian kell megszerkeszteni, vagyis egységes és teljes cselekmény köré, amelynek eleje, közepe és vége van, hogy mint egy egészet alkotó lény, a rá jellemző gyönyörűséget adja meg” (*Poétika*, XXIII).

Láttuk, hogy Beni Tassónak már a tárgyválasztását is a cselekmény egységét szavatoló tényezőnek tartotta. Mintha Arany helyeslését hallanók Tasso művészi tapintatáról, amellyel az első keresztesháború történetéből az eszmileg legfontosabbat és művészileg a legszerencsésebbet, a Szentsír felszabadítását választotta tárgyául.²⁵ Beni szinte szóról szóra ugyanazt a dicséretet hangoztatja, majd a cselekmény egységét alkotó tényezőket így foglalja össze: „a cselekmény azért is egységes, mert egy *a fővezér*, egy az idő, a hely, a cél, éppúgy, mint (ami a legfontosabb) egy a háború és annak cselekménye” (I. 56).

Beni tehát tételének igazolása érdekében tagadja az epikai szerkesztés említett dichotómiáját, és egy cselekményt, időt, helyet és célt állapít meg; a *Liberata* elágazásait, *romanzesco* történeteit pedig (amelyek jócskán eltávolítanak a helytől, a céltől és a főcselekménytől) a megengedhető, sőt szükséges epizódok és főcselekmény-kiegészítések közé sorolja.

Ezt legtöbbször annak a fogásnak az alkalmazásával éri el, hogy az epizódot az eposz élén álló tárgykitűzés valamelyik kitételére vonatkoztatja: mint már láttuk, Beni azt tartja a főcselekmény, *favola* vagy *attione* körébe tartozónak, amiről szó esik az expozícióban. Márpedig mind a pokol és a mágia által felidézett akadályok, mind Armida mesterkedései Beni szerint beillenek az „*invan l'Inferno a lui s'oppose*”, „hiába támadt ellene a Pokol” (*Lib. I. 1, 5*) félsora által meghatározott események sorába. S íme, itt is az *a lui*, az *ellene* kitétel kimondottan Goffredóra utal: *hogyne tartozna tehát a főcselekményhez mindaz, ami Goffredo ellen kél?* *Hogyne lenne tehát a főhős személyének döntő, elhatározó szerepe a cselekmény egységének megvalósulásában?*

Rinaldo szerepét és annak a főhős egyszemélyűségét veszélyeztető jellegét két, egymást kiegészítő bizonyítékkal utalja a második vonalba Beni: mivel a főhős csak tökéletes eszménye lehet minden virtusnak, azokat, akik kiválóan ugyan, de nem tökéletesek, „azokat a Hősöket a poémában nem a fő és első rang illeti, hanem a másodfokú tisztségek” (VI. 220.) Tehát Rinaldo *nem tökéletes* (hiszen vétkezik mint a túlzott egyéni dicsőiségvágyban, mind a testi szerelemben), ezért természetsszerűleg *szubordinált* viszonyban lehet csak Goffredóval szemben.

S ezen a ponton még egyszer aláhúzza Beni, miért nem lehet másképpen: a főhősnek tökéletesnek kell lennie, „hogynem mintegy tükörben szemlélhessék magukat a többi Vezérek és Fejedelmek, és róla vegyenek példát: máskülönben nem különbözne a költészet eljárása a históriától!” (VI. 220.)

Zrínyi tovább halad ezen a vonalon és még szorosabbra vonja a kört az „egy főhős, egy főcselekmény” megvalósításában. Nála hiánytalanul megvalósul a szubordinációs elv, amit Beni Tassónak csak nagy erőfeszítéssel tulajdoníthatott, s amit úgy fogalmazott meg: a cselekmény egysége érdekében olyan hős tetteit kell utánózni, „aki *egy személy, de sokak uralkodója vagy hadvezére* (. . .) és a többiek mind tőle függenek és neki vannak alárendelve . . .” (I. 57, 60.)

²⁴ Jellemző, hogy a legelső *Discorso* azonnal a főhős személyével foglalkozik: *Che Torquato Tasso nel suo Goffredo habbia rappresentato molto più nobile e perfetta Idea di valoroso Capitano et Heroe, che Homero e Virgilio.*

²⁵ ARANY János, *Zrínyi és Tasso*. in *Prózaí művek I.*, Kiadta KERESZTURY Mária, Bp. 1962. (Összes művei, X. köt.) 426.

Nem véletlen, hogy éppen a legkiválóbb keresztény hőssel, Deli Viddel kapcsolatban hangsúlyozza Zrínyi a szubordináció tényét, az eposz cselekményének felépítésében pedig kiküszöböli a kettős végrehajtás minden esélyét. A *Deli Vid*, *Sarkovics* epigramma jellemző sorrendje:

Uramért, hazámért,
Nagy Isten fiáért
Életem volt legkisebb.

A XIV. énekben is kiemeli Zrínyi:

Nem menne örömet Deli Vid ki várbul,
Mert *nincs engedelme annyira urátul*:

(XIV. 94. 1–2.)

Továbbá, a „horvát leventá” a X. ének elején jelzett „szerencsefordulás” után, a XI. énekben ütközik meg Demirhámmal.

A „singolar tenzone”, a „magányos bajvívás” nem tartozik azoknak a harci vállalkozásoknak a sorába, amelyeket a hadvezér Zrínyi helyeselné. „Militaris disciplina”, a „hadtudó” vezér akaratát végrehajtó sereg, csapat szolgálja az ország ügyét, nem az individuális bajvívás.²⁶ Nemcsak a várvédő Zrínyi fogadja kedvetlenül a „singolar tenzone” ötletét, hanem másodszorra maga Szulimán is. Deli Vid kifejezetten könyörögni kényszerül urának:

Lábához békélvén, kezde esedezni,
Hogy ne neheztelje harcra ereszteni.
Noha nem örömet, de nem tud mit tenni
Bán, Vidot bocsátja halálos bajt vini.

(XI. 48.)

A lovagi párviadal következménye az, hogy Deli Vid a vár ostromának egyre súlyosbodó szakaszában kiesik a harci cselekményből! Mégpedig nem a saját, hanem egy helytelen hadi praxis hibájából. Hiszen bemutatásakor ez hangzik el:

Ez volt szigeti leventáknak virágja,
Bölcs, erős, gyors, haragos, *mikor akarja*.

(V. 62. 3–4.)

Olyan hőssel állunk szemben tehát, aki a *ratio* által kormányzott akarat révén ura fizikumának, elméjének, indulatainak. Nem hibás mint individuum, mert nem az önösség és nem is a *furor* kormányozza; a költő úgy emeli ki a főhős, a vezér mellől, hogy becsülete, vitézsége, urának való engedelmissége ne szenvedjen csorbát. A *cselekvéstípus* az, ami nem felel meg az újfajta eposz és a korszerű, exemplumnak tekinthető hadakozás követelményeinek, mert individuális; főleg pedig, a barokk eposz ideológiai struktúrájának megfelelően – amely etikailag is sarkítja az igaz és az igazságtalan ügyet – ez a fajta vállalkozás törvénytelen és kizárólag csak az ellenség hitszegésébe torkollhat (ami ráadásul megfelel a történelmi ténynek is). Az orvul nyilazás motívumát ugyan Tassótól vette Zrínyi (amaz pedig Homérosztól és Vergiliustól), de a *Liberatában* Belzebub siet Argante segítségére, és csalással, Clorinda hamis képmását beszélgetve bírja rá Oradinót, hogy nyilazzon

²⁶Ezért is írja Zrínyi a *Vitéz hadnagyban*: „nem jó az ellenséget szitokkal illetni”, a kapitánynak „viszont tudni is kell néki az ellenség szitkának affectusától magát megtartóztatni”. *Zrínyi Miklós Összes művei*, kiadja KLANICZAY Tibor, Bp. 1958. I. 580–581, 582.

Raimondóra (*Liberata* VII. 99–103), tehát az ellenség hitszegése kívülről, machina révén bevitt elem. Zrínyinél más a helyzet:

Demirhám, ez volna neked végső órád,
Hogyha megtarthatná török fogadtságát;
De ő meg nem tartja sem hitit, sem szavát,
Ihon most is megszegi eskütt mondását.

(XI. 74.)

Nincs pokolbéli machina: az igazságtalan ügy képviselőjének, a töröknek *ab ovo* adott egy tulajdonsága, aminek nem csodás karaktere van, hanem az ellentáborn mozgó belső erővel azonos. Az *usus*-diktálta kényszerhelyzet ellen azonban „nem tud mit tenni, bán”!

S Deli Vid ugyanilyen büntetlenül esik is el. Visszatérte a vár sorsán nem változtat, s a költőnek szükségszerűen eliminálnia kell őt a végső harcból is. A törökök közt két fizikailag kiváló szubordinált hős van, az egyiket elejtheti a legjobb magyar szubordinált hős. A másikat az igaz ügy fővezérének kell megölnie, hogy ellensúlyozza a Szulimánnal való összeütközés fizikai egyenlőtlenségét. Szulimánt ugyanis, a drámai építkezés törvényszerűségének megfelelően, a szigeti Zrínyinek kell leterítenie.

Alessandro Piccolomini írja a *Poétikához* írt Jegyzeteiben: „egyik dolognak a másikból kell születnie, nem esetlegesen, hanem *célkitűzést követve*”.²⁷

A cél annak bizonyítása volt, hogy a szigetiek mártírúma jövőbe mutatóan győzelem; és jóllehet a költő Zrínyi a szigetieket hősi közösségként mutatja be, az eposz konkluzív és jelképes összecsapása a csúcson álló, mindkét ügyet a legmagasabb szinten reprezentáló fővezérek között mehet csak végbe, mert másképpen nem lenne teljes és befejezett a cselekmény, a fogalmak reneszánsz és barokk értelmezésében. A nemzet és a kereszténység legkiválóbb, választott bajnoka szó szerint „véghez viszi” az eposzi főcselekményt.

Az eljárás indoklásában Zrínyi szinte orthodox arisztotelianus érveket használ fel. Írott forrásra és hagyományra hivatkozik, az általa átalakított esemény nem-partikuláris jellegét hangsúlyozza, végül pedig a „téves következtetés” fogását is felhasználja.

Arisztotelész erről így írt: „Elsősorban Homérosz tanította meg a többieket is arra, hogyan kell nem igaz dolgokat elmondani. Ennek módja a téves következtetés. Ha ugyanis egy bizonyos dolog léte esetén egy másik is megvan, vagy megtörténté esetén egy másik is megtörténik, az emberek azt hiszik, hogy ha az utóbbit megvan, akkor az előbbi is szükségszerűen megvan vagy megtörténik . . .” (*Poétika*, XXIV). „Akármint volt, ott veszett Szulimán császár, az bizonyos.” Szulimán ott veszett Szigetnél; harci cselekmény zajlott; harci cselekmény színhelyén a halál harcban szokott bekövetkezni. Továbbá: Szulimán a legnagyobb, legvittebb és legbölcsebb török szultán volt; Zrínyi Miklós a keresztény világ hőse, Isten bajnoka; Szulimán méltó az ő kezétől halni, Zrínyi pedig méltó ennek az életnek a kioltására; ez mindkettőjük egyéni sorsának csakúgy betetőzése, mint Isten szándékának a jövőt megjósoló beteljesedése.

Nem akár mint meg végbe a szakrális cselekedet. Zrínyi száz törököt levág, majd még százat (a reduplikáció a költő többször használt fogása), majd tízet „császár segítségét”, végül – rövid beszéd után – az egyet, a főt. Valószínűleg nem véletlen, hogy Zrínyi, aki a halál leírására a metaforák hatalmas repertoárját képes mozgósítani, a szultán halálát már használt kifejezésekkel mondja el.²⁸ Ezzel is azt látszik sugallni, hogy nem a fizikai tény a fontos, hanem annak szimbolikus és szakrális jelentése.

²⁷ Idézi Rocco MONTANO, *L'estetica del Rinascimento e del Barocco*. Napoli 1962. 163.

²⁸ Az óriás Rahmat halálának leírása:

Magát is Farkascsra esni bocsátá,
Mert seb miát lábon többé nem állhata;
Átkozódván magából lelkét bocsátá,
Mely testét élteben oly kevélyen tartá.

(III. 110.)

Ebből a szemszögből nézve a németek „gonosz akaratja”, a királyi segítség elmaradása nemcsak mint történelmi tény szerepel az eposzban, még hozzá a lehetőségig csökkentve a király felelősségét. E felelősséget és a költő Zrínyinek a németről való véleményét tartózkodás nélkül elmondta Halul; naivság lenne feltételezni, hogy a költő egyszerűen csak török véleményt reprodukál. Nagyon szókimondó saját vélemény is ez. Csakhogy a lojalitás, a királyi méltóság tisztelete a szigeti Zrínyinek éppoly alaptulajdonsága,²⁹ mint a szigeti vitézek, köztük Deli Vid lojalitása és feltétlen engedelmesége uruknak. A magára maradásnak tehát csak másodfokon van elmarasztaló értelme.

Elsődleges értelme: Zrínyi *epikai egyedülisége*, a *perfecto Heroe et Capitano* úr és irányító volta; ennek révén a királyhoz való hűség absztrahálódik, a magárahagyottság pedig az Isten által elfogadott, a főhős által vállalt epikai exemplum-mártírium nélkülözhetetlen előfeltétele. A barokk epikai hős magánya ez; a hős lehet „capitano di molti”, de tökéletes, a *győzelmet* beteljesítő csak ő lehet. Ha a király a történelemben – és így az eposzban – segítséget vitt volna, ő vált volna főhőssé. Elmaradása az eposzban nem szabad illolajitással reagálni – a bírálatot pedig a török ajkára kell adni.

A magányos, a végső jelentben mitikussá növesztett Zrínyi Miklós *lehetetlen* cselekvéssorozattal jut el a szultán személyéig. A lehetetlen ábrázolásáról Arisztotelész ezt mondja a „problemata”-fejezetben: „Lehetetlenséget alkotni hiba; de mégis helyeselhető, ha az ábrázolás eléri a *maga sajátos célját*. Céltudatosan ugyanis akkor alkot a költő, ha a választott módon *hatásosabbá teszi* egyik vagy másik részt (. . .). A lehetetlent általában a költői művészetre, a *jobb hatásra* vagy a *hiedelemre* kell visszavezetni. A költészet szempontjából ugyanis előnyösebb a hihető lehetetlenség, mint a hihetetlen lehetséges” (*Poétika*, XXV). A költő Zrínyi a hiedelemre hivatkozik. Istvánffy és Zsámboky említése pedig poétikai szempontból azt jelenti: a történetírás feladata a partikuláris igazság, a „magános való dolog” elmondása. A költészet feladata az univerzális igazságnak, a valóság ideájának, adott esetben a történelem menetének, az „országos dolog historia-folyásának” a költőben vallási és politikai meggyőződéskepén kialakult ideája. Az ábrázolás „sajátos célja” költészetben belüli és költészetben kívüli. Az első: a „hihető lehetetlenség” csodálatot (meraviglia) kelt. A második: a hihetővé tett lehetetlenség egy történelmi törvényszerűség láncolatába illeszkedik.

Zsámboky, akire Zrínyi mint történetíróra hivatkozott, a költészet sajátos ábrázolásmódjáról ezt mondta: *Katholika* igitur poetae adhibent, ut *solitaria in universum innotescant*”, „a költők tehát az egyetemeset tartják szem előtt, hogy az egyedi dolgok egyetemessé emelkedve váljanak híressé”.³⁰ A barokk költő pedig e programot ilyen értelemben feszíti tovább: a költő a lehetetlentől se riadjon el, ha az általa keltett *meraviglia* fényesebb teszi az exemplumot, annak követésére, politikailag hasznos cselekvésre ösztönöz – ha a történelemtől magasabbrendűvé, királyok és hadvezérek tükörévé emelkedik.

Erzsébet Király

CONCEZIONI DI TEORIA POETICA NEL PROEMIO DEL VOLUME „SIRENA” DI ZRÍNYI

Il volume di poesie, intitolato *Sirena del mare Adriatico* (1651) di Miklós Zrínyi, contenente le sue poesie liriche e soprattutto il poema eroico *Obsidio Szigetiana*, è preceduto da una breve prefazione indirizzata „Al lettore”. Il presente saggio si propone di identificare nelle affermazioni laconiche di questo proemio (connettendole con i luoghi corrispondenti del poema stesso) un programma poetico

Radivoj pedig így öli meg Idrizt:

Idrizt seregek közt immár megtalálta,

Egy csapásban ketté derékban szakasztá . . .

(IV. 76, 1–2.)

²⁹ Vö. KIRÁLY, E., *Tasso e Zrínyi*. in *Annales Univ. Sci. Budap. Rol. Eötvös. Sect. Phil. Mod. Études sur la Renaissance*. 1975. 22.

³⁰ Zsámboky szövegét idézi és fordítja TÉGLÁSY, i. m.

che dimostra analogie e contatti con la teoria poetica a base aristotelica del tardo Cinque e del primo Seicento. Le opere teoretiche le quali servono in primo luogo da punto di riferimento, sono i *Discorsi dell'arte poetica e del poema eroico* (1587 e 1595) del Tasso, nonché la *Comparatione di Homero, Virgilio e Torquato* (1607) di Paolo Beni. Qui vengono analizzate le affermazioni del proemio riguardanti la *verietà*, il *particolare* storico e l'*universale* poetico. Si cerca di dimostrare che nell'ambito di tali affermazioni si manifestano un tentativo e uno sforzo da parte di Zrínyi di stabilire ravvicinamenti — soprattutto in sede di terminologia — fra la tradizione e la prassi poetica ungherese, e la teoria poetica italiana, ben organizzata ed esemplificata, del genere epico, e in modo particolare del poema cristiano di tipo tassiano; tale sforzo è volto a rendere chiaro al possibile pubblico di Zrínyi un programma diverso da quello tradizionale del „canto istorico” ungherese, e quindi ad accennare al carattere innovativo (ed europeo) dell'epos zrínyiano. Benché il proemio parli solo di Omero e Virgilio, è da escludere che la tecnica di Zrínyi sia semplicemente imitativa; infatti, sia dal proemio, sia dal poema stesso risulta chiaro — come il presente saggio cerca di dimostrare — la conoscenza da parte di Zrínyi non solo della *Poetica* di Aristotele, ma anche di certe sue interpretazioni italiane, nate nel periodo di trapasso della cultura rinascimentale a quella barocca.

AZ IRODALOMTÖRTÉNETI HAGYOMÁNY HELYZETE A XVIII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A felvilágosodás korszakának történetietlenségét, történelem iránti érzéketlenségét oly sok vád érte már, hogy érdemesnek tűnik a kérdést részletesebben is megvizsgálni. Bár a fenti állítás felületességét, irányzatos beállítottságát már néhányan komolyan megbírálták,¹ az átfogó elemzés még mindig várat magára. Az nyilvánvaló, hogy a történetietlenség vádját elsősorban a romantika, illetve a romantikára épülő, szándékosan *történeti* világnézetek túláltalánosító visszavetítése hozta létre, s szempontjukból nézve, a tiszta teória elvontságaiból indulva ki, az állítás igaznak is minősülhet: a felvilágosodás történetiszemlélete nem úgy történeti, ahogy a későbbi koroké, sőt úgy is mondhatnánk – a folyamatok kibomlásának, a fejlődésnek, a szerves összekapcsolásnak leírását téve a történetiség fő kritériumául –, egyáltalán nem történeti. Csakhogy ezen az alapon a romantika előtti összes korok történetiszemlélete összesomódik: a még régebbi korszakok ugyanis még kevésbé rendelkeztek „történeti” szemlélettel. A felvilágosodás korának specifikuma a megelőző korszakokkal szemben talán éppen az, hogy benne szembeszökő mértékben megerősödik a történelem iránti érdeklődés, s a történelmi hagyomány számbavétele hatalmas mértékben halad előre. Hangsúlyoznunk kell a *számbavétel* kifejezést: a meglévő hagyomány felderítése, tudatos felmérése és minősítése az, ami korszakunkban általános és mindenkre jellemző gesztusként fellelhető (még azoknál is, akik aztán értékelésükben esetleg szembe is fordulnak a hagyománnyal vagy annak egy részével), nem pedig az ún. hagyományörzés. A történelem kutatása, az adatok és jelenségek feltérképezése a korszak egészét tekintve *megismerő* funkcióban működik, s csak másodsorban (részlegesen) minősíthető őrző, konzervatív vonásnak. Másrésről nem nevezhetjük ezt a hatalmas felmérő munkát pusztán anyaggyűjtésnek sem² (bár az anyaggyűjtés fontosságát nem becsülhetjük eléggé), mert ezzel tulajdonképpen – úgymond – csupán összegyűjtötték mindazt, aminek feldolgozása majd a romantika dolga lesz.

Jelen dolgozatunknak feladata épp az lenne, hogy megpróbálja körvonalazni e korszaknak speciális irodalomtörténeti hagyományiszemléletét, s vázolja azt a nagyszabású fejlődést, ami a XVIII. század utolsó negyven évében végbement.³ Ehhez természetesen annak felmérése szükséges: mit tekintettek e korban irodalomnak (azaz mit kellett számba venniök), s milyen szempontok alapján írták le, minősítették s értékelték irodalomnak tekintett anyagukat; mindezeknek figyelembevétele nélkül mi is csak azt a mechanikus anyagbővülést vehetnénk észre, amit témánknak korábbi feldolgozói is rögzítettek.⁴ Egy ily minőségi szempontrendszernek alapján kell leírnunk korszakunk felfogását, s érzékeltetnünk azt a fejlődést, mely a század eleji historia literáriák szétszórt, egyedi (bár egymáshoz

¹ MEZEI Márta, *Történetiszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*. Bp. 1958. It. Füz. 19.; KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. 571–572.

² Mint pl. Pukánszky teszi: *Herder intelmei a magyarsághoz*. EPhK 1921. 83.

³ Az „irodalomtörténeti hagyomány” kifejezést abban az értelemben használjuk, melyet TARNAI Andor alapvető tanulmányában határozott meg: *A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása*. ItK 1961. 637–658.; a fogalmi meghatározás: 645.

⁴ Ifj. SZINNYEI József, *A magyar irodalomtörténetírás ismertetése 1877.*; KENYERES Imre, *A magyar irodalomtörténetírás fejlődése a XVIII. században*. 1934.

kapcsolódó), anyaggyűjtésükben sokszor nagyon hiányos, többnyire partikuláris szempontokat preferáló kísérleteitől kezdve egy oly általános irodalomtörténeti érdeklődéshez vezetett, melynek végeredményképpen a századforduló irodalmárai közül igen számosan (s alighanem a legjelentősebbek) a tételes megfogalmazásokkal is megpróbálkoznak.

Jelen dolgozatunk természetesen csak a tudatos irodalomtörténeti hagyományt kívánja feldolgozni. Kívül esik így vizsgálatunk körén az irodalmi gyakorlatnak mind tényleges hagyományba kötöttsége, mind hagyománnyal való szembe fordulása, akár tudatos volt, akár nem (a tartalmak és formák terén egyaránt);⁵ nem foglalkozhatunk az irodalmon belül jelentkező történeti témáknak és történeti szemléletnek meglepően nagy, s egyre növekvő szerepével és súlyával;⁶ nem érintjük azt a feltűnő jelenséget, hogy irodalmáraink igen szoros kapcsolatot tételeznek fel (meglehet, hagyományos klasszicista befolyás alatt) a történelemnek tudományos és költői feldolgozása, illetve a történelemmel és a költészettel való foglalkozás között (csak néhány példa: Bessenyei történelmet is ír, Virág, Versegly komoly szaktudományos könyveket szerez, vagy fordít, Batsányi programszerűen hirdeti Clio és Apollo testvéri közösségét stb. stb.).⁷ Végetül pedig nem szólhatunk a szaktudományos történetírás szemléletének és anyagkezelési módszerének változásairól sem.

Legelső feladatunk természetesen nekünk is a korban ismert és ismertetett anyag gazdagságának felmérése; e téren a mennyiségi gyarapodás valóban megdöbbentő. A megelőző korszakhoz képest hatalmas ugrást kellően szemléltetheti, hogy a Czvittinger által (*Specimen* . . . 1711) összegyűjtött kb. 250 íróval szemben Horányi Elek már majdnem 1200-at sorolt fel (*Memoria Hungarorum* 1775–1777); de a század legutolsó negyven évének fejlődését az olyan mennyiségi különbségek érzékeltethetik talán, mint amilyen pl. Bod Péter *Magyar Athénása* (1766) és Sándor István *Magyar Könyves-Háza* (1803) között mutatható ki (Sándor 1711-ig 1054 magyar nyelvű munkát rögzít!). A fejlődés végén pedig az a vita áll, amely 1808 körül, Pápay Sámuel művének (*A magyar Literatura Esmérete*, 1808.) megjelenése, valamint Wallaszky Pál könyvének (*Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria*) második kiadása (1808) kapcsán zajlott, s melynek során a recenzensek már teljes joggal kérhették számon egyes adatok elmaradását.⁸ A korábbi összefoglalások sovány s nemegyszer kétes adatközléséhez képest Horányi hatalmas háromkötetes lexikona már önmagában is megsokszorozta volna a beszerezhető ismeretek mennyiségét, az ő tevékenysége pedig még jó néhány más gyűjtő fáradozásával egészült ki. Ama tévedések vagy hiányosságok, melyek nemcsak, mondjuk, Czvittinger esetében figyelhetők meg, hanem még a hatvanas, hetvenes években is közkeletűek és nagyon nehezen kiküszöbölhetőek voltak (mint pl. Bod Péter nevezetes tévedése Faludi esetében; névtévesztése Temesvári Pelbárt kapcsán; hibája, amikor a Szigeti veszedelmet Zrínyi Györgynek tulajdonítja; vagy Szerdahely mulasztása, mikor Zrínyit nem is említi a magyar eposzírók között),⁹ az információk áramlásának és cseréjének bővülése révén erősen visszaszorultak, s a századfordulóra az egyáltalán

⁵ E kérdésről SZUROMI Lajos ír a legrészletesebben, ha nem is mindenütt kielégítően: *A régi magyar irodalom helyzete a felvilágosodás korában*. Studia Litteraria. Debrecen 1064. 43–55.

⁶ Ezzel foglalkozik MEZEI Márta, i. m.

⁷ Pl. BESSENYEI György, *Hunyadi János élete és viselt dolgai*. 1778.

VERSEGHY Ferenc, *A világnak közönséges Története I–II*. 1790–1791. (Millot művének fordítása; a mű lefordítását óhajtották: Bessenyei, Batsányi, Péczeli; a kiadást dicsérte Révai. Vö. CSÁSZÁR E., *Versegly Ferenc élete és művei*. 1903. 86, 89.) Uő.: *Az Emberi Nemzetnek Története I–III*. Buda, 1810–1811. (Herder átvételére figyelmeztet SZAUDER J., *Versegly és Herder – in A romantika útján*. Bp. 1961. 157–162.) VIRÁG Benedek, *Magyar Századok 1808–1816*. Batsányitól vö. pl. versét: Serkentő válasz Virág Benedekhez, 1789.

⁸ A viták rövid leírása megtalálható: MARGÓCSY István, *Pápay Sámuel és literatúrája*. It 1980/2. 386–393.

⁹ Bod Péter a *Magyar Athénásban* (Nagyszeben, 1766.) a Faludi nevet álnévnek vélte (72.), s ezzel kihívta Rájnis kemény feddését. Magyar Hírmondó 1781. szept. 1. (Új kiadása: Gondolat 1981. 356.); Temesvári Pelbártot „Pelbárt Osvaldnak nevezi (219). Zrínyiről a téves adat: uő. *Szent Hildrius* 1760 bevezetőjében (új kiadása: Bp. 1943. 11.). A tévedést később maga is korrigálja: *Magyar Ath.* 332–333. Szerdahelyre vö.: RADNAI Rezső, *Aesthetikai törekvések Magyarországon 1772–1817*. Bp. 1889. 80.

megismerhető anyag nyilvánossá és közkeletűvé vált (nem számíthatjuk ide természetesen az olyan kiküszöbölhetetlen, s öröklődő tévedéseket, mint amilyen pl. Bornemisza tragédiájának *Clytaemnestra* címen való említése – a könyv elveszte miatt a hiba több, mint száz évig korrigálhatatlan volt).¹⁰ Magától értetődik, hogy az irodalomtörténeti anyag ismerete nem jelentette (nem jelenthette) az érintett művek tényleges ismeretét vagy olvasását: az egyes könyvekhez való hozzáférhetőség lehetősége rendkívül korlátozott, s mind lakóhely, mind társadalmi hovatartozás vonatkozásában igen különböző volt;¹¹ ám jelenti annak a körnek pontos megajzolását, melynek ismerete és az olvashatóság érdekében történő újrakiadása általánosan elfogadott módon kívánatosnak lett volna nevezhető. Hiszen épp ennek a nagy anyagnak nyomasztó súlya teszi érthetővé az e korra *először* jellemző újrakiadási hajlandóságot (melynek lényege nem egyszerűen a megjelentetésben, hanem a *régiségként* való megjelentetésben rejlik): az az egyre sokrétűbben felmérhető irodalmi hagyomány egyre árnyaltabban tudja irányítani az új lenyomatások kezdetben ötletszerű vagy speciális körülmények és célok által meghatározott felbukkanását; a halmaz terjedelmi növekedése egyre inkább segít tisztázni ama (később részletesen leírandó) szempontokat, melyek alapján a kiadandó mű – a *többihez* is viszonyítva – példaadónak minősülhet. Ebből a speciális látószögből nézve jogosnak találhatjuk Horváth János periodizációs javaslatát is: ő 1746-tól, Anonymus új kiadásától számítaná az új irodalmiság megjelenését.¹² Ha az irodalom egészére nézve e dátum – úgy véljük – nem is lehet elhatároló, az kétségtelen, hogy e kiadás az irodalomtörténeti hagyománynak és az irodalom történeti szemléletének terén döntő fordulatot hoz. Végső soron – némi túlzással – azt is mondhatjuk, hogy az itt elindult fejlődés eredményeképpen a XVIII–XIX. század fordulójára nagy vonalaiban már készen, felfedezve áll a majd későbbben is használt irodalomtörténeti törzsanyag, melynek Toldy óta történő lassú bővülése is csupán egyetlen robbanásszerű alkalommal vezetett (Balassi világi költészetének felbukkanásával) az anyag teljes átstrukturálásához.

A Historia Literariák

Korszakunk irodalomtörténeti anyaga időben is, típusban is élesen megkülönböztethetően, két nagy csoportra osztható. Ezek közül az első, melynek időbeli kiterjedését kb. a nyolcvanas évek végéig, a kilencvenes évek elejéig számíthatjuk, az ún. Historia Literariákat foglalja magában.¹³ Az ilyen jellegű munkák mennyisége ezekben az években meglepően nagy, az általános, összefoglaló jellegű

¹⁰ Bessenyei még *Elektra* címen említi, de a további szerzők már nyilván nem olvashatták; *Clytaemnestra* címen található Pápaynál (*A magyar Literatura Esmérete* 1808. 375.); Batsányinál (ÖM II. 613.); Toldynál (*Handbuch der ungrischen Poesie* 1827–1828. I. XXII.).

¹¹ Szemléltető példaként: Csokonai 1804-ben arról panaszkodik, hogy „Zrínyinek nyomtatott exemplumát” még nem láthatta, s csak kéziratot másolata van róla, holott már régén megígérte kiadását (Kazinczyhoz 1804. jún. 14. *Minden Munkája* 1973. II. 978.). Sárospatakon van, Debrecenben nincs Zrínyi (Pukyhoz 1800. dec. 20. uo. II. 861.). Csokonai egyébként alighanem csak e levél után olvashatta Zrínyit: eposz-tanulmányában nem is említi, a Koháryhoz intézett levélben (1798. nov. 8. uo. II. 824.) még Gyöngyösi nevezetetik Osszian magyar megfelelőjének, míg a Széchényi Ferenchez írott, többnyire szó szerint azonos szöveg e frázist már Zrínyire vonatkoztatja (1802. jan. 9. uo. II. 893.).

¹² HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Bp. 1976. 176.

¹³ A Historia Literariák általános jellemzését itt nem szükséges megadnunk (leírásuk megtalálható a Czvittingerhez kapcsolódó szakirodalomban, elég megbízhatóan pl. Kenyeres Imre munkájában vö. 4. jegyzet); értékelésükben, feldolgozásukban elsősorban Tarnai Andor tanulmányaira támaszkodunk; *A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása* vö. 3. jegyzet; *A magyarországi irodalomtörténet-írás megindulása*. ItK 1971/1–2. 35–77. Az európai és német források bő leírása megtalálható: S. LEMPICKI, *Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft*. Göttingen, 1920. 99–124.; a magyar viszonyokra is különösen nagy hatást gyakorló anyagról: 189–213. A historia literaria fogalmi körülírásához érdekes (habár igen rövid és szórányos) megfigyelések olvashatók THIENEMANN Tivadar könyvében: *Irodalomtörténeti alapfogalmak*. 1931. 5–6., 18–19. stb.

munkák mellett majd minden tudományág kitermelte saját speciális történetét; olyannyira, hogy 1791-ben Péczeli József, általában emlegetve a historia literaria hasznait, örvendezve (ha némileg túlozva is) jelenti ki: Bacon egykori óhajának „a mi időnkben” beteljesedését láthatjuk, hiszen mára már minden tudománynak és mesterségnek „eredete, nevékedése, viszontagságai, szerentsés és szerentsétlen történetei”, ezek „újra lett fel-elevenedésének Historiái” meg vannak írva.¹⁴ A historia literaria mint az irodalommal, kultúrával, történelemmel foglalkozó litterátor par excellence műfaja igen nagy népszerűségnek örvend: nagy a belső igény is iránta (többek között pl. még Révai Miklós is meg akarta volna írni – már fiatal korában is – a magyar historia literariát),¹⁵ nagy a szükséglet is. Ez utóbbit kellően bizonyíthatja mind a megszületett művek nagy száma, mind pedig az a tény, hogy a korszak két legnagyobb szabású vállalkozása, sikeressége és elismertsége révén, folytatást is nyert. Horányi Elek újabb, kiegészítő sorozattal kívánta volna teljessé tenni egyébként is óriási méretű lexikonát, s pótolni a hiányosságokat (sajnos csak az első kötet jelent meg, csupán C betűig tartalmazván az írókat, de ez a kötet is nagyobb terjedelmű, mint az előző három bármelyike); Wallaszky Pál pedig mintegy húsz év múlva második, nagymértékben bővített kiadásban adhatja ki művét, amely ugyan ebben az időben már konzervatív szemléletű, valamint igen régies, elavult metodológiája miatt éles bírálatban részesül, de melynek hiánypótló adatközlései még a szigorú recenziós részéről is – igaz, hozzátéve: jobb híján – elismerést nyernek.¹⁶

A nagyszámú és hatalmas anyagot mozgó történet-tömeg természetesen egyáltalán nem egyenmű: mind szakmai megoszlására, mind a vizsgált terület minőségére (vallás, országrész, tudomány stb.), mind a megvizsgált anyag mennyiségére, mind a végzett munka alaposágára nézve igen nagy különbségek vannak közöttük. Még mindig uralkodó szerepet játszanak közöttük az egyes egyházaknak elkülönült történetét feldolgozó leírások vagy lexikonok. Ezeknek fontosságára szempontunkból Tarnai Andornak a Burius-testvérek tevékenységét elemző tanulmánya után nem kell külön kitérnünk,¹⁷ csupán megjegyezzük, hogy egyre nagyobb számban találhatók közöttük olyan átmeneti formák, melyek egy-egy vallás kultúrtörténetét követve, már nem egyház-, hanem egyházi literatura történetét adnak.¹⁸ A legfontosabb példát ezek közül is Bod Péternek műve: *A szent Bibliának Historiája* (Nagyszében, 1748) nyújtja. Bod ugyanis e művének első három könyvében – orthodox teológus módjára – megkülönböztetés nélkül veszi számba a bibliai írókat, magyarázókat, kommentátorokat, a hitvitázó irodalmat, de negyedik könyvében már csak a magyar bibliafordításokról ír, részletes (s nem dogmatikai szempontból értett kritikái) leírást adva az egyes

¹⁴ PÉCZELI József, *A Literária Historiáról, s a Tudományoknak eredetéről*. Minden Gyűjtemény V. negyed. 1791. 83–85. Az ilyenmű történetírás terjedtségét legjobban Wallaszky Pál áttekintésével szemléltethetjük. Ő nagy összefoglalásának Prolegomenájában számba veszi elődeit s a kortárs vállalkozásokat, s Rotarides munkája (1745) után még 27 könyvről és 7 kéziratról tudósít (Sándor István *Magyar Könyves-Háza* az utolsó 1803-ból), holott felsorolása nem is nevezhető teljesnek. WALLASZKY, *Conspectus reipublicae Litterariae in Hungaria*. (Második kiadás.) Buda, 1808. 21–42.

¹⁵ Vö. CSAPLÁR Benedek, *Révai Miklós élete*. 1881. I. 314.

¹⁶ HORÁNYI műve, *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum*. 1775–1775. I–III. A kiegészítés: *Nova memoria Hungarorum et provincialium*. I. Pest, 1792. Wallaszky művének első kiadása ugyanezen a címen: Pozsony és Lipcse, 1785. A recenzió a második kiadásról RUMY K. Gy. műve. in *Annalen der Literatur und Kunst in dem Österreichischen Kaiserthume*. 1811. okt. 44–61. nov. 204–218. (Megjegyezhető még, hogy Wallaszkyt később Horvát István annyira megtisztelte, hogy képét is közölte a Tudományos Gyűjteményben: 1817. X.)

¹⁷ TARNAI Andor, *A magyarországi irodalomtörténetírás*... vö. 13. jegyzet.

¹⁸ Katolikus részről egész sor munka RAJCSÁNYI G., *Tyrnavia crescens* (1707) c. művétől Horányi Elek másik nagy lexikonáig: *Scriptores Piarum Scholarum*. Buda, 1808–1809. Evangélikus részről: RIBINY János, *Memorabilia augustanae confessionis in regno Hungariae*... 1778–1789.; vagy KLEIN J. S., *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinden des Königreichs Ungarn* I–II. 1789. Református részéről: BOD P., *Historia Hungarorum Ecclesiastica* (kézirat 1750-es évek; kiadva 1888–1890. Leyden); vagy uő.: *Smirnai Szent Polikárpus*. Nagynyenyed, 1766. (= az erdélyi püspökök életrajzgyűjteménye).

kiadásokról s új fordításokról is.¹⁹ Az egyetemes tudománytörténetről való leválásnak különböző fokozatait képviselik az egyes tudományágak önálló feldolgozásai is. Szemléltetésül két végpontot idézve: Weszprémi István hatalmas, négykötetes orvos-életrajzgyűjteményében az orvostudomány körvonalai még majdnem egybeesnek a legáltalánosabban vett tudományosságával, az orvos és a literátor között alig húzható meg a határvonal, s több olyan szerzőt is tárgyal, akiknek orvosi minősítése már a könyv megjelenésének korában is megütöztetést keltett (pl. Apáczai Csere, Bethlen Kata stb. esetében).²⁰ Ezzel szemben a Weszprémivel egy időben működő (s általa is igen nagyra becsült) Haner György Jeremiás a történetírókat számba véve már modern szemmel nézve is szabatos tudományossággal él, s az általa tárgyalt történetírókat és dokumentumokat igen aprólékos s kritikai szembesítésekkel prezentálja.²¹

A tartalmi és módszertani különbségek ellenére is szembeszökő e nagy terjedelmű irodalomnak szemléletbeli homogenitása; ha ki is mutatható bennük majd az átalakulás sok mozzanata, amaz alapok, melyekre az egyes eltérő művek felépülnek, igen nagy mértékben közösek, s a régebbi história literariák kritikátlanul átvett hagyományára utalnak. Legfeltűnőbb e közösség az elvégzendő munka *egységének* feltételezésében: a teljes magyar kulturális (literaturai) múlt feltérképezését egymás munkájának kiegészítéseként gondolják elvégezhetőnek. A klasszicista egyetemes kultúra alighanem e historia literariák *műfajában* mutatja fel legvilágosabban egyes darabjainak (azaz az egyes műveknek) összekapcsolódását és elvi folytathatóságát; e művek szerzői szinte elválaszthatatlanul közösnek érzik tevékenységüket (Wallaszky pl. büszkén említi, hogy soha egyetlen sort sem írt le önmagától, hivatkozási forrás nélkül): Kapcsolatot tartanak egymással, egymás műveit a legnagyobb dicsőretekkel illetik, s amellett, hogy az előforduló hibákra is felhívják a figyelmet, azt, amit használhatónak vélnek, gátíltalanul átveszik egymástól, sokszor a szó szerinti másolástól sem tartózkodva.²² E kapcsolatrendszer belsőleg igazolandó, elég itt magának a műfajnak körülírására utalnunk: a Magyarországon legnagyobb hatást tett XVIII. század eleji német história literariák

¹⁹ Bodnak e vállalkozását kiegészíti WESZPRÉMI István, *Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia*. I–IV. Lipcse és Bécs 1774–1787. Új kiadása és fordítása: *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza* I–IV. Bp. 1960–1970. IV. 94–113.

²⁰ L. WALLASZKY kritikáját: *Conspectus*² 26–27.

²¹ HANER G. J., *De scriptoribus Rerum Hungaricarum et Transilvanicarum* I. Bécs, 1774. II. Szeben 1798. Az első kötet a XVI. századig, a második a XVII. században tárgyalja el a történeteket; a harmadik kötet (a másodiknak kiadói előszava szerint) a XVIII. századot dolgozta volna fel, de kéziratban maradt.

²² Ismeretes többek közt pl. Horányi kapcsolata Boddal, Weszprémivel; Wallaszky Horányival és Cornidessal érintkezik stb. Horányi igen meleg véleménye Wallaszkyról („soká éljen!”): *Memoria* III. 484.; Weszprémiről III. 559–564. Wallaszky Horányit másfél oldalon keresztül dicséri (*i. m.* 24–25.); Weszprémi Horányitól és Hanertől várja közösnek tételezett tudományáguk (res literaria) felvirágzását: *i. m.* I. 429. Az átvételre csak néhány példa: Horányi még kifejezéseiben is ugyanazt írja Balassiról (ugyanazt a magyar dicsőítő verset s latin fordítását közölve *Memoria* I. 107–108.) és Rimayról (*Memoria* III. 180.), mint Bod Péter (*Magyar Ath.* 18–19.; 239.). Horányi retorikus dicsőretét Gyöngyösi Istvánról (*Memoria* II. 62–63.) szó szerint átveszi Wallaszky (*Conspectus*² 222.), később pedig (hivatkozás nélkül) Segesvári István, irodalomtörténeti előszavában. in DERHAM, *Physico-Theologia*, azaz az Isten létének és tulajdonságainak a teremtés munkáiból való megmutattatása. Bécs 1793. XXIV. Haner Gyöngyösi értékelésénél Bod Péter véleményét veszi át (HANER, *i. m.* II. 444.; BOD, *Magyar Ath.* 96.). Wallaszky véleménye: „me nihil scripsisse, quod non alibi scriptum repererim” *Conspectus* XVIII. A példák tetszés szerint folytathatók. Ugyanitt említhető meg, hogy Bod Péter munkáját többen folytatták is: BENKŐ József pl. a *Transilvania* . . . II. (Bécs, 1778.) kötetének leírásában nemcsak rengeteg átvételt tesz (sokszor nyíltan hivatkozva), hanem a folytatási szándékot is bejelenti (a *De eruditiss Transilvaniae* c. fejezetben: 329–532., valamint „Bod Péter Athénására való pótlások” c. kéziratában.) Másik két folytatója Szathmári Pap Mihály kolozsvári, továbbá Szerenci Nagy István győri református lelkészek a nyolcvanas években jelentős kéziratokat írtak össze, sőt az utóbbi 1786-ban kiadási kísérletet is tett. Vö.: SÁMUEL Aladár, *Bod Péter élete és művei*. Bp. 1899. 177–178.

(J. Fr. Reimmann, Chr. Au. Heumann művei) eredetileg Fr. Baconra visszavezethető fogalmi meghatározása („Historia literaria est Historia literarum et litterarum, sive Narratio de ortu et progressu studiorum litterarum ad nostram usque aetatem” – kiemelés tőlem M. I.)²³ az egész századon át visszhangzik. Nemcsak Wallaszky hivatkozik nyíltan is a tételt így megfogalmazó Heumannra, de e megfogalmazást olvashatjuk egész sor korabeli műben is (csak Wallaszky *öt* ilyen címet sorol fel bibliografikus áttekintésében: *Oratio de ortu, progressu, fatisque*... stb.),²⁴ sőt Péczeli fentebb idézett soraiban is e séma követését fedezhetjük fel.

A tömör meghatározások részletesebb kifejtése is azonos (rendszer követ azoknál a szerzőknél kik anyagukat némi elméleti magyarázattal is ellátják. Sorra idézhetnénk a literatura-meghatározásokat, melyek egymással és a történetekben összegyűjtött anyaggal tökéletesen harmonizálnak, de elég csak néhány viszonylag kései példát bemutatnunk annak szemléltetésére, hogy a régi egyetemes kultúra-fogalom még milyen sokáig nem kerül revízió alá. Révai Miklós a „deákságot” így határozza meg: „írastudás és külömb tanúság” (cognitio litterarum et varia eruditio);²⁵ Pápay Sámuel így ír a literatúráról „széles értelemben”: „könyvekből s írás olvasás által szerzett tudomány” (a két fogalom azonosítása itt a megfordításból is kiderül: aki nem tudós ember, az „illiteratus, azaz írástalan”).²⁶ A legszakszerűbb s legalaposabb azonban Budai Ésaías szabatos leírása, melyben a korabeli érvrendszer minden eleme össze van foglalva: „A betűknek és írásnak feltalálása szülte a nyelvek pallérozását, és a tudományokat. Minekutána t. i. az emberek gondolatjaikat írásban elő tudták adni: szükségesképpenn vigyáztak mind arra, hogy előadások értelmes, ékes, tsinos, fontos, talpraesett, és a nyelv törvényeihez s természetéhez alkalmaztatott legyen: mind arra, hogy gondolatjaik rendszeresen menjenek, egymásból follyanak, összevályanak, és egy tüzre vívődjenek. Így lett osztánn, hogy a nyelv és beszéd pallérozódásával, a tudományok elébb mentek, az írás és nyomtatás által közönséggé tevődtek, és végre, a szerint, a mint minden tudománynak a tüzje van, egymástól elválasztattak, elrendelődtek, és mindenik természetéhez illő formába vagy Systemába vevődött. A *Literaria Historiá*knál már az a tüzje, hogy a tudományok előmenetelét vagy hátráltatását; előmenetelének vagy hátráltatásának idejét, okát és módját; a tudós, vagy legalább tudós számba ment munkákat, és azoknak szerzőit; a szerzők érdemét és betsit, virtusit vagy fogyatkozásait adja elő: egy szóval, hogy a *Tudós Világ*ot esmertesse meg.”²⁷

A „tudós világ” leírását, mint látjuk, minden esetben az írástudás rögzítése előzi meg. Az írástudás azonban meglepően materiális szempontok alapján kezeltetik: az írás először mint „anyagi dolog”, nem pedig mint szellemi tevékenység jelenik meg. Az írásnak megjelenési formája kap igen nagy súlyt: azt vesszük számba, milyen írásmódok voltak használatban (vagy lehettek volna lehetségesek), *hogyan* írtak a régiek. (Néhány szerző – így Simonchicz Ince vagy legrészletesebben Budai Ésaías – még arra is kitér, milyen anyagra, milyen eszközzel írtak; s nem csak a rovásírás különösségének esetében.)²⁸ A

²³ Chr. Au. HEUMANN, *Conspectus Reipublicae Literariae sive via ad Historiam Literariam* (1718) IV. kiadás: Hannover 1735. 1.

Ugyanígy meghatározással él J. Fr. REIMMANN is: Versuch einer Einleitung in die historiam literariam insgemein und der Teutschen insonderheit I–VI. Halle, 1713. I. 1. (A kulturális fejlődés sémájának érzékeltetése végett érdemes idézni Reimmann felosztását: 1. Ursprung 2. das allmähliche Wachstum 3. Fortpflanzung 4. Blütezeit 5. Zerrüttung und Zerspaltung 6. Abnahme 7. Vertilgung 8. Wiedergeburt und Auferstehung. Az összefoglalás Lempicki alapján: i. m. 195–198.)

²⁴ Wallaszky saját hivatkozása: i. m. VIII., a címek: 8–34.

²⁵ RÉVAI Miklós magyar nyelvi és irodalmi kézikönyve. „A magyar deákság” (kb. 1803–1805 között) Bp. 1912. RMK 29. 5.

²⁶ PÁPAY Sámuel, *A magyar Literatura Esmérete*. Veszprém 1808. 1–2.

²⁷ BUDAI Ésaías, *Régi tudós világ históriája*... Debrecen 1802. 14–15. Jelen szempontunkból nem lényeges különbség, hogy Budai nem magyar vonatkozású anyaggal foglalkozik, s ezért a magyarságról egy szót sem ejt.

²⁸ BUDAI Ésaías, i. m. „Előrevaló jegyzések” 1–14. SIMONCHICZ Ince, *Dissertatio de ortu et progressu litterarum in Hungaria*. Nagyvárad, 1784. A nyomdák kapcsán ír a papirosról és a papírgyártásról. 84–85. Hasonlóan: SÁNDOR István, *Az írásról és nyomtatásról*. in *Sokféle VI.* (1799.) 3–7.

„literatura” mindenütt a *betűkön* kezdődik – a literatura történetének tehát azt kell megvizsgálnia, mikor, hogyan, s milyen betűkkel kezdődött maga az írás, s hogyan alakult ki a mai (korabeli) írástechnika. A nagy német historia literaria úgyanígy járnak el: Reimann is igen jelentős terjedelemben foglalkozik a betűkkel, Heumann pedig nagy fejezetet szentel nekik *De arte scribendi* címmel; a magyar szerzők csak az ő nyomukon járnak. Felfogásukat nagyon érzékletesen szemlélteti ama rövid, *A magyar nyelv története* c. ismeretlen szerzőjű cikk, mely a bécsi *Anzeiger* c. folyóiratban jelent meg 1775-ben, s mely 9 részből álló vázlatának első hat paragrafusában csak a magyar írás előtörténetét keresné, s az újabb literatúráról (azaz a Sylvester-bibliafordítás megjelenése óta eltelt időről) így ír: „Ettől az időtől fogva a jelenkorig már elég *írást* találunk a mi országos nyelvünkön.”²⁹

A történeti gondolatmenet, amely erre az alapfeltevésre épül, nemegyszer még nagyon archaikus: Bod Péter pl. ama kérdésre is részletesen kitér, *ki találta fel az „isteni eredetű” írást*, s jöllehet neki a magyar írás felkutatása a célja, a biblikus (Mózesig, illetve Ádámig visszavezetett) eredeztetést idézi.³⁰ A többség azonban valóban történeti érveket keres, s ezért – az általános alapvetés nyomán – igen sokat foglalkoznak az eredeti magyarnak feltételezett hun írás bizonyításával (természetesen Bél Mátyás alapján), s jelentős terjedelemben kutatják, vagy elemzik a székely rovásírás maradványait. Bár Bél állításait a század második felében már erős kétkedéssel kezelik, majd pedig semmi hitelt nem adnak nekik, a probléma oly erősen él szerzőinkben, hogy legalább cáfolat formájában foglalkoznak vele. A két legjelentősebb összefoglalást a kérdéskörrel Wallaszky és negyedszázaddal később Révai adják a lehetséges források és régi tanúbizonyságok teljes felsorolásával, de majd minden szerzőnél találunk utalást rá:³¹ a kérdés tulajdonképpen csak a speciálisan magyar nyelvre koncentráló történetek előretörésével, illetve a finnugor rokonság bizonyításának elfogadásával fog elenyészni. A hun betűk elemzésének helyét aztán átveszik a latin betűs írásmód leírásai: a legtöbb persze meglegszenek azzal, hogy rögzítik az európai írásrendszer átvételét és lassú térhódítását, néhányan azonban azt is vizsgálják már, *hogyan* alakult ki a sajátos magyar hangok rögzítési módja, azaz helyesírás-történetet adnak. Ezekben belül is kiemelkedik tudományos szakszerűségével Révai leírása – de még nála is megfigyelhető az *írásnak* mint „materiális dolognak”, nem pedig a helyesírásnak mint konvenciónak a beállítása: ő is többet foglalkozik a betűk képével, formájával (Karoling, azaz „Károlyi” vagy „gothus” betűk), mint hangjelölő értékükkel.³² A nyelvemlékek ismertetésénél is igen nagy súly esik az írás jellegére: Révai, Pápay egyaránt az írásképet rögzítik, sokszor facsimile beiktatásával, s alig fordítanak figyelmet az „írás módjának állhatatlanságára”.³³ Az írásnak e materiális szemlélete nyilatkozik meg aztán abban is, hogy a szerzők többsége döntő literatura-történeti korszakhatárt húz a nyomtatás megjelenésével („ez a találmány a Régi és Új Tudós Világ között mintegy határt húzna, s ezt amattól örökre megkülönböztetné”),³⁴ s ettől kezdve a nyomtatás

²⁹ K. n. S. N. in E., *A magyar nyelv története* (kísérlet) in *A magyar kritika évszázadai*. I. Rendszerek. Szerk. TARNAI A. és CSETRI L. 1981. 244–247.) (Tarnai Andor fordítása.)

³⁰ BOD a *Magyar Athénas* utószavában. (Lapszám nélkül.) A kérdés biblikus magyarázatát elutasítja BUDAI Ésaías, i. m. 1.

³¹ WALLASZKY, *Conspectus* ... 43–64. RÉVAI, *A magyar deáki történet*. Első szakasz: *A hunnoknak deádságokról*. I.; *A hunnoknak írás tudásokról* id. kiad. 59–68. (Révai egyébként saját bevallása szerint Wallaszky nyomán dolgozott.) Más példa: SIMONCHICZ, i. m. I. rész I. feje: *De indole et litteris primorum Hunnorum*. 9–16. A kérdés részletes elemzése megtalálható (a fentiekhez hasonló szakszerűséggel és szakirodalommal) Dugonicsnál is, az *Etelka* jegyzeteiben (1788) *Etelka*.³ Pozsony és Pest. 1805. II. 366–370. A hun–szkíta betűk ellen igen határozottan fellép Sándor István – Schlözerre hivatkozva: a kereszténység előtt nem volt magyar írás! in *Sokféle* VII. Győr 1801. 37–44.

³² RÉVAI, *A magyar deáki történet* 74–78.

³³ A rengeteg lehetséges példa közül csak néhány, nyomdatechnikailag is érdekes: RÉVAI Miklós, *Elegyes versei*. Pozsony 1787: az itt közölt „néhány régiségek” mind írás – ill. nyomtatás mintával vannak közölve, írástörténeti magyarázatokkal ellátva. 273–325. Hasonlóan az *Intiquitates* ...-ban a Halotti Beszéd régies lenyomata (1803). PÁPAY Sámuelnél rövid illusztrációk, általában: egy bekezdés terjedelemben: i. m. 363–366, 370. stb.

³⁴ BUDAI Ésaías, i. m. 685., hasonlóan PÁPAY, i. m. 367.

vizsgálata veszi át az írás elemzésének helyét. A szerzők részletesen ismertetik a nyomdák számát és helyzetét, a nyomtatott termékek mennyiségét, s igen gyakran – visszahatásként – elfelejtik számba venni a még mindig igen nagy súlyú kéziratos kultúrát.³⁵

A literatura tartalmi részére nézve fontos megkülönböztetés, hogy e historia literaria nem a megszületett műveket vagy a korban dívó „kultúrát”, azaz tudományt vagy irodalmat választják témául; az ő céljuk a „res literaria” ismertetése, azaz tulajdonképpen a kultúra feltételeinek, létezés módjának és eredményeinek rögzítése, természetesen beleértve ebbe az „eruditus” személyiségeknek tevékenységét is. A műveltség „terjedtségének”, illetve elterjedésének leírása teszi ki a legtöbb ismertetés törzssanyagát, s ennek következtében a legnagyobb terjedelemben az iskolák történetével foglalkoznak. Már az első magyar historia literaria is hajlott e felé: Czvittingernél ez az ok sorolatja be a többi szerző közé pl. Szent Istvánt vagy Mátyás királyt mint iskolaalapítókat, mások – mint pl. a következő évtizedekből Árvai Mihály *Res literaria Hungariae* c. rövid könyvecskéje (1735)³⁶ – jóformán teljes egészében iskolatörténetre építik fel gondolatmenetüket. Simonchicz könyvének is több mint fele csak az iskolákat elemzi; Wallaszky a *Tentamen* központi részében Mátyás korszakának kiterjedt oktatáskultúrájáról beszél,³⁷ s a *Conspectus*-ban is uralkodik e szempont: az itt már sokkal bővebben és részletesebben ismertetett korszakok leírását a mindennél alaposabb iskolai helyzetleírás vezeti be (még a legújabb korszak határát is az oktatáshoz köti: az egyetemnek Nagyszombatból Budára költöztetésétől számítva).³⁸ A bevallottan Wallaszky *Conspectusa* után dolgozó Belnay György Alajos rövid és – a többi értekezéshez viszonyítva – meglehetősen alacsony színvonalú *Compendiuma* ugyanezt a sémát követi;³⁹ Benkő Józsefnél a *De re literaria* c. fejezet csak a különböző szintű oktatási intézményeket sorolja fel (kiemelkedően pontos és gazdag történeti és leíró részeket át);⁴⁰ s az iskolák elsőrendű és kitüntetett szerepe még azokban a művekben is szembetűnő, melyek pedig – személyekről szóló lexikonok lévén – általános leíró részeket nem tartalmaznak. Wespzprémi pl. igen sok kiegészítő adatot és névsort közöl az egyes orvosok tevékenysége kapcsán mind a magyar iskolák történetéről (pl. a gyulafehérváriakról: III. 615 skk.; a kolozsvári kollégiumról: IV. 801. stb.), mind arról, hol, kik és hányan jártak magyarok a külföldi egyetemeken (pl. Frankfurtban: III. 609.; Leidenben: IV. 299.; Utrechtben: IV. 309.; Jenában: IV. 345.; Baselen: IV. 351. stb.). Az iskolák leírása természetesen roppant különböző: egyesek megelégszenek rövid említésükkel (pl. Simonchicz), mások (elsősorban Wallaszky és Benkő) részletes ismertetést adnak működésükről, tananyagukról, a különböző korszakokban működött professzori karról stb. – ám a számukra kijelölt hely mindannyiuknál egyforma fontos.

Az iskolák számbavétele mellett igen nagy súlyt kapnak e tanulmányokban a könyvtárak is mint a stúdiumok „adiumentumai” (elsősorban természetesen a Corvin-könyvtár: Wallaszky *Tentamen*-jének igen részletes leírása nyomán pl. Simonchicz is kilenc oldalt szentel erre egyébként nem hosszú könyvből),⁴¹ a szerzők azonban általában megelégednek a felsorolással, a könyvek mennyiségének

³⁵ A nyomdákra pl. SIMONCHICZ I., i. m. II. rész, III. fej.: *De Typographia Hungarorum*. 72–85. BENKŐ, i. m. XIX. fej. *De Typographie Transsilvaniae* 322–329. WALLASZKY Pál, *Tentamen historiae litterarum sub rege gloriosissimo Mathia Corvino de Hunyad in Hungaria*. Lipsiae 1769. 96–98. uő.: *Conspectus* ... id. kiad. 132–135, 184–186, 271–272, 429–431. Pápaynak később már szemére is vetették a kéziratok elhanyagolását.: vö. RUMY K. Gy. recenzióját in *Ergänzungsblätter zur allgemeinen Literaturzeitung*. Halle und Leipzig. 1808. nov. 22. 1108.

³⁶ A mű névtelenül jelent meg Kassán; sokan, sokáig – a tárgyalat korszakban pl. Wespzprémi – a címlap ajánlásának bonyolult latinságát félreértve, Felker Andrásnak tulajdonították.

³⁷ Érdekességként megemlítendő, hogy Wallaszky a budai egyetem leírását Heltai Gáspártól idézi magyar nyelven, még a helyesírási sajátosságokat is megtartva (természetesen mellékeli a latin fordítást is). *Tentamen* ... 57–59.

³⁸ WALLASZKY, *Conspectus* ... 437.

³⁹ BELNAY György Alajos, *Compendium historiae rei literariae in Hungaria a seculo XI usque ad seculum XVIII*. Pozsony 1809. (Első kiadás: 1799.)

⁴⁰ BENKŐ, i. m. XVIII. fej. 244–321. Jellemző a fejezetet lezáró bekezdés mondatkezdése: „In enumeratis diversarum Religionum Scholis ...” 321.

⁴¹ SIMONCHICZ, i. m. 51–60.

rögzítésével, s legfeljebb a könyvtárak szűkösségén érzett fájdalommal, illetve a nyilvános könyvtár iránti igényükkel egészítik ki az ismertetést. A literatura „külső” feltételei közül aztán még a nyomdák szerepelnek, gyakran egész külön fejezetben. Ám, hogy e literatura-fogalom „külsőségeinek” bonyolultságát szemléltessük, ki kell térnünk arra is, hogy mennyi minden szerepel literaturaként (azaz szellemi kultúraként, „teljesítményként”) szerzőink felfogásában, ami ma már legfeljebb kuriózumként jönne számításba. Szerzőink – ha olykor függelékben is – számba veszik ama *találmányokat* is (hiszen *tudás* hozta létre őket), melyek magyar eredetűeknek tekinthetők, s mivel a *nyomdák*kal azonos jellegű dolognak vélik őket, igen nagy „literaturabéli” értéket tulajdonítanak neki. Nem elsősorban Wespérmi sok természettudományos különösségére gondolunk itt (ez itt a szűkebben értelmezett tárgyból következett), hanem arra, hogy az ismertetések Kempelen Farkas gépei vagy Bakfark Bálint zenéje mellett kitérnek pl. Poor Kajetán orvosi találmányára (aki az életszelmet – *spiritus vitalis* – az elektromos erőben vélte felfedezni) vagy Matejtek Mihály Árva megyei tervezőre (aki kiváló hegyi utakat tudott építeni); a királynévíz, a pannon por vagy a kárpáti balzsam nevű orvosságokra is stb.⁴² A legnagyobb érdeklődést azonban a *kocsi* kultúrtörténete váltotta ki: magyar eredete (Kocs községből) s a német „Kutsche”-val szembeni elsőbbsége komoly, szakirodalomra támaszkodó értekezéseket hívott életre (s jelentős nemzeti büszkélkedést váltott ki) – egészen Pápay Sámuelig, akinek pedig e régies, csak tartalmi szempontú literaturához már elég kevés köze volt.⁴³

E tanulmányok anyagából és szemléletéből alighanem az az út vezet a majdani „modern” irodalomtörténetírás felé, amely az általános leírások megkerülésével az egyéni teljesítmények ismertetésének fejlődéséből bontakozik ki. Itt kerül sor ugyanis az *egyes* személyiségekre, és főleg az egyes *művek* többé-kevésbé részletes bemutatására, itt mutatkozik meg, különösen az eleinte ritkán, később egyre gyakrabban felbukkanó *értékelésekben*, hogy mit is vártak el szerzőink, s milyen indoklás alapján, az irodalom működésétől, a literaturától. A legszembetűnőbb változás az irodalmi alkotás egyéni becsének emelkedésében figyelhető meg: míg a historia literaria kezdeti produktumaiban a kultúrát *elősegítő* személyiségek, a mecénások is ugyanolyan joggal kerültek be a gyűjteményekbe, mint a szerzők (Czvittingernél, mint már láttuk, a literátus fejedelmek, azaz Szent István, Mátyás, Apafi Mihály, Báthori István, Báthori Gábor stb. igen nagy terjedelemben szerepelnek; de még a Rotarides nyomán dolgozó Wallaszky első könyvében, a *Tentamenben* is a mecénások előzik meg a szerzőket: az első fejezet szól *De Fautoribus*, s csak ezután következnek az *Eruditi*), míg több leírás csupán kiegészítő felsorolásban közli, gyakran a tevékenység részletezése nélkül, az adott korszakban működött literátoroknak neveit (pl. Simonchicz, de elvi vázlatát tekintve ilyen szerkezetű Wallaszky *Conspectusa* is!), addig a későbbi, terjedelmesebb ismertetések épp az írók működésére hívják fel a figyelmet, s a megszületett műveket is megpróbálják körülírni. Természetesen minden szerzőnkre jellemző a mindent akarásnak gesztusa: a literatura *megléte*nek bizonyítása a fő számukra, s évégett – lényeges különbségtétel nélkül – *mindenkit* számba vesznek, akik valaha tollat fogtak kezükbe. Ama kifogás, mely már a kezdet kezdetén érte Czvittingert – s épp Reimanntól, visszavágásként –, miszerint jelentéktelen szerzőkkel töltötte meg könyvét, akik legfeljebb egyetlen disszertációcskával dicsekedhetnek,⁴⁴ lényegében érvényes lehet valamennyi későbbi összefoglalásunkra is. A század második felében azonban az összegyűjtött szerzők közti különbségtétel egyre élesebb, s egyre árnyaltabb lesz: a jelentőségében vagy a munka minőségében kiemelkedő

⁴² Bakfark Bálintról: Johann SEIVERT, *Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften*. Pozsony 1785. VII. skk. Kempelenről s a többi (s még néhány) feltalálóról: SIMONCHICZ, i. m. 108–113. Az orvosságokról: „alia ad rem literariam inventa” BELNAY, i. m. 60–61., 126. A példák folytathatók lennének.

⁴³ Pl. BELNAY, i. m. 62–70. (Bő jegyzetei között még Adelunga is hivatkozik.) Pápay Sámuel Komjáthy Benedeknek Szent Pál-fordítása után tér e kérdésre: „Nemzetünk különös ditsőségére említtyük itt a *Lóggós Kotsinak* is eredetét...” (s Cornidesre hivatkozik), i. m. 365. A kocsirol legrészletesebben Dugonics szól az Etelka lábjegyzetében; valódi „szittyai” szónak tartja, s még a „kócipor” szidalmat is a „kócsi por”-ból származtatja. Id. kiad. I. 264–272.

⁴⁴ „qui unica tantummodo dissertatiuncula inclaruerunt”. Idézi TURÓCZI-TROSTLER József, *Czvittinger Specimenjének német visszhangja*. MNYr. 59. (1930) 3–6. (Munkácsi emlékkönyv) 6.

személyek jóval részletesebb leírást nyernek. A változás legszemléletesebben Wallaszky *Conspectus*ának szerkezetében érhető nyomon: jöllehet ő is a régi séma szerint jár el, s az eruditus írókat csupán felsorolja, de e névsorból az általa kiemelt szerzőket oly lábjegyzetanyaggal látja el, mely magát a névsort terjedelemben messze meghaladja. E lábjegyzetek tulajdonképpen önálló lexikon-szócikkékké válnak keze alatt, s részletezésükkel szétfeszítik mechanikus keretüket: bár a modell, azaz az általános rész uralma, elvileg megőrződik, a személyes teljesítmények már jóval érdekesebbnek bizonyultak. Wallaszky e modernizáló törekvéseinek jelentőségét talán akkor látjuk legvilágosabban, ha összevetjük a módszerében konzervatívabb Wespzprémi-lexikonéval: Wespzprémi ugyan csak az egyes orvosokról ír, tehát a személyességre látszólag nagyobb gondot fordít, azonban ő a személyes szócikkek kapcsán lényegében visszacsempészi leírásaiba a kultúrtörténet teljességét és adatszolgáltatását; az általános részt csupán elrejt az egyes pályák ismertetése mögé. A módszertani váltás, mely Wallaszkynál épp az átmenet pillanatában ragadható meg, már kiteljesedett formában jelenik meg Benkő Józsefnél, s a betetőzést jelentő Horányi-lexikonban: Benkő két különálló fejezetben közli a res literaria és az eruditusok leírását (s az utóbbiaknak ad jóval nagyobb terjedelmet), Horányi pedig már csupán a személyes teljesítményre figyel, minden eddigit meghaladó részletességgel és aprólékosággal, s — különösen a *Nova Memoria* cikkeiben — az általános kultúrtörténetet mint külön diszciplínát teljességgel mellőzi.

E sémához kiegészítésként még hozzáteendő, hogy a historia literaria e három kiemelkedő képviselőjénél a személyességnek még igen sok — bár sokszor rejtett — mozzanatával találkozunk. Ilyen elsősorban az egyes írók *egyéni* adottságainak és törekvéseinek emfatisus leírása (pl. Horányinál, mikor kortársainak vállalkozásait retorikájának felső fokán propagálja Bessenyei, Báróczy, Barcsay, Batsányi stb. esetében; Wallaszkynál, mikor szerzőinek tehetségét, kezdeményező készségét vagy sikerességét dicsőíti — pl. Hruskovicz Sámuel, Molnár János vagy Segner András esetében; esetleg a művek kivételes fontosságát hangsúlyozza, pl. Berzeviczy Gergelynél),⁴⁵ idetartozik szerzőinknek időnként majdnem vallomásként ható elfogult rokonszeny-nyilvánítása egyes írók iránt (Horányi rajong pl. Gyöngyösi István, de legerősebben Koháry István iránt; Benkő Józsefnek még a szava is elakad Tótfalusi Kis Miklós ismertetése során, s igen magas hőfokon ír Báróczyról vagy Vargyasi Dániel Istvánról is),⁴⁶ sőt megemlíthetők ama naiv személyeskedések is, melyeknek során szerzőnk egy élő kortársának hosszú életet kíván (Horányi pl. Wallaszkynak, Báróczynak stb.).⁴⁷ Mindebből végeredményként — különösen a kiváló *tulajdonságok* hangsúlyozásából — valóban az egyéni teljesítmények *különös* voltának szemlélete bontakozik ki: az a folyamat, melynek során — Tarnai Andor megfogalmazását idézve — „az

⁴⁵ HORÁNYI Bessenyeiről in *Memoria* I. 287–288. Nova Mem. 455. Barcsayról: „a magyar lovas-ságnak örök díszé”, aki „suavissima et felicissima vena versus Hungaros modulatur”. Nova Mem. 311–313. — Báróczyról A védelmeztetett magyar nyelv kapcsán: „Hoc problema tanta ingenii felicitate collustravit noster Alexander, ut nihil amplius ab Hungaro desiderari posse videtur.” Nova Mem. 764. (más nagy dicséret uo.: 306–307.). Batsányiról: „vir admirabili ingenio...”, az idegen nyelvek ismeretét kiemeli: Nova Mem. 318–325. — WALLASZKY Hruskoviczról: „Talentum suum maximopere exercuit, in Gloria Dei et salute sociorum fidei promovenda...” Conspectus 356. — Molnár Jánosnál a Magyar Könyvház elsőségét dicséri: uo. 348. — Segnernek (aki „ornamentum hoc non Hungariae solum, sed totius reipubl. litterariae”) külföldi sikereit méltatja: uo. 328. — Berzeviczytól csak két megjelent könyvének címét idézi, de ilyen megjegyzéssel: „Opus utrumque attentione et trutinio publico dignissimum!” Uo. 316.

⁴⁶ HORÁNYI Gyöngyösiről: *Memoria* II. 62–63. Koháryról igen hosszan: uo. 390–396. „incomparabilis vir”... „ut nostra quidem aetas parem haud viderit, sequutura autem vix unquam datura sit virum consimilem...” — BENKŐ T. Kis Miklósról: „mihi certe desunt verba, quibus tantum virum condigne celebrem” i. m. 419. — Báróczyról uo. 460. Vargyasi Dániel Istvánról a Belizár fordítása kapcsán: „exegit vero... monumetum sibi aere perennius, versione hungarica, gallico ex idiomate”, uo. 612.

⁴⁷ HORÁNYI hosszú életet kíván Wallaszkynak (*Memoria* III. 484.), Báróczynak („utinam diu nobis ac Reipublicae litterariae floreat hoc gentis et linguae patriae decus!” Nova Mem. 307.), Bessenyeinek sok sikert (*Memoria* I. 288.).

ars, vagyis a tanultság, a mesterségbeli tudás oldaláról az ingenium, a tehetség felé kezd hajolni a mérleg". E leírásokban a mérleg már erősen az „ingenium” felé billent el: alighanem e mozzanatban ragadható meg legnyilvánvalóbban a literaria história tartalmi oldalának felbomlása.⁴⁸

E szemléletmódosulás jelentősége szinte felbecsülhetetlen, ám az adott kereteket mégsem feszíti szét: bár a kiemelések, részletezések, a kiemelések indokolásai a megelőzőkhöz képest igen nagy különbségeket idéznek elő, e különbségek elvi felmutatásán azonban mégis csak alig lépnek túl. A személyes teljesítmények leírása – a megfelelő kategóriarendszer híján – még sokáig a régi módszert követi; az életpálya ismertetése, a végzett iskolák, a betöltött (állami, hivatali, katonai, oktatói, papi stb.) funkciók rögzítése, a művek cím szerinti felsorolása teszi ki anyagukat. A literatura-szemlélet hagyományossága a személyes részben újra felbukkan: a műveknek léte fontosabb, mint minősége; a szerző tevékenysége (esetleg irodalmon kívüli tevékenysége) fontosabb, mint a mű. (Így pl. Zrínyi esetében nagyon sokáig másodlagosan, háttérbe szorítva jelenik meg a Zrínyiász a politikai-hadvezéri működés ismertetése mögött.) A művekben tetet öltött tevékenységnek minősítése távol áll e szemlélettől: a műveket általában csak tartalmilag jelölik meg, esetleg műfajukra térnek ki – egyéb vonatkozásaikról szó sem esik. Értékelésüket is az jellemzi, hogy a kiemelkedőnek érzett műről *többet* beszélnek, több dicsőítő retorikus fordulatot használnak, ám értékszempontjaikat – melyek egyébként nem egyezők – elhallgatják, illetve annyira „természetesnek” veszik, hogy nem is fordítanak gondot ismertetésükre. A művek és szerzők az antik hagyomány minősítéseit kapják, azaz a *nagyság* magyarázatra nem szoruló béléget: a legkiválóbbak olyanok, mint valamely klasszikus auctor. (Néhány példa: Balassi a magyar Pindarus; Beniczky Péter = Horatius; Zrínyi = Homér; Gyöngyösi = Ovidius vagy Maro; Lázár János = Janus Dacicus vagy Apollo Hungaricus!; Horányi = magyar Plutarchus stb.)⁴⁹ Az értékelésnek e retorikus fajtája működik még akkor is, ha szerzőink a dicsérendőket már *modern* nagyságok példájához hasonlítják: ez esetben is a konvencionális értékrend elfogadottnak hitt bizonyosságára hivatkoznak, s nem tudatosodik bennük az a különbség, mely az antik auctorokat a modernektől elválasztja. Ezt bizonyítja pl. az a hosszán kifejtett, s igen ékesen szóló fejtegetés, melyben Horányi Gyöngyösi nagyságát a modern nemzetek legnagyobbinak állított költőivel, azaz Tassóval, Voltaire-rel és Opitzcal állítja párhuzamba (az összevetést átveszi Wallaszky és Segesvári is, csak az utóbbi még Pope-pal is megtoldja a névsort):⁵⁰ számára csak az a lényeges, hogy a vezérköltő privilégiumát illusztrálja. Wallaszky ugyanilyen indokok alapján nevezi Hruskovicz Sámuel, a „természettől verselésre szánt” költőt, szlovák Gellertnek (Bárczyt magyar Kotzebue-nak mondják);⁵¹ s csak jóval később, s akkor is nagyon ritkán fog előfordulni, hogy a modern költővel való hasonlítás valóban tartalmaz a költészet jellegére is utalást (ahogy pl. Batsányi magyar Petrarcának mondja, már az 1810-es években, Himfyt).⁵² E hasonlítások még egy szem-

⁴⁸ TARNAI A., *A magyar irodalomtörténeti hagyomány...* (i. h. 648), tovább vö. Tarnai A. fejezetét az akadémiai Irodalomtörténet II. kötetében (1964) 566–568.

⁴⁹ Balassira: WALLASZKY, *Conspectus* 170.; BELNAY, i. m. 90. PÁPAY, i. m. 373. – Beniczky Péterre: HORÁNYI, *Memoria* II. 274–275. (Ezt a minősítést visszautasítja TELEKI József, *A magyar nyelvnek tökéletesítése* c. művében (1816.) In *Jutalomfeleletek a magyar nyelvről...* (kiad.: HORVÁT István) I. kötet 1821. 62. Gyöngyösire: BOD, *Magyar Athén* 96. HANER Gy. J., i. m. II. 444. Zrínyire későbbi példa TELEKI Józsefé: i. m. 62. – Lázár Jánosra: „ut non incongrue auctorem, Janum Dacicum, & Hungaricum Apollinem, nonnemo dixerit: Poëtam Huic secundum, aetate nostra, Transsilvania vix vidit.” BENKŐ, i. m. 487. – Horányira: MÜLLER Jakab Ferdinand a Simonchicz könyvéhez írott előszavában, melyben áttekinti a magyar történetírást (lapszám nélkül).

⁵⁰ „Quantum Tasso Italia, Voltaire Gallia, Opitzio Germania, tantum profecto Gyöngyösio suo debet Hungaria.” HORÁNYI, *Memoria* II. 62–63. – Ugyanígy: WALLASZKY, i. m. 222. SEGESVÁRI, i. m. XXV.

⁵¹ „Quod Germanis seculo hoc Gellertus, hoc Slaus nostris est in Hungaria Hruskoviczius, Vir a natura ad pangendos versus factus, verique nominis poeta...” WALLASZKY, i. m. 355–356. – Bárczyt magyar Kotzebue-nak nevezik (a Magyar Plutarch. Pest 1815. alapján. Vö. *Bárczy Sándor feljegyzései a magyar nemesi testőrség életéből 1760–1800.* Bp. 1931. 10.

⁵² BATSÁNYI, *ÖM* II. 615.

pontból érdemlik meg figyelmünket: bennük tűnik legélesebben fel az értékeléseknek abszolút, s a történelemtől tökéletesen független volta. A teljesítmények e leírásokban teljesen kortalanok – ezért egymással közvetlenül is összevethetők, egymás mellé rendelhetők. Más oldalról nézve ez a külső szempontokat (sem a körülményeket, sem a teljesítmény jellegét) figyelembe nem vevő értékelési homogenitás engedi meg szerzőinknek az ABC rendjének történetitlen alkalmazását (Weszprémi írja, hogy őt az ABC rendjén kívül semmi nem köti, mert „az igazság kikristályosodott törvénye szerint ír”),⁵³ még akkor is, mikor már egyéb literatura-területeken megpróbálkoznak a *történelem* valamelyes ábrázolásával is.⁵⁴

A történelemábrázolás folyamatosságáról, a „fejlődés” feltételezéséről vagy felismeréséről e művek esetében természetesen nem beszélhetünk: már az is figyelemre méltó előrelépésnek tekinthető, ha a literatura különböző állapotait időrendi sorrendbe rendezik.⁵⁵ Ilyen időrendi vázlatot Magyarországon elsőként Árvai Mihály tanulmányában találhatunk (lényegében csak az iskolatörténeti részben, s ott is hiányosan), majd Rotarides tervezetében, Bod Athénásának rövid, de általánosításokban gazdag utószavában, Simonchicz terjedelmesebb áttekintésében kap az időrend nagyobb súlyt, végül pedig Wallaszky összefoglalásában már nemcsak az egymásutániség bontakozik ki, hanem a korszakolás is vezérelvé válik. A korszakolás első gesztusa nagyon primitív, s az időrend *számaiba* kapaszkodik: néhányan – német források nyomán – századonként különítik el tárgyalásukat s az egyes századokon belül visszatérnek az ABC rendhez (így jár el pl. Benkő József, Haner G. J., valamint Belnay is). A mai értelemben vett történetiség felé vezető úton alighanem a századokon túlnyúló tagolás mozzanata fog döntő szerepet játszani; hisz az egymáshoz szorosabban kapcsolható tények összetartozásának indokai már a történelem belső mozgatóira is kell hogy utalást tartalmazzanak. Wallaszky ily módszerű korszakolása persze még nagyon egyszerű: a hun–szkíta időszak után a középkort tárgyalja (a kereszténység felvételétől a reneszánszig, „ad renatas Literas”); következő korszaka pedig ettől 1770-ig („ad instauratas Literas”) terjed. Bár nem nehéz ebben a felosztásban a Heumann-féle hármas tagolást felismernünk – a minta-könyv korszakolása *antiqua*, *media* és *nova* szakaszokat különít el⁵⁶ –, az a gesztus, mely e hármasságot a magyar anyagra alkalmazza (a hun–szkíta anyag elkülönítése), valamint az egyes korszakok részletes körülírása elismerést érdemel, kivált akkor, ha a korszakolás finomításait is észrevesszük. Jóllehet Wallaszky az egyes korszakokon belül visszatér a századonkénti tárgyalás sémájához, a századokon belül ismét közelít az időrendhez: a névsor szerinti felsorolást újra egymásutánissággal próbálja helyettesíteni, legalább nagyjából nemzedékek szerint. S mindehhez még a *legújabb* kor elhatárolása is hozzájárul: Wallaszky kétségtelenül első a magyar irodalomtörténetben, aki az 1770 körüli évekhez korszakhatárt rendel hozzá, s érdemét az sem csökkenti, hogy a „literatura instauratioját” elsősorban iskolatörténeti érvekkel kívánja bizonyítani (*Ratio Educationis*, egyetem átköltöztetése), hogy a legújabb korszakot csak a kultúra általános feltételeinek leírásával intézi el, s ama szerzőket is az *előző* korszakban tárgyalja, akik pedig már a 70-es évek után léptek fel (pl. Péczeli, Bessenyei, Verseggy, Kazinczy stb.) – e megoldásban nyilván a századok szerinti tagolás vonzása érvényesült.⁵⁷

⁵³ WESZPRÉMI, i. m. I. 433.

⁵⁴ Az értékelések háttereként talán nem érdektelen felidézni Heumann szempontjait. Ő a literátokat három osztályban értékeli: 1. „fulmina literaria”, akiknek hatása igen széles körű („fortissime disiecerunt tenebras literarias”); pl. „Thales, Socrates, Petrarcha, Erasmus, Lutherus, Aristoteles, Cartesius”; 2. akik egy diszciplínát gazdagítottak jelentős mértékben: pl. Grotius, Puffendorf, Hippocrates, Vesalius, Reuchlin; a poéták közül: Homerus, Virgilius, Ronsard, Dante, Opitz; 3. akik *elsőként* léptek fel: Moses, Pythagoras, Anaxymander stb. i. m. 382–385.

⁵⁵ E szempontból írja le az irodalomtörténetírás fejlődését Kenyeres Imre (i. m.), de mivel ő az „igazi” irodalomtörténet *előzményeit* keresi, sok megállapítása nem állja meg a helyét.

⁵⁶ Vö. HEUMANN, i. m. 57-58. Megjegyzendő, hogy már Rotarides tervezetében is fellelhető e három korszak megkülönböztetése, tehát nem Wallaszkynek tulajdonítandó az elsőség (elsőként tisztelt őt MÁTÉ Károly, *Irodalomtörténetírásunk kialakulása*. Minerva 1928. 133.)

⁵⁷ Az új korszak: WALLASZKY, *Conspectus* 437–586. az említett szerzőkről: 359–362. (Csak azokból válogattunk, akikről önálló lábjegyzet szól; a felsorolás egyébként igen sok kortársat megemlít.)

A jelenkori korszakolás fontosságát szeretnénk aláhúzni: a XIX. század első évtizedéig (azaz Pápay könyvéig, Kazinczy periodizációjáig)⁵⁸ még hasonló kísérlettel sem találkozunk, jöllehet az élő literatura felvétele a történetekbe (épp a történetiség hiánya miatt) minden szerzőnkél előfordul. Bod szavai szerint: „az efféle írásokban hogy az élők is elészámálaltatnak, nem szokatlan dolog más nemzeteknél; sőt a historia literáriának írói a magok könyveiket is elő szokták számlálni”.⁵⁹ Saját teljesítmény leírásával ugyan csak Weszpréminél találkozunk (életrajza, bibliográfiája, sok hozzá írott üdvözlő vers és levél mellett közli a könyvről írott német kritikát, valamint kitüntetését is),⁶⁰ de a kortársakról számtalan feljegyzés olvasható: a sok példa közül kiemelhető, hogy Benkő József még készülődésben lévő munkáiról is tudósít (pl. Sófai József Sulzer-fordítása, ill. Gyöngyösi János Bunyan-magyarátsa kapcsán), hogy Horányi Nova Memoria kötete javarészt a legújabb alkotók rendkívül gazdag ismertetését közli, vagy hogy Wallaszky második kiadását épp a jelenkor szűkkeblű kezelése miatt érte éles bírálat.⁶¹ Az élő irodalom ily nagy megbecsülése nemcsak a szinkron anyag természetszerű jobb ismeretéből származik, hanem elsősorban a tudományok, a kultúra megújulásába vetett hitből, s így – rejtett módon – korszakoló jelentőségű. Szerzőink a magyar literatura kibontakozását mind rendkívül pozitív várakozással szemlélik, s ennek megfelelően a XVIII. századot – akár külön korszakot alkotnak benne, akár nem – a magyar művelődés csúcspontjának tekintik. E mindenre kiterjedő szemlélet nemegyszer nyílt – bár történetivé nem formált – megfogalmazást is nyer: Benkő egyenesen aranykort lát a jelenben („Aureum, quod vivimus, Scientiarum Seculum . . .”); s alighanem ugyane literaturafelfogás lecsapódását láthatjuk Csokonai megfogalmazásában is: „e legokosabb XVIII. században . . .”⁶²

A literatúra tartozó művek diszciplináris osztását tekintve érdekes bomlásjelenségekkel találkozunk: bár a tudományos literatura elvi egysége egyikükénél sem (s még később sem, sokáig) vonatkozik kétségbe, gyakorlatilag egyre inkább megfigyelhető a szépirodalom önállósulása. Ha van is néhány szerző, aki az elkülönítésnek nem látja szükségét (pl. Simonchicz, Weszprémi, Belpay), s a legtöbb esetben a váltás nem szembeszökő, találkozunk látványos példával is. Wallaszkynak arra a nagyon fontos gesztusára gondolunk itt, mely az eruditusok szakmailag tagolt felsorolásánál (teológusok, jogászok, orvosok, filozófusok és matematikusok, történészek) külön helyet juttat a „humán” tárgyak képviselőinek („oratores, poetae et philologi”).⁶³ Az osztatlan literatura elméletének vonzása azonban még nagyon erős: ilyen éles elkülönítés másnál nem lelhető fel, s magánál Wallaszkynál sem teljesen következetes; az egyes szerzők besorolásánál igen nagy zavarokat találhatunk nála is. Az autonóm irodalom meghatározása, elszakítása a tudományos és vallásos irodalomtól rendkívül bizonytalanul működik – igaz, hogy a bizonytalanság már a szépirodalom némi térhódítását is jelenti. Az átmeneti helyzet ellentmondásait szépen szemléltetheti Bod Péter ingadozása: ő a *Magyar Athénásnak* bibliografikus szakaszában (*Magyar könyvek, melyek bizonyos materiákról traktát és adattanak Világra*) 20 tételt különít el a könyvek tárgyai szerint; ám ezek közül 18 csak vallási tartalmú, s a fennmaradó kettőt sem lehet egész pontosan leválasztani a teológikus irodalomról: „Históriák, valamint Énekes

⁵⁸ Pápay három „időterülettel” dolgozik, s a harmadikat a József császár korszakától számítja; Kazinczy az első, aki majd Bessenyeiek felléptét – történészként is – történelmi jelentőségűvé emeli. KAZINCZY Ferenc *Tübingiai pályaműve a magyar nyelvről* (1808) Bp. 1916. 154.

⁵⁹ BOD, *Magyar Athénás*. Utószó. (Lapszám nélkül.)

⁶⁰ WESZPRÉMI, *i. m.* életrajza: I. 202–208. üdvözlő versek a harmadik és negyedik könyv elején; Van Swieten levelei IV. 931–; az Allgemeine Deutsche Bibliothek kritikája: IV. 1074–1077.; kitüntető oklevele: I. 408–409. (Metszetten is!)

⁶¹ BENKŐ, *i. m.* 475., 498.; mindkét könyv megjelent Benkő művének kiadási évében (1778. Kolozsvárt). Horányi e műve voltaképpen önálló feldolgozást igényelne, oly széles áttekintést ad a kortárs irodalomról (ha csak C betűig is): benne van részletesen többek között Alexovits Vazul, Amadé, András Sámuel, Ányos, Aranka, Báróczi, Barcsay, Batsányi, Batthyány Alajos, Benkő József, Benczúr József, Benyák Bernát, Benyovszky Móric, Bertalanffy Pál, Bessenyei, Cornides Dániel, Czirjék stb. Wallaszky kritikája RUMY K. Gy.-tól: i. h. (16. jegyzet).

⁶² BENKŐ, *i. m.* 438. Csokonai idézete a Tempefőiből való: *Minden Munkája* II. 291.

⁶³ A felosztás teljes mértékben Heumann rendszerét követi, csak nála a sor még kiegészül a zenészekkel is („music”).

Könyvek és Énekek.”⁶⁴ Ezzel szemben ugyanő a *Szent Hilárius* előszavában nagyon határozottan védelmébe veszi a „sok szép mulatságos könyveket”, amelyekkel „megunt idejekben vagy kedvetlen szomorú állapotjokban szokták magokat ártatlanul megújítani, s kedvetlen idejeiket elmebeli gyönyörűséggel tölteni, s amellet a mulatságot szerző szók, dolgok vagy históriák által hasznos tanúságot venni”. E védőbeszéd nyilvánvalóan a „szépirodalomra” vonatkozik; az őt követő felsorolásban pedig a következő címszavak szerepelnek: valóságos históriák; költött históriák; költött beszédek, fabulák; példabeszédek; „éles, elmés, szűrös, együtt-való beszélgetések, satírák, orcázó versek”; s végül: „idő töltésre intézett könyvek” (köztük egy Semmiről írott!).⁶⁵ Bod ennek a kategóriarendszernek alapján sorolja be íróinak műveit is, de a többi szerző is hasonló felemás megoldásokra kényszerül, ha se nem tudományos, se nem vallásos művel kerül szembe. A tudományosság primátusa ugyanis elvileg kétségbevonhatatlan, még azoknál a szerzőknél is, akik pedig tisztában vannak a szépirodalom önálló értékeivel. Pl. a versekért rajongó Benkő József magától értetődően átvesszi Bodtól Apáczai Csere oktatói tevékenységének leírását, s a tudományosság nagy teljesítményeként értékeli, hogy Apáczai „Virgiliust úgy kezdi magyarázni a tanulóknak, hogy abból Geographiát, Physicát, Astronomiát tanítana...”⁶⁶ Gyöngyösi és Zrínyi általában mint história-szerzők szerepelnek (Haner G. J. fel is veszi őket a történetírók lexikonába); Zrínyit Wallaszky mint filozófust tárgyalja; Janus Pannoniusról elhangzik, hogy a komolyabb tudományokban, s a matematikában is jártas volt („fuisse hunc in humanioribus non solum, sed in severioribus etiam disciplinis ac praecipue mathematicis exercitissimum...”).⁶⁷

A szépirodalom önállósulásának egyértelműbb nyomait nem is a fogalmi meghatározásokban vagy a műleírásokban lehet feltalálnunk (a fenti séma még nagyon sokáig éreztetni fogja hatását), hanem a ritkán, de annál emfatikusabban felhangzó értékelésekben. A sok derék férfi és nagy tudós mellé egyre több kiváló költő is felsorakozik: egyre gyakrabban (bár még így is elég ritkán) dicsérik meg a költőt *verseiért*. A dicséretet indokolásából vett néhány példával talán igazolni tudjuk, hogy legjobb szerzőink a szépirodalmat néha már *szépségeért* is meg tudják dicsérni: Horányi pl. nem ismer Gyöngyösi verseinél szebbeket („nihil enim pulchrius eius versibus... carmen eius nitidum et sponte fluens, cogitationes foecundae atque acutae”); Ányos esetében megfordítja a diszciplínák rangsorát (bár a komoly tudományokban is jeleskedett, mégis inkább a nyájasabb Múzsák hazai kultúráját választotta); igen sok szerzőnél a nyelv használatának művészetét emeli ki (pl. Haller László Fénelon-fordítását így dicséri: „summa elegantia & nitore in patriam transtulit linguam, deditque luculentum felicitis versionis exemplum”; Bessenyei „specimenque dedit elegantibus prorsa & vorsa oratione editis opusculis”); s még a nagyon száraz Wallaszky is gyönyörűségét leli Szőnyi Benjamin verseiben (*Szentek hegedűje*: „nemo sine voluptate legit”).⁶⁸

Rendkívül fontos kiemelni, hogy alighanem szerzőink műveiben követhető nyomon a legszembetűnőbben a vallási tolerancia térhódítása. Míg a régebbi összefoglalásokban a valláskülönbőség nemegyszer kulturálisan is kizáró érvényű volt (összevetésként: Árvai Mihály a protestáns kultúráról olyannyira nem vett tudomást, hogy még a – máskülönbön fontosnak tartott – könyvnyomtatást is mint az eretnekek mesterkedését állítja be, s a XVI. század kulturális hanyatlását a törökök és az eretnekségnek közös számlájára írja),⁶⁹ a későbbiek folyamán Czvittinger toleráns módszere lesz követhető. Ellentmondások természetesen megőrződnek még: Simonchicz pl. *elhallgatja* a protestánsok

⁶⁴ BOD, *Magyar Athénás*. 334–343.

⁶⁵ BOD, *Szent Hilárius*, id. kiad. 9., 9–14. – Hasonló műfajmeghatározási próbálkozások a *Magyar Athénásban* is olvashatók a *Nevetlen könyvek* leírásánál: 193–201.

⁶⁶ BOD, *Magyar Athénás* 13. BENKŐNél ugyanez latinul: i. m. 362.

⁶⁷ HANER Gyöngyösi-ről: i. m. II. 441–444. Zrínyi-ről: II. 126–127. WALLASZKY Zrínyi-ről: *Conspectus* 209–210.; Janus Pannonius-ról: 103.

⁶⁸ HORÁNYI Gyöngyösi-ről: *Memoria* II. 62.; Ányos-ról: *Nova Mem.* 173. Haller-ról: *Memoria* II. 72.; Bessenyei-ről: I. 287. WALLASZKY Szőnyi Benjamin-ról, i. m. 358.

⁶⁹ ÁRVAI, i. m. 2., a nyomtatásról: 30. Árvai partikuláris szempontjaira egyébként jellemző, hogy a katolicizmuson belül is jóformán csak a jezsuitákat tárgyalja: iskolatörténetében (Mohács után) 10 lapon elemzi a jezsuitákat, s egy-egy bekezdés erejéig a piaristákat és pálosokat; a 33 felsorolt szerző közül (köztük Szt. Jeromos, Szt. Márton is) 17 a jezsuita.

történetileg fontos tevékenységét, vagy azt, hogy az érintett szerző protestáns volt, s így pl. Sylvester esetében az a benyomás támad, mintha ő is katolikus lett volna, mint egyébként mindenki a könyvben; – ám a kortárs könyvtárak, iskolák leírásánál már számba veszi a többi felekezetet is, s egész egyedi módon még a nagyváradi zsidó iskolát is megemlíti.⁷⁰ Protestáns oldalról hasonló a Bod Péter helyzete: ő ugyan utószavában azt állítja, hogy vallási különbségtétel nélkül állította össze anyagát, ám az egyes szerzők ismertetésénél erős elfogultságról tesz tanúságot. A katolikus szerzők esetében minimális terjedelemmel él, s a tények rögzítésére szorítkozik, máshol, kivált a hitvitázók esetében nagyon élesen fogalmaz (pl. Sámbar Mátyás „sokat veszekedett a vallás igazsága felett az ellenkező vallásúakkal; de azok csak gyümölcstelen mocskolódások voltak inkább... A vallás felett való civódásban emlékezetben maradt iránta, hogy fogadásból a fogát elvesztette volna. Azt akár vesztette, s akár nem, de jó és kedves hírért sem hagyta maga után...”).⁷¹ Bodnak e türelmetlensége az államvallás megsértésének okán könyvének perbefogását és eltiltását vonta maga után, s toleráns kortársai is elhatárolták magukat tőle: egyrészt a katolikus Horányi tekintti jogosnak a könyv büntetését, mivel a historikusnak a „gyűlölettől és szeretettől” tartózkodnia kell (holott Bod tevékenységéről egyébként igen magas a véleménye), másrészt a luteránus Wallaszky veti szemére elfogultságait mind vallási, mind nemzeti tekintetben.⁷² Bod eredeti elképzelése aztán voltaképpen Benkő összeállításában öltött testet: ő – némileg szokatlan módon, de valószínűleg Bod könyvének sorsán okulva – minden területen megvalósítja a vallások szerinti elkülönítést; mindenkit számba vesz, elfogultság nélkül rögzít (a nem-uniót görögkeletieket is!), s legfeljebb a terjedelemben érződik református preferenciája, ám a vallások közt érintkezést nem engedélyez, még a szakterületeken sem (kortársai közül ilyen eljárással senki nem él, vallások szerinti osztás csak Wallaszky *teológus* névsoraiban fordul elő, de ott a tárgyból következően). A két legjelentősebb szerző, Horányi és Wallaszky viszont valóban toleráns szemléletet mutat fel. Horányi igényét az objektivitásra már idéztük, ehhez csak hozzátehetjük: a megítélésben a valláskülönbség annyira nem játszik szerepet nála, hogy a legtöbbet az evangélikus Bél Mátyásról írja (*magnus Hungariae decus* – több mint 100 oldalas ismertetés!); s ha egyes katolikus szerzők esetében a vallásosságot külön is megdicséri, ezt soha nem más vallás rovására teszi (pl. Koháry István esetében).⁷³ Wallaszky, kijelentéseit tekintve, talán még tovább megy: a történetíró objektivitását oly függetlennek szeretné, hogy „apjától, anyjától, vallásától” szabadon, csak a józan észről vezettetve működne. Mindennek eredményeképp a vallások közti különbségeket – legalábbis a literatura szempontjából – művelődésbeli különbségekké oldja: az eltéréseket voltaképpen csak az okozza, hogy a más vallású literátor más külföldi egyetemen szerezte műveltségét s tájékozódását. Az a mozzanat pedig, hogy mindezt bizonyítás vagy magyarázkodás nélkül, magától értetődő módon közli, a tolerancia eszméjének komoly térhódítására s magabiztosságára utal.⁷⁴

Végezetül a historia literáriák általános értelmezésére kell – nagyon röviden – kitérnünk, vagyis arra a nemzeti önvédelmi funkcióra, melyet e műfaj a század eszmétörténetében betöltött. Ismeretes az az általános összefüggés, mely szerint az irodalomtörténetírás megjelenését – a szociológiai és politikai feltételek mellette – egy oly külső támadás, lekicsinylő vélemény idézi elő, amely egy

⁷⁰ SIMONCHICZ, az iskolákról: *i. m.* 48–49.; a debreceni könyvtárról: 69.; Sylvesterről: 78–70. (A disztichonokat is idézi).

⁷¹ Még az elfogult református Sámuel Aladár is sokszor túl keménynek tartja Bod ítéleteit: *i. m.* 168–170. Az idézet: *Magyar Athén* 234.

⁷² A könyvet megjelenése után tiltották be, de az elkobzást aligha hajtották túl szigorúan végre, hisz már a következő évtizedben is mindenki hivatkozik rá; 1786-ban pedig Szerencsi Nagy Istvánnak királyi engedélyt is adnak folytatására. HORÁNYI véleménye: „magnus hic vir”... „infestum in dominantem religionem & nationem animum prodidit, cum tamen probus historicus odio & amore carere debeat. Merito auctoritate ex voluntate Augustae aulae notatus ac prohibitus est.” *Memoria I.* 306–310. (Bod dicséretét folytatja: *Nova Mem.* 500.) – WALLASZKY, *Conspectus* 21–22.

⁷³ HORÁNYI Béla Mátyásról: *Memoria I.* 167–271.; Koháryról: II. 390–394.

⁷⁴ WALLASZKY Bod elfogultságát elítélve írja: „Quod ab historico veri nominis, quem sine patre, matre, religione, sano sensu esse oportet, procul abesse debeat, non longa indiget demonstratione.” *Conspectus* 22. – A valláskülönbségekről („eruditio diversa”), a különböző külföldi egyetemekről *uo. XVI–XVIII.*

magasra értékelt, s az érintettel szoros kapcsolatban álló kultúra részéről érkezik;⁷⁵ pontosan és részletesen ismert ama konkrét mű is (Reimmann nagy német literatúratörténete), mely esetünkben kiváltó okként felléphetett, s mely Czvittinger *Specimenjével* kezdődően az irodalomtörténetírás megindulását maga után vonta. A század folyamán végig Reimmann véleménye lesz a magyarországi literatúrakutatás mozgatója, az ő ítélete szinte szimbolikus erejűvé nő: bár néhányan más kultúrkritikust is megemlítenek (pl. Conringius, Morhof, Behamb), a fő ellenség Reimmann képében jelenik meg – *vele szemben kívánják szerzőink a magyarországi kultúra teljességét és európai voltát bizonyítani.* Turóczi-Trostler frappáns megállapítása („soha még rosszhiszeműség ilyen termékenynek nem bizonyult: a magyar irodalomtörténetírás kerek száz esztendeig ott érzi maga mögött Reimmann nyilatkozatának ellentmondásra s elhárításra ösztönző erejét”) ⁷⁶ szó szerint veendő: a XVIII. századnak alig múlik el évtizede anélkül, hogy valaki nagyon súlyos formában ne foglalkoznék Reimmann véleményével (e szempontból Desericzy Ince különös kivételt képez: ő Volaterranus elmarasztaló ítéletét utasítja vissza).⁷⁷ Érdemes sorra venni a sok Reimmannra vonatkozó megnyilatkozást: Czvittinger után Spangár András jezsuita utasítja el az „írásban való tunyaság” vádját (1738); Rotarides a *Lineamenta* szövegében és jegyzeteiben a józan ész alapelveivel ellenkezőnek, abszurdumnak mondja a vádat (1745); Ribiny János híres és nagyhatású beszédében (1751) nagy lelkesedéssel és élénk retorikával tiltakozik; Wallaszky a *Tentamen*ben hosszú felháborodott nyilatkozatot tesz (1769); Simonchicz (1784) több mint egy oldalon keresztül háborog az „obscurus calumniator” ellen (mondván: Horányi három kötetében nem a lovakról van szó); s utoljára Segesvári István szól róla (1793), a nehéz történelmi időkire hivatkozván (emiatt tűnhetett úgy Reimmannnak, hogy...).⁷⁸ A külső rossz vélemény feltételezése oly közhelyszerűvé válik az utolsó évtizedekre, hogy Wallaszky a *Conspectus*ban konkrét művet már nem is idéz fel, hanem csak általában utasítja el az „érmelyítő” vádat, mellyel szembeszállni kötelességének érzi.⁷⁹

A historia literariák Reimmann vádjára a magyarországi összkultúra felmutatásával válaszoltak. Válaszuk összefoglaló jellege két szempontból is megragadható: egyrészt a literatura teljességét akarták rögzíteni (ez magyarázza tárgyválasztásukat és tárgyalásukat), másrészt az összmagyarországi literatúrát kívánták bemutatni. Ama polgárosuló (állampolgári) Hungarus-tudat, mely kirekesztés nélkül, minden vallás, minden nemzetiség, minden nyelv egységes magyarországiságát és létjogosultságát hirdette, e művekben nyerte legteljesebb megfogalmazását; mindenki, aki *tevékenységével* gazdagította az ország literatúráját, helyet kaphatott a rendszerben) a tevékenység minősége és formája itt másodlagos jelentőségű). A meghatározó mérce az európai általános tudományosság és iskolázottság: a kutatások célja az ehhez viszonyított érték felmutatása. A társadalmi értékeknek nem politikai-katonai (azaz itt konkrétan: *nem nemesi*) tevékenységekhez kötése lesz a literatúraleírások vezérfonala: a harci erények fitogtatásának és kárhóztatásának helyére más, voltaképpen „értelmiségi” értékeknek állítása kerül. A nemzetkarakterológiai jegyek átalakítása folyamatosan zajlik: a leírások vagy bizonyítani akarják, vagy

⁷⁵Erről részletesebben LAMPICK ír (i. m. 10–11.); a legármýaltabban, a szociológiai feltételek pontos rögzítésével TARNAI, *A magyarországi irodalomtörténetírás*... i. h. 74–75. Lempicki megemlíti, hogy a számunkra oly fontos Reimmann-könyvet is a franciákkal szembeni örvédelem gesztusa hívta létre. I. m. 195.

⁷⁶TURÓCZI-TROSTLER, *Czvittinger Specimenjének*... i. h. 3.

⁷⁷DESERICIUS, Innocentius, *Pro cultu literarum in Hungaria*... Vindicatio. Roma, 1743.

⁷⁸Reimmann hatását értelmezi TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita*. Bp. 1969. 85–89.; SPANGÁR András, *Magyar Krónika Diszessen és rövideden előadván*. Kassa, 1738. 4–5.; ROTARIDES Mihály, *Historiae Hungaricae Literariae, antiqui medii atque recentioris aevi Lineamenta*. 1745. 51–52.; 222.; RIBINY János, *Oratio de cultura linguae hungaricae*. Sopron 1751. (Részleteinek fordítása – a Reimmannról szóló rész is: in: *Rendszerek* id. kiad. 232–238.) Megemlíthető, hogy e beszéd részleteit RÉVAI Miklós is újranyomtatta 1803-as egyetemi előadásainak kötetében. *Prolusiones* II. 7–9. 1806. WALLASZKY, *Tentamen* 8–10.; SIMONCHICZ, i. m. 41.; SEGESVÁRI István, i. m. XXX.

⁷⁹„Non minus postulat id, ab exteris ad nauseam usque obiectata Hungaris barbaries, et bonarum Litterarum ignorentia: quam depellere ab Inclita Natione inficetam iniuriam, nemini magis, quam eruditis Hungariae incumbit.” *Conspectus* IX.

bizonyítottak veszik, hogy a magyarországi lakosság is *alkalmas* a kultúra művelésére; s a ténylegesen észlelhető kulturális elmaradottságot (amit a rosszhiszemű külső vád mint nemzetkarakterológiai „természeti” bélyeget állapított meg) történelmi magyarázatokkal, nem pedig nemzeti tulajdonságokkal próbálják indokolni. E literaturatörténetek lapjain kezd kibontakozni ama szemlélet, mely csak a külső történelem csapásait teszi felelőssé a sajnálatos állapotokért (Bod erős hangsúllyal említi a törökök és tatárok dúlását, s így szól: „Ez fő oka írások nem léteének, és a tudós emberek kevés számoknak”; Wallaszky Rotaridesre és Severini Jánosra hivatkozva írja, hogy a magyar műveletlenség oka a „casus”, a sok külső, belső háború stb.),⁸⁰ s mely e csapások ellensúlyozásaképp a magyarság kultúrára termettségének természeti voltát akarja bizonyítani. Ilyen szempontból születnek ama leírások, melyek a magyar kultúra nagy korszakait, elsősorban Mátyás uralkodását méltatják – az egyenrangúság illúzióját a hajdani magasabbrendűség állításával szeretnék biztosítani (Wallaszky egész első könyve ily motivációt rejt magában: Buda, úgymond, egykor oly tudós város volt, hogy a külföldi tudósok nyájként töldtak ide).⁸¹ Bár azt e szerzők is elismerik a vádaktól, hogy a magyarok inkább cselekvő, mint tudós nemzet voltak,⁸² azt is hangsúlyozzák, hogy *képességeik* mindenre megvoltak: ennek eredménye, hogy latinul egy nemzet sem tud jobban, mint a magyarok.⁸³ E képességek bizonyítása alighanem kettős funkciót látott el a XVIII. századi Magyarországon: egyrészt „antropológiai” alapozású perspektívát teremtett egy eljövendő kulturális prosperálást illetően (hisz ha a képesség megvan, akkor csak akarni kell), másrészt közvetlen társadalmi szerepe is lehetett a politikamentes társadalmi érvényesülés nagyobb terének megteremtésében és megideologizálásában.

Ha befejezésként a szerzőink által képviselt Hungarus-tudat nemzeti-nemzetiségi vonatkozásait vizsgáljuk meg, az első pillantásra egységes képet kapunk: e historia literaria általánosan valóban csak az ország szerinti hovatarozást veszik figyelembe. Ám, ha alaposabban megnézzük a képet, már nem találjuk olyan zavartalanak; a század első felének naiv, harmonikus nemzetiségi közömbösségét (melybe Czvittingernél, Árvainál még Szt. Jeromos és Szt. Márton is belefért) a század utolsó harmadában már sok apró változás kezdte ki. Az első nagy jelentőségű vállalkozás Bod Péteré: az ő magyar nyelven írott műve az első lépés a literatúrának magyar nyelvre való korlátozása felé – első látványos kirekesztése, hogy erdélyi létére egyetlen német könyvet sem említ munkájában.⁸⁴ Vállalkozása ellenérzéseket is szült: Wallaszky kifogását, mely a nemzeti különbségtételt is érintette, már idéztük; erdélyi szász részről pedig komoly viszontválasz érkezik – Johann Seivert, mikor számba veszi az erdélyi tudósokat, Bodnak adott válaszként kihagyja a magyar nyelvűeket, s komolyan kifogásolja, hogy Bod mellőzte a németeket (Bod úgymond, „im Felde unsrer Gelehrten ist ein durchreisender Fremdling”).⁸⁵ Később, a nyolcvanas évekre, a nyelvi elkülönülési mozgalmak megerősödésével, a Hungarus-tudat fenntartása alighanem pusztán ideologikus fikciót válik. Wallaszky is valószínűleg az általános literatura által garantált szlovák egyenjogúság fenntartása végett ragaszkodik a nemzetiségek feletti objektivitás igényéhez, hisz láthattuk: az ő legnagyobb dicsérete a szlovák költőt illeti; Krman Dániel szlovák bibliafordítása kapcsán nyíltan vállalja – mint szlovák – a „natio nostra” elnevezést; a magyar nyelv oktatásának bevezetését egy mondatban intézi el stb.⁸⁶ Horányi tudós magatartása is megváltozik a *Memoria* és a *Nova Memoria* megjelenése között (természetesen a II. Józseffel szembeni nemzeti mozgalmak hatására): a *Nova Memoria* számtalan helyén ő már a magyar nyelv ápolását tekinti a literátor legfőbb érdemének.

⁸⁰ BOD a *Magyar Ath.* utószavában (lapszám nélkül); WALLASZKY a *Tentamenben* i. m. 10.

⁸¹ WALLASZKY, *Tentamen*; az idézet: „agmine quasi facto” 11.

⁸² „Verum est Hungaros eo semper sensu fuisse, ut praeclara quaevis agere, quam praedicare maluerint...” uo. 10.

⁸³ Az érv több helyen is felbukkan; legfrappánsabban Simonchicznál: „Latinae Musae apud Hungaros ita suaviter loqui auditae sunt, ut nulla, quod sciam, natio familiaris latino sermone uteretur”, i. m. 18.

⁸⁴ E tényre TARNAI A. mutat rá: *A magyar irod. tört. hagyomány*... i. h. 648.

⁸⁵ Johann SEIVERT, *Nachrichten*... id. kiad. III. (Seivert egész művén egyébként nagyon erős szász-német elfogultság érződik).

⁸⁶ WALLASZKY Krmanról: *Conspectus* 294., a magyar nyelvről 544. Figyelemre méltó, hogy erősen hangsúlyozza az egyéb nyelvek oktatásának szükségességét is: 546., 567.

Mindez természetesen együttesen sem sok, de mégsem elhanyagolható. Bár a historia literaria eredeti koncepciója még őrződik, bár a nyelv szerinti literatura megfogalmazásának áttörése szerzőinknél még természetesen nem következhet be, a monolitikus építmény repedései bizonyítják: amint – belülről nézve – szétesett a literatura-fogalom tartalma, úgy bomlanak fel a literatura külső keretei is. A historia literaria műfaja a nyolcvanas évek csúcsteljesítményeiben eljut határaiig: épp anyagának roppant bősége feszíti szét kereteit. Folytathatatlansága magából is fakadt: anyaggyűjtésével és szemléletének változataival megteremtette a lehetőséget felszámolásához. Amaz eszmetörténeti folyamatok pedig, melyek mind a literatura fogalmát, mind a használt nemzetfogalmat új alapra helyezték, anakronisztikussá tették művelését.

István Margócsy

LA SITUATION DE LA TRADITION D'HISTOIRE LITTÉRAIRE DANS LA SECONDE MOITIÉ DU XVIIIe SIÈCLE

L'objectif principal de l'étude consiste à prouver qu'on ne peut pas accepter le lieu commun d'histoire littéraire selon lequel, dans la seconde moitié du XVIIIe siècle, les historiens de la littérature ne s'intéressaient pas aux monuments de l'ancienne littérature hongroise (de la Hongrie). L'historiographie littéraire de cette période – qui suit en premier lieu le genre de l'Historia litteraria allemande – témoigne de ce que beaucoup de savants de grande autorité se sont occupés à faire le compte de la tradition et que c'est après avoir évalué cette tradition que les représentants de la rénovation de la littérature ont choisi leurs propres aspirations nouvelles. L'étude esquisse les changements contemporains de l'histoire littéraire: l'évolution s'érige des histoires ecclésiastiques et des encyclopédies spéciales jusqu'aux synthèses générales de l'histoire littéraire. Les ouvrages différents dessinent exactement les modifications de la notion de littérature contemporaine: on peut poursuivre la poussée en avant de la pensée de la tolérance religieuse de même que l'apparition de la notion des belles lettres se détachant peu à peu de la science, et le développement de l'exigence de la culture en langue maternelle contrairement à l'indifférence de l'époque précédente en matière de la langue. L'étude poursuit les descriptions – écrites pour la plupart en langue latine – jusqu'au moment de la séparation de la littérature de langue hongroise; et elle constate que, parmi les auteurs nombreux, ce sont les ouvrages de Pál Wallaszky et d'Elek Horányi qui représentent la plus grande valeur scientifique. Les ouvrages de ces deux historiens marquent l'apogée et en même temps la fin du genre de l'Historia litteraria: la génération qui les suit, développera, contrairement à eux, sa propre conception d'histoire littéraire se basant sur la langue.

A MŰALKOTÁS BELSŐ VILÁGA

(Az antropomorfizáló visszatükrözés dinamikus struktúrája
Az esztétikum sajátosságában)*

Az esztétikum sajátosságában Lukács György főleg két vonatkozásban fejti ki a művészetről mint antropomorfizáló visszatükrözésről szóló elméletét. Az egyik a genetikus történeti aspektus: az egyes visszatükrözésmódok önállósulásának, következetes szerveződésének útját-módját mutatja be, hangsúlyozva a köztük fellépő és fennálló azonosságokat és különbségeket. A másik aspektus az azonosságok és különbségek rendszerére alapozott strukturális vizsgálaté. Ebből az utóbbitól kiderül, milyen szerkezeti szinteken vannak azonosságok és különbségek az antropomorfizáló és dezantropomorfizáló visszatükrözésmódok között, s milyen az egyes visszatükrözésmódok legáltalánosabb szerkezeti felépítése. Minthogy ez a strukturális vizsgálat a legnagyobb mértékben funkcionális, a kifejtésben nem különül el a genetikus-történeti megközelítés eredményeinek előadásától. Az esztétikum sajátosságának szinte epikusan széles hőmpolygésű előadásmódja, a tudománytörténeti kitérések, példaelemző epizódok, távlatnyitó észrevételek és utalások bősége nem könnyíti meg a menet közben feltárt struktúrák azonosítását, grafikus, jól áttekinthető rendszerbe állítását. Mint már korábban részletesen kifejtettem, Az esztétikum sajátosságának a szerzőjét is elragadta ez a sodrás. Elterelődött a figyelme némely terminus többértelműségéről, a megismerés, a tudomány, a művészet, a történeti létezés és cselekvés, a pszichológiai létezés szubjektum–objektum viszonyainak s e viszony-szerkezetek összetevőinek különbségeiről, illetve azoknak az absztrakciós szinteknek a különbségéről, amelyeken ezeket a terminusokat használta. Így egyértelmű állásfoglalásaiba ellentmondásos elemeket is beleszórt. Ezek az ellentmondások, összefüggésben Lukács György ismeretelméleti és ontológiai felfogásának időbeli változásaival és ízlésítéletének esztétikai elméletté való általánosításával, rendszert alkotnak. Mégpedig olyannyira, hogy – mint bizonyítani véltem – joggal beszélhetünk két esztétikai (és ismeretelméleti) koncepció vitájáról Az esztétikum sajátosságában.¹ Az antropomorfizáló és a dezantropomorfizáló visszatükrözés tárgyalásának módja szintén felvet idevágó kérdéseket mind a terminusok egyértelműsége, mind a két eltérő esztétikai (és ismeretelméleti) koncepció vonatkozásában. Ami a terminusokat illeti, már szóvá tették, hogy Lukács György nem különbözteti meg olyan határozottan az antropocentrizmust az antropomorfizmustól, mint például Nicolai Hartmann.² Ezen túlmenően is érződik valami megfoghatatlanság, amorf képlekenység az antropomorfizálás lukácsi fogalmában, noha elég világos a megkülönböztetés a tudomány dezantropomorfizáló és a vallás, valamint a művészet antropomorfizáló magatartása között, sőt az utóbbiak különbözőségére is fény derül.

Lukács általában nem önkényesen használja „váltakozva” az antropocentrizmus és az antropomorfizmus fogalmát,³ de úgy látszik, hogy az utóbbiba mindenkor beleérti az antropocentrizmust, míg az előbbi az emberrel kapcsolatos funkcionális viszony jelzésére használja. Természetesen az antropomorfizmussal kifejezett analogikus viszonyoknak csak előzménye, következménye, illetve más vonatkozásban csak tartalmi asszociációja (konnotációja) az antropocentrizmus. Ebből a részleges és

* Elhangzott az MTA Filozófiai Intézete által 1983. október 6-án és 7-én rendezett Mímézis és katarzis (Az esztétikum sajátosságának 20 éve) című tudományos konferencián.

¹ Vö. SZILI József, *A művészi visszatükrözés szerkezete*. Bp. 1981.

² Vö. SZERDAHELYI István, *Költészetesztétika*. Bp. 1972. 208–209.

³ *Esztétikai kislexikon*. Szerk. SZERDAHELYI István. Bp. 1979. 38–39.

kölcsönös átfedésből is magyarázható a fogalom képlékenysége. Ez azonban nem valódi alaktalanság vagy kontúrталanság. Az elhatárolás a dezanropomorfizáló és az antropomorfizáló visszatükrözésmódok között világos, s így végül is magának az elméletnek a kifejtése határozza meg az antropomorfizálás fogalmát. Találhatók persze olyan alkalmi szömeghatározások is *Az esztétikum sajátosságában*, amelyek az antropomorfizálást egyszerűen „az ember álláspontjáról” kiinduló megközelítésként jelölik meg. Lukács György azt is kifejti, hogy a tudomány nem lesz „embertelen” azért, mert dezanropomorfizál.

2.

Lukács György az antropomorfizálást és a dezanropomorfizálást egymást kizáró ellentéteknek tekinti,⁴ de hangsúlyozza, hogy „az antropomorfizáló művészet és a dezanropomorfizáló tudomány absztrakt szembeállítását ezt az ellentétet metafizikussá merevítene”.⁵ A művészetbe a dezanropomorfizáló tendencia csak a művészség rovására törhet be, kivéve ha mint „megszüntetve megőrzött” mozzanat olvad bele az antropomorfizáló tencenciába. Vagyis a hasznosság ugyan dezanropomorfizáló a művészetben, „azonban minél inkább szerveződik meg a művészi tevékenység mint olyan, annál inkább válnak a dezanropomorfizáló mozzanatok megszüntetve-megőrzött mozzanatokká...”.⁶ A vallásban szerephez jut az is, amit Lukács „ál-dezanropomorfizálásnak”⁷ nevez. Ál-antropomorfizálásról nem beszél, csak – elítélően – a tudománnyal kapcsolatos „modern antropomorfizálásról”, amire Heisenberg szabad akarátú elektronjait hozza fel példaképp.⁸ A tudománynak nem jelöli meg olyan korrelatív ellenpárját a dezanropomorfizálásban, mint a művészet számára a vallást az antropomorfizálás területén. Persze ha a vallás a tudományhoz képest „ál-dezanropomorfizálás”, feltehetjük, hogy a művészethez képest „ál-antropomorfizálás”. Ez azonban nem illik bele Lukács rendszerébe.

Ebben a rendszerben a műalkotást illetően a leglényegesebb az a megállapítás, hogy a művészi visszatükrözés antropomorfizálása bizonyos dezanropomorfizáló tendenciák ellen hat, de nem kiküszöböli, hanem „megszüntetve megőrzi” őket. Ugyanakkor a tudomány dezanropomorfizálása, úgy látszik, nem őrzi meg megszüntetve sem (az *Aufhebung* értelmében) antropomorfizáló mozzanatok, hanem nyíltan és egyértelműen arra törekszik, hogy a lehető legteljesebb mértékben megszabaduljon tőlük. (Ez ellen azt lehetne felhozni, hogy a társadalomtudományok egyike-másika a dezanropomorfizálást nem tudja egyszerre és következetesen végrehajtani úgy, hogy közben ne szorítóknak tárgyanak csak egy nagyon kis hányadára, ráadásul főleg felszíni hányadára. Meggondolandó az is, hogy az emberi felfogóképesség figyelembevétel minden tudományban implicit részmozzanat, mégpedig nemcsak mint zavarforrás, hanem mint a tudomány „számunkra való” rendszerét, módszerét, nyelvét, apparátusát és ambícióit meghatározó tényező is.)

Ha a művészetben az antropomorfizációnak csak megszüntetve megőrzött mozzanata a dezanropomorfizáció, a műalkotás-egészben már semmi esetre sem mint önálló, szuverén dezanropomorfizáló elem van jelen, hanem annyira átalakulva, hogy az adott helyzetet tekintve nem is beszélhetünk dezanropomorfizálásról, hacsak nem a genezis egy előző fázisát vesszük figyelembe. Lukács György azonban több ízben úgy is említi a dezanropomorfizáló tendencia jelenlétét, mintha ez valódi és számottevő jelenlét volna. Például a természettel anyagcserét folytató társadalom művészi visszatükröződéséről azt írja, hogy ez „feltételezi ugyan a magánvaló természettel szemben is a kötelező valóság-hűséget, az igazság végső esztétikai kritériuma azonban mégis az ezzel szemben kialakított, társadalmilag meghatározott kölcsönös vonatkozásokon alapul”.⁹ A „magánvaló természettel szemben a kötelező valóság-hűség” dezanropomorfizálást feltételez. A művészetben ez kivihetetlen – a szobornak

⁴ LUKÁCS György, *Az esztétikum sajátossága*. Bp. 1965. I. 113–114.

⁵ *I. m.*, I. 185.

⁶ *I. m.*, I. 218.

⁷ *I. m.*, I. 144.

⁸ *I. m.*, I. 153.

⁹ *I. m.*, I. 281.

például, bármilyen alakhű, nincsenek belső szervei, még csak bőre sincs, de nemcsak életjelenségeket nem mutat, nem is tükrözi vissza őket úgy, ahogy a biológia kevésbé alakhű, de a lényeg felé mutató sémái. Van benne utalás a természeti alakra, s ez valóban visszatükrözés, de az adekvátság nagyon korlátozott értelmében, ami a magánvaló természeti tárgy lényegét illeti. A dezantropomorfizálás ilyen jelenlétének elismerése a művészi visszatükrözésben *Az esztétikum sajátosságának* a stílustipológiai realizmus-centrikus tendenciájához kapcsolódik, szemben az átfogóbb esztétikai koncepciót képviselő tendenciával, amely a dezantropomorfizálást szigorúan csak mint megszüntetve megőrzött mozzanatot említi.

A stílustipológiai elfogultság szinte mindig visszatér, mihelyt Lukács György nem az általánosítás legmagasabb szintjén közeledik a problémákhoz. Megállapítja például, hogy a geometria díszítőművészet korai tökélyének titka, „a tudományos és az esztétikai visszatükrözés ilyen bensőséges konvergenciája nem térhet vissza fejlettebb fokot”.¹⁰ Látszólag csupán Marxnak az emberiség gyermekkorának, s a normális gyermekkor művészetének megismételhetetlenségére vonatkozó megjegyzésére utal, de valódi célja itt az, hogy kizárjon egy típust a művészet fejlődési lehetőségei közül. A „geometrizáló művészet” huszadik századi „divatját” mindössze egy elmélet következményének tekintí, s indulatosan leszögezi: „minden elfogulatlan szemlélő belátja majd, hogy a XX. század olyan fontos művészeti áramlatai, mint az expresszionizmus, a kubizmus, az új dologság (neue Sachlichkeit), az absztrakt művészet stb., bármennyire eltérnek is egymástól, egyébként mind világnézeti, mind művészi feltételeikben rendkívül közel állnak ezekhez az emberellenes művészetelméletekhez”.¹¹ Az efféle dohogásokból még csak az sem derülhet ki, vajon az említett áramlatok legjobb alkotásai számára miért volna lehetetlen a bensővé tett dezantropomorfizáló tendencia megszüntetve-megőrzése. Ez ráadásul annál kevésbé érthető, mivel megsemmisítése, teljes kiküszöbölése vagy negligálása éppúgy nem lehet ajánlatos, mint a költészet számára nem ajánlatos, hogy teljességgel megsemmisítse a nyelvben rejlő dezantropomorfizáló tendenciát: „... a nyelvben van egy kiirthatatlan általánosító tendencia. A költői nyelv ezt semmiképp sem akarhatja megsemmisíteni, mert ezzel önnön legmélyebb sajátosságát is megsemmisítené.”¹² Persze itt is problematikus, hogyan értsük ezt a megőrzendő általánosító tendenciát. Nem irányul-e ez a modern költészet „zaumnij” áramlatai, az imagista technika vagy a fogalmiságtól még inkább elrugaskodott kísérletek ellen? Vagy csak egy olyan általános követelmény, amely minden nyelvi alkotásban érvényre jut mint a nyelviség elidegeníthetetlen vonása, függetlenül a vele feszültséget teremtő stílustörekvések látszólag végtelen igyekezetétől, hogy leküzdjék, vagy – Marsall László és Tellér Gyula szavával – „kioltásák” ezt a réteget?¹³ Lukács György általában nem számol ezzel a lehetőséggel. A megszüntetve megőrzés tárgyi szerkezeti szintjének szoros meghatározásával egyszerűen mind a megszüntetve megőrzés módját is meghatározhatónak véli, holott a kettő nem ugyanaz. Egyébként ezzel az eljárásával ellentmond annak a tételnek, mely szerint a műalkotás egyedisége és a művészet pluralitása folytán az „elvont formák”, a stílus, a műfaj stb., nem kanonizálhatók s nem vezethető le értékelésükből az egyes művek értékelése.

Lukács György ugyanakkor elismer bizonyos átmeneti lehetőségeket a dezantropomorfizáló és az antropomorfizáló visszatükrözésmódok között: „egy szónoki teljesítmény vagy publicisztikai írás a szóban forgó eset tipikus vonásait olyan erővel dolgozhatja ki, hogy – indítékától messzemenőig függetlenül – művészi hatást vált ki”.¹⁴ Az átmenetek deklaratív elismerése sajnos nem tisztázza, milyen szerkezeti vonások következtében termékeny a szimbiózis az egyik esetben, miért elítélendő a másikban.

¹⁰ I. m., I. 314.

¹¹ I. m., I. 315.

¹² I. m., I. 317.

¹³ L. MARSALL László–TELLÉR Gyula, *Formai vizsgálatok a modern költészet területén I–II. Jelenkor*, 1959. 5. és 6. sz.

¹⁴ LUKÁCS György, *i. m.*, I. 199.

A műalkotás dinamikus szerkezetének lukácsi felfogása a jelzett anomáliák ellenére is rendkívül tanulságos és előfemutató. Az öntudatszerű visszatükrözés sajátosságait taglalva *A művészi visszatükrözés szerkezetében* foglalkoztam a műalkotás átfogó dinamikus szerkezetének és „működésének” külső és belső feltételrendszerével. Ottani megállapításaim egybeesnek, vagy konvergálnak Lukács György észrevételeivel az antropomorfizálásnak megfelelő esztétikai princípiumokról. Ezúttal csak vázlatosan foglalom össze ezeket az elveket:

- a vallást és a művészetet az antropomorfizálás hasonló emberi szükségletei hozták létre¹⁵
 - a művészet különbözik a vallástól amennyiben
- a) nem kell hinni benne
 - b) következetes evilágiságot képvisel
 - c) objektív valóság visszatükrözése, igazsága nem transzcendens valóságra vonatkozik, hanem visszatükrözésének helyességére és szubjektivitás gazdagítására és elmélyítésére¹⁶
 - d) egyéni közvetlen átéltséget, nem partikuláris fiktív beteljesedést nyújt¹⁷
 - e) következetes feldolgozás jellemzi a felidézés érdekében¹⁸
 - f) önálló, önmagára utaló zárt rendszert hoz létre (a műalkotást), noha tartalmilag (a tudományos visszatükrözéshez hasonlóan) végtelen¹⁹
 - g) „Az evilágisága közvetlenül annyit jelent, hogy az ábrázolt tárgy felidéző hatalma kizárólag az ember befogadóképességére irányul, és hogy a nála elért felidéző hatással a mimetikus képződmény teljesen betöltötte célját”²⁰ – ugyanakkor hatása az emberi befogadóképességre közvetlen, „majdnem immanens”²¹ és az érzéki közvetlenség fokozódását eredményezi²²
 - h) a mimézis jellemzi, szemben az eksztázissal²³
 - i) a forma mindig egy meghatározott tartalom formája, nem rituális forma, amely „a primitív tipikusságot konvencionálissá, erősen rögzített hagyománnyá”²⁴ merevíti
 - j) a műalkotás reprodukció és állásfoglalás egysége, „a művészi igazság tehát mint igazság történelmi”²⁵
- Az esztétikum sajátosságában* a művészet általános antropomorfizáló vonásai a következők:
1. a műalkotás egyéniség ténye, az, hogy csak az egyes műalkotás létezik,²⁶ s hogy egyedisége egyúttal történetisége is²⁷
 2. az a tény, hogy a műalkotás egészet és teljességet nyújt, míg a tudomány terméke mindig csak a nagyobb összefüggés részeként áll elénk²⁸
 3. a műalkotás antropomorf tulajdonsága az arányosság, mely „az emberi élet egyik elemi, alapvető tényét fejezi ki: azt ugyanis, hogy ez az élet az elrendezett és a spontán tényezők ellentmondásos egysége”²⁹ s a visszatükröződéséhez vivő út „az

¹⁵ *I. m.*, 125.

¹⁶ *I. m.*, 224.

¹⁷ *I. m.*, I. 223.

¹⁸ *I. m.*, I. 352–353.

¹⁹ *I. m.*, I. 351.

²⁰ *I. m.*, I. 353.

²¹ *I. m.*, I. 354.

²² *I. m.*, I. 224.

²³ *I. m.*, I. 356.

²⁴ *I. m.*, I. 364.

²⁵ *I. m.*, I. 226.

²⁶ *I. m.*, 216.

²⁷ *I. m.*, II. 210–211.

²⁸ *I. m.*, I. 164.

²⁹ *I. m.*, I. 279.

esztétikum alapproblémájához vezet, egy olyan világ keletkezéséhez, amely a miénk, amelyet mind teljességében, mind részleteiben szakadatlanul önmagunkra tudunk vonatkoztatni” s amely ezért felidéző jellegű,³⁰ mégpedig úgy, hogy „a kompozíció minden arányossággal kapcsolatos kérdése mögött a világnézet problémái rejlenek: az alkotó világnézeté és azé a társadalomé, amelyben és amelyért létrejön”³¹

4. a műalkotás világ-alkotó természete³²

5. a valóságglátszat teremtése, a lényeg és jelenség emberiségre vonatkoztatott, a mindennapi életben tapasztaltnál egyértelműbb összefüggését mutatva fel³³
6. a dezanropomorfizálás személytelenségétől megkülönböztető személyes jelleg, ti. hogy a művészetben a személyesnek, a partikulárisnak, a szubjektivitásnak jut döntő, meghatározó szerep úgy, hogy a művészi visszatükrözésben a szubjektivitás és objektivitás egysége (nem azonossága) valósul meg³⁴
7. a műalkotás egységessége az egységes szubsztancia és uralkodó atmoszféra alapján („a hangulatváltozásoknak az érzések eme alaptónusán kell nyugodnia”)³⁵
8. az okság helyett, sőt az okság uralma ellenében ható kategória, az inherencia, amely a műalkotásban és a művészetben érvényesül, „sokféleképpen hatja át a műalkotást”³⁶ és vele összefüggésben a szubsztancialitás: „az emberek (embernek) a magva válik szubsztanciává; nem annyira ő az, aki inherens rész lesz az objektív szubsztancialitásban, inkább ez jelenik meg úgy, mint az ő önmagában megalapozott emberi létének inherens része”,³⁷ továbbá: „a műalkotás ingadozik az akcideneciák szubsztancialitásának és inherenciájának kettős szemszöge között, és ezáltal az a totalitás, amelyben az objektív szubsztancia az uralkodó, bizonyos lebegő jelleghez, az emberekre vonatkoztatott világ mozgalmasságához, eleven ellentmondásosságához jut, és éppen ezáltal válik ez az ember saját világává, egy hozzá illő világgá”³⁸
9. az érzék közvetlenség, átélhetőség („az antropomorfizáló visszatükrözés számára éppen a közvetlenség, az érzéki érzékelhető és átélhető világhoz való kötöttség, tehát az inherencia kategóriájának ’kezdetlegessége’, amely a való tényeket egy – objektíve – kezdeti, ’naiv’ megközelítésben tükrözi vissza, szolgálhat kiinduló pontul arra, hogy e kategóriát egy neki specifikusan megfelelő megközelítésben immanensen fejlessze tovább”).³⁹

Ez az áttekintés aligha teljes, jóllehet már így is szembetűnőek benne az érintkezések és átfedések. Ez természetes is, hiszen itt valóban minden mindennel összefügg, s minden tétel egy másik tétel valamelyik aspektusának felel meg. Feltehetően az *arányosság*hoz kapcsolódik a „harmónia” hangsúlyozottan nem formális, hanem „történeti” követelménye.⁴⁰ Az „egész és teljesség” egyfelől az „intenzív totalitás”, másfelől a „belső tökéletesség, komplettség” követelményévé fejlődik.⁴¹ A művészetet megkülönbözteti a dezanropomorfizálástól a *különösség* kategóriája, mellyel kapcsolatban

³⁰ I. m., I. 278.

³¹ I. m., I. 280.

³² I. m., I. 766–769.

³³ I. m., I. 385.

³⁴ I. m., I. 512 és köv.

³⁵ I. m., 385, I. még I. 703.

³⁶ I. m., I. 703.

³⁷ I. m., I. 697.

³⁸ Uo.

³⁹ I. m., I. 693.

⁴⁰ I. m., II. 209–211.

⁴¹ I. m., II. 214–215.

lényeges kijelentés, hogy a „közép” meghatározhatatlan; itten ered egyfelől a műalkotás egyedisége, másfelől a művészet pluralitása.⁴² Továbbá: a művészet világi örömet nyújt⁴³ s általa „közvetlen kapcsolat jön létre az életnek legalább egy fontos hatalmával”.⁴⁴

Megjegyzem, abban a módban, ahogyan Lukács György az antropomorfizálásból levezeti a műalkotás fenomenológiáját, érvényesül az analógiára épülő következtetés: a művészet és a műalkotás vonásai az emberi léttel analóg vonásokként igazolódnak, minthogy a feltevés szerint ezek teszik alkalmassá antropomorfizáló funkciójának a dezanropomorfizáló visszatükrözéssel egyenértékű teljesítésére. S valóban elismerhető, hogy szükségszerű ebben a szférában a visszatükrözés tárgyának megfelelő, vele analóg kategóriákban végbemenő visszatükrözés. Persze az emberlét kategóriáinak, e kategóriák összefüggésének és hierarchiájának pontos meghatározása legalább olyan bonyolult feladat, mint a velük analóg művészeti kategóriáké, ha nem bonyolultabb. A szelekció, amely valószínűleg egy látens hierarchizálásnak felel meg, mintha a művészetfelfogás vonásai és szükségletei felől történnék. Ráadásul éppen az antropomorfizálás elmélete különös jogcímet is nyújt ehhez az ellentétes irányultsághoz: az emberlét igaz és teljes visszatükrözésének letéteményese a művészet, tehát belőle kell felismernünk az emberlét lényegét, kategóriáit. Ezt a körben forgó okoskodást a genetikai, történeti tárgyalásmód mintegy megszünteti: az emberlét az elsődleges, a művészet másodlagos és leszármazott, tehát származtatható az előbbiből. Továbbá: az antropomorfizálás lukácsi értelmezése szélesebb a vallási és művészeti szükségleteket képviselő vonások összességénél. Kimondatlanul is kiegészül az emberi egyedek és a mindenkori emberiség önkotásának, „elemberiesítésének”, „emberformájává változtatásának”, egy szóval „antropomorfizálásának” történelmi feladatával. Át is csap ebbe a jelentésbe, amikor *Az esztétikum sajátossága* az öntudatszerű visszatükrözésről, az emberi fejlődés öntudatának képzéséről épít ki más rendszertani és terminológiai aspektusban felfogott, de az antropomorfizáló visszatükrözésmód aspektusából kidolgozott koncepcióval egybeeső koncepciót. Ez a széles értelmű antropomorfizáció végül is ezt mondja a művészettel: „nihil humanum a me alienum esse puto”. S ez érvényes az „emberi befogadóképességhez” való alkalmazkodására is. A művészet ezt a befogadóképességet mint az ember fizikai és szellemi létének, „természeti erőinek” integrális egységét veszi számba, és ennek az integritásnak megfelelő módon hozza létre (persze emberi tevékenység révén) az érzéki közvetlenség egyneműsítésén és fokozásán alapuló felidéző mechanizmusait.

Ezekben a mechanizmusokban közvetlen szerepe van annak, amit Lukács György „következetes feldolgozásnak” nevez. Szerintem ilyen következetes feldolgozás lehet az érzéki közvetlenség fokozása érdekében az érzékeltetés új, más művekben nem kiemelt lehetőségeinek „következetes feldolgozása” egészen az abszurditás határáig, illetve más lehetőségek következetes kiiktatása. Ennek vannak határai, de a történetiség éppen e határok változásainak szükségszerűségében is megnyilvánul, s a műalkotás eredetisége, nagysága nemegyszer abban mutatkozik meg, hogy képes szuverén módon megszabni e határokat.

A következetesség megnyilvánul úgy is, mint „egységesség”, mint egységes alaptónus, alaphangulat és atmoszféra, sőt – Lukács Popper Leó kifejtésére utal – mint „anyag egysege”, mint a művészet „egyetemes pépje”.⁴⁵ Ez az egységesség az egynemű közeg olyan pluralitásban gyökerezik, amely végül is az egyedi műalkotásban nyeri el realitását. Vagyis az egynemű közegre mint a műfajok vagy stílusok nyelvére vonatkozó általános tételekből nem vonhatunk le érvényes értékelő, illetve normatív következtetést arra az egyneműsítésre vonatkozólag, amely az egyedi műalkotást egyedileg jellemzi s amellyel ez a műalkotás járul hozzá az emberi felfogóképesség gazdagításához. Ugyanígy, amikor az esztétika a művészetéről általában szól s mintegy annak egyetemes egynemű közegére vonatkozó megállapításokat tesz, ezek a megállapítások nem alkalmazhatók közvetlenül, direkt módon művészeti ágazatokra, műfajokra, stílusokra. Az érzékiség e világában kialakuló rendnek valóban az „inherencia” lehet a döntő kategóriája.

Az emberléttel analóg műalkotás önálló, önmagára utaló zárt rendszerként való tételezése aligha nem kiegészítésre szoruló, s éppen az emberlét analógiájára. Vajon nem kellene-e hangsúlyoznunk, hogy

⁴²I. m., 229–237.

⁴³I. m., I. 365.

⁴⁴I. m., I. 369.

⁴⁵I. m., I. 623.

ez csak az egyik tendenciája a műalkotás létét megalapozó ellentmondásnak, hiszen a másik tendencia éppenséggel az átmenetekben, a „nyitott műként”, nem változatlan adottságként, hanem a mű történeti mivoltában való létezés.⁴⁶ Az *esztétikum sajátosságában* kísértő holizmus a „remekművek esztétikáját” jellemzi, s egyszersmind az „esztétikai tudatnak” azt a kritikátlan uralmát, amelyet legradikálisabban Hans-Georg Gadamer bíralt.⁴⁷ Igaz, az önállóság és zártság nem-dialektikus tagadásával a műalkotás egyediségét is feladnánk, s nagyon meggondolandó, feladható-e az esztétika műközpontúsága, s szabad-e az esztétikai tudatot csak mint negatív tendenciát felfognunk. Mindenesetre a művészet történetében az, ami valóban új, többnyire a zárt, önállóan érzett alkotások tagadásaként jelenik meg – egyrészt dialektikus tagadásaként mint új típusú műalkotásegyéniség, másrészt formális tagadásaként, mint program, mint elmélet. A zártság és autonómia a recepcióban teljesül be, ezért ebben a vonatkozásban relatívak, feltételesek a műalkotás ilyen irányú potenciális erői.

A konkretizálás lépéseire sorolhatjuk az „arányosság” és a „harmónia” hangsúlyozottan „nem formális, hanem történeti” követelményét. Vagyis az arányosság és a harmónia kritériumainak történelmi változásaival számot vet ez az esztétika. Mégis e számvetés nyomtalanul eltűnik, mihelyt konkrétabb szinten folyik az ítékezés. Holott idetartozik a különösségről szóló fejtegetés is, amely „a közép” meghatározatlanságára vonatkozó tételben kulminál, elvont lehetőséget kínálva olyan művészi lehetőségek elismerésének, amilyeneket Lukács György következetesen a művészetlenség, sőt a művészet- és emberellenesség vádjával illetett. (Ez a szigor különösen az irodalmat és a képzőművészetet sújtja, miközben elismeri a zenei atonalitás forradalmi jelentőségét.) Sajnos esetről esetre megpróbálta, elvi álláspontjával szöges ellentétben, egészen szorosan kijelölni a „közép” helyét s a különösség mozgásterének határait. Hasonlóképpen a konkrét ítékezésben a műalkotás „világ-alkotó” és „valóság-látzatot teremtő” sajátosságai is mereven normatív műfaji és stílári elhatárolások bázisává váltak. Mindez annak ellenére történt, hogy Lukács György hangsúlyozta a művészet defetiszizáló küldetését, s azt is, hogy „az esztétikai törvények csak kibővítésük révén teljesíthetők be”.⁴⁸ Többek között azt is hangsúlyozta, hogy „csak a szigorú és formálisan levezethető szabályokat előíró dogmatizmus álláspontjáról hátrányos az, hogy a visszatükrözési elmélet legáltalánosabb, legelvonatottabb elveiből közvetlenül nem vezethetők le esztétikai kritériumok és elvek”.⁴⁹

Amikor kifejezetten és tudatosan arra szánja el magát, hogy kijelölje az általános elvek konkretizálásának lehetőségeit és határait – mint A különösség kategóriája című fejezet végén –, igyekszik megmaradni az általánosság kellő fokán. Elmondja, hogy az esztétikai elemzés voltaképpen csak elkezdődik a különösség szféráján belüli középpont körül kialakuló mozgáster megállapításával: „a művészeti kutatásoknak minden konkrét esetben konkrétan meg kell vizsgálniuk, vajon a közép, amelyet a művész a különösségben választott, megfelel-e a mű eszmei tartalmának, anyagának, témájának, és vajon ezek adekvát kifejezése szempontjából nem túl magasan vagy túl alacsonyan jelölte-e ki azt. Ezzel a tartalmi kérdéssel a legszorosabban összefügg a formai kérdés, az illető műfaj törvényeihez való viszony, és itt még a fő feladatok igen futólagos felsorolásából sem mellőzhető, hogy nem egyes műalkotásokra vonatkoztatott 'időtlen' törvények egyszerű összehasonlításáról van itt szó (mint a dogmatikus esztétikában), hanem olyan kérdésekről, mint például, hogy az illető műalkotás jogosan tágitotta-e ki e törvényeket stb. És végül az egyes műalkotásnál még azt is meg kell vizsgálni, hogy a közép kiválasztása a kifejtett tágabb értelemben miként határozza meg és befolyásolja a kompozíció, a megformálás, a részletek stb. esztétikai meglevenítését, és hogy a kivitelezés következetessége (esetleg a következetességtől való látszólagos eltérés) miként mozdíja elő, vagy gátolja az esztétikai egységet és elevenséget.”⁵⁰

Úgy sejtem, leegyszerűsítés rejlik ebben a formálisan véghezvitt dualizmusban: az *eszmei tartalom*, az *anyag*, a *téma* a „tartalmi” kérdés oldalán – a *műfaji törvények*, a *kompozíció*, a *megformálás*, a *részletek esztétikai meglevenítése*, a *kivitelezés következetessége*, *esztétikai egység* és *elevenség* a „formai” kérdés oldalán. Ugyanakkor szegényes is ez a lista, ami azonban előny is, ha a túlzott

⁴⁶ L. BONYHAI Gábor, *Régi és új hermeneutika*. 1981. 2–3. sz. 126–133.

⁴⁷ Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*. Ford. Bonyhai Gábor (Sajtó alatt.)

⁴⁸ LUKÁCS György, *i. m.*, I. 611.

⁴⁹ *I. m.*, II. 236.

⁵⁰ *I. m.*, II. 244.

meghatározás és konkretizálás veszélyeire gondolunk. Ráadásul a felsorolt tételeknek itt nem állt módjukban, hogy levessék magukról az esztétikai és irodalomelmzési közhelyek mezét. Figyelmet érdemel, hogy a műfaji törvények jogosságának vizsgálatára indító utalás látnis normatív magatartást sejtet, csakúgy mint a felhívás a „közép” és az „eszmei tartalom” stb. közötti adekvátság mérlegelésére.

A „megformálás következetessége” a végső érv a zenemű „világot alkotó” jellegének a bizonyítása során. Igaz, megelőzik „tartalmi” érvek is. Kimagaslík közülük az az állítás, hogy a befogadónak a zene saját „világában” kell élnie és át kell élnie a zenét, noha a mély átélés ellenére „mindig olyan 'világ'-ról van szó, amellyel a befogadó énje szemben áll, amely különbözik tőle, és amely épp ebben a specifikus különlegességében jelentős a számára”.⁵¹ Ha a zeneműben megnyilvánuló érzelmek az emberiség szempontjából lényegesek, ha fennáll „mélyreható totalitásuk”, létrejöhet a mű mint magáért való „világ”. Ez a „mélyreható totalitásuk” azonban, úgy látom, aligha jelenthet többet és mást, mint hogy „képesek arra, hogy végső következményeik kibontakoztassák azt, amit mozgásba hoztak”.⁵² Vagyis „a megformálás következetessége, eredetisége, merészsége, zártsága stb.” a műalkotás belső világának igazi, néven nevezhető *belső* feltétele, s nem az olyan külső tényezőként vagy viszonylatként jelzett általánosság, mint a hivatkozás „az emberiség szempontjából lényeges érzésekre”, mintha nem a megformálás mikéntje tenné őket az emberiség szempontjából lényegessé. Az ilyen hivatkozás helyénvaló lehet ugyan az elméleti rendszer egésze vonatkozásában, de vajmi keveset mond a befogadó énjét „befogadó” s egyszersmind vele szemben álló valamiről, amit ez a kimerítő, de a határokat is megszabó következetesség avat teljességgé, s bizonyos szűk, de mélyreható vonatkozásban, az egyedi egynemű közeg dimenzióiban saját tartalmasságunk formájává.

Ugyanígy csak az általánosság szintjén, s az adott szövegszakaszban meglepően tautologikusan nyilatkozik Lukács György a zene „realizmusának” tartalmi oldaláról: „Realisztikus jellegét az dönti el, hogy milyen mélyen és találóan, milyen átfogóan és hitelesen tudja létrejötte történelmi pillanatának problémáit az emberiség fejlődésében elfoglalt tartós jelentősége perspektívájából reprodukálni és felidézni.”⁵³ Ami ebben a megfogalmazásban igazán történeti, az a műalkotás létének a posteriori igazolására vonatkozó lukácsi tételben rejlik. Itt azonban az intenció a realizisztikusság – legalábbis megengedő – bizonyítása, ami az esztétikai nagyság és igazság (realizmus) azonosításával történik meg. Ám a nagyság és igazság szinonimáinak (mély, találó, átfogó, hiteles) felsorolásán túlmenő hivatkozása a „történelmi pillanat problémáira” aligha érthető szó szerint. Mivel itt szinonimák nem igazítanak el, fel kell tételeznünk, hogy jelentése nem merül ki a történelmi pillanat gazdasági, politikai, erkölcsi, filozófiai stb. problémáiban, s ha nem tágitjuk ki úgy, hogy a történelmi pillanat összproblémáit idéztetjük fel és reprodukáltatjuk a zeneművel, akkor gondolhatunk a korérzés, a korhangulat problémáira vagy egyszerűen csak a történelmi pillanat *zenei* problémáira. Ez viszont visszavezet bennünket „a megformálás következetességéhez, eredetiségéhez és merészségéhez”, sőt a tartalmat betetőző, mi több a tartalmat egészen magához hasonló forma kérdéséhez. Mindezt azért is fontos megfigyelnünk, hogy lássuk: *Az esztétikum sajátossága* elég határozottan jelzi (ha nem is tartja be következetesen) a konkretizálás határait a műalkotás belső világának esztétikai tárgyalásában. S ezek a határok többnyire a műalkotás belső világának *külső* határai.

A műalkotás belső világának meghatározott értelmű meghatározatlanságára, a „mozgó és mozgatótt szubsztancia”⁵⁴ mozgásterének tágasságára, mélységére vonatkozó izgalmas felismerések nem mondanak ellent annak, hogy *az esztétika általánosságának absztrakciós szintjén csak a műalkotás belső világának külső formáját közelíthetjük meg*. Fontos eredmény a belső formát illetően magának a „meghatározatlanságnak” több dimenziójú tételezése (a közép meghatározatlansága, a műalkotás belső világának meghatározatlansága, a meghatározatlan tárgyiasság), ideértve a műalkotás ingadozását is „az akcideniciák szubsztancialitásának és inherenciájának kettős szemszöge között”, ami által „az a totalitás, amelyben az objektív szubsztancia az uralkodó, bizonyos lebegő jelleghez, az emberekre

⁵¹ I. m., II. 372.

⁵² Uo.

⁵³ I. m., II. 367.

⁵⁴ I. m., I. 702.

vonatkoztatott világ mozgalmas gazdagságához, eleven ellentmondásosságához jut”.⁵⁵ S ami az így megközelített belső formát illeti, tartalmi mélységek valódi dimenzióit sejteti a gondolkodásnak ebből a fontos irányából eredően egy ilyen megállapítás: „a legnagyobb alkotásokra az jellemző, hogy a belső meghatározatlanságnak ez a mozgástere náluk szélesebb körű és energikusabban mutat a mélybe, mint az átlagos művek”.⁵⁶ Lukács György szerint a meghatározatlanság is antropomorf vonása a műalkotásnak, hiszen nagy szerepe van az emberi életben, például az emberismeretben.⁵⁷

4.

Lukács esztétikájában tehát nem lehet helye a műalkotás belső világára vonatkozó pontos és részletes struktúráképleteknek. A „meghatározatlan meghatározottságok” és a „meghatározott módon meghatározatlan tárgyiasságok” feltevésén túlmenő meghatározásokra vonatkozó feltevések olyanok, mint a „fekete doboz” belsejére vonatkozó feltevések. A „bemenet” és a „kimenet” adatait feljegyezve levont következtetések még viszonylag egyszerű (mechanikus és elektronikus) belső szerkezetek esetében is egynél több, egymástól elvileg különböző megoldást tesznek lehetővé. Ugyanazon pontos adatok alapján, amilyenekkel a műalkotások és az emberek világa esetében nem rendelkezünk.

A műalkotás rétegméletei (például Roman Ingardené vagy Nicolai Hartmanné) a műalkotás belső világának esztétikai lényegét kétféle módon közelítik meg. Az egyik mód az, hogy az általános érték-alapozó elveket mint külső tényezőket vonják bele a struktúra megfelelően magas szintjeinek vagy transzverzális dimenzióinak a tárgyalásába. Ingarden művében nemcsak a „metafizikai minőségek” ilyenek, hanem ilyen a „polifonikus harmónia” is mint értéktényező. Hogy közelebről milyen ez a harmónia, nem tudjuk, nem is elemezhető tovább, hacsak nem mint arányosság, nyomatékok, feszültségek rendje. Mindez a külön tényként felfogott s az egyéni szubjektum mélységeinek titkává váló „konkretizációban” nyeri el esztétikai szerepét.⁵⁸ A másik eljárás az értékalapozó elvek és magatartások viszonyrendszerét ábrázolja struktúrarétegekként, végső fokon tulajdonképpen a jelenség és lényeg vagy a forma és tartalom viszonyait, miként Hartmann a „belsőit” és a „háttérrel” az „áttetszés” kategóriájával. Hartmann kifejezetten hangsúlyozza, hogy az esztétikai megközelítés határa a „belsőn” kívül húzódik. Ennek a fenntartásának a zenével kapcsolatban is hangot ad, kifejtve, hogy a zenemű belső rétegeinek problémája lényegében megoldhatatlan, de azért tesz egy óvatos, fenntartásaival összhangban álló kísérletet belső rétegek megkülönböztetésére. Három belső, illetve háttérréteget különböztet meg „csak a zenében kifejeződő lelki tartalom mélysége szerint”,⁵⁹ a közvetlen érzéki hatástól („a hallgató közvetlen együtt-rezgésének rétege”) a hallgatót a lelke legmélyéig megragadó rétegen át a végső dolgok rétegéig juthatunk. A mélység vagy belsőség felé közeledés itt is voltaképpen az egységesség, következtetesség, az arányosság, a megformáltság függvénye: „A második belső réteg, a legnagyobb lelki gazdagság rétege, csak akkor jelenhet meg szemléletesen, ha a tonikus építmény elég magas fokon egységes és tagolt.”⁶⁰ Egyébiránt az értékjelző rétegeződésben az esztétikai forma következményét látjuk, illetve a formára történik hivatkozás, s annak csak legáltalánosabb jegyeire. Amelyek, szerencsére, nem egyértelműek. Az arányosság értelmezhető merev, matematikai arányok, túlzott rend megkövetelésével, s úgy is, hogy aránytalan összetevők küzdelmes együtteséből áll elő. Nemcsak Racine és Shakespeare állítható szembe egymással ekként: az utóbb az egységesség és tagoltság mintapéldáinak tekintett Bach-műveket a kortársak egy része formabontásnak tekintette. Hartmann nem is állítja, hogy az esztétikai formát elemzi: „az esztétikai formát voltaképpen egyik rétegben sem tudjuk 'elemezni’, a művészet titka marad; csak bizonyos külső vonásaival jellemezhető”.⁶¹

⁵⁵ I. m., I. 697.

⁵⁶ I. m., I. 677–678.

⁵⁷ I. m., I. 677–678.

⁵⁸ Roman INGARDEN, *Az irodalmi műalkotás*. Bp. 1977. 381.

⁵⁹ Nicolai HARTMANN, *Esztétika*. Bp. 1977. 322.

⁶⁰ I. m., 324.

⁶¹ I. m., 368.

Szigeti József ebben a tudatos önkorlátozásban „a rétegelmélet csődjét”⁶² látja s megoldásul a képelméletet ajánlja. Lukács Györgyöt, aki egyébként a művészetekre alkalmazott képelmélettel kapcsolatban szigorú fenntartásokkal élt, a tartalom–forma dialektikus viszonyához való ragaszkodása sem tartotta vissza attól, hogy lényegében elismerje a műalkotás belső világának zártságát az esztétikai elemzés előtt, bármennyire az esztétika tragikumának látszik, hogy lehetetlen számára a műalkotás belső világának esztétikai formaként való fogalmi elemzése.

Érdekes, hogy ugyaneddig a határig jut el egy olyan struktúrahypotézis, amelyet Tellér Gyula mint gyakorló műfordító és művészi érzékű teoretikus dolgozott ki a költemény belső világának megőrzésére alkalmas fordítás feltételeit vizsgálva. Ez a hipotézis egy többdimenziós rétegelméletet integrál a belső forma elméletével. Szinte minden lehető irányt megjelöl, amelyben a műalkotás egészként strukturálódhat, s az egyes irányok redukálásának dinamikus és történeti jelentőséget tulajdonít a „kioltás” elmélete alapján. Az *összképzet*, a *grafikai*, az *akusztikai*, a *képi*, a *fogalmi* és a *grammatikai* dimenzió az egyik síkon képez különböző irányokat. Ezt metszi a *beszédhelyzet*, az „*elkülönülések*” dimenziója, valamint az *érzelmi-hangulati* dimenzió keresztirányban. Ezek határozzák meg a *versegész* dimenzióját. A képletben még a korábbi olvasott irodalom hatásainak is helye van, minthogy „várakozásokat, szokásokat, elutasításokat” képeznek, s az ez elé a háttér felé helyezett tartalmaknak és kapcsolatoknak „saját jelentésük mellé kontrasztjukkal, feszültségeikkel járulékos, értelemszerű jelentést is adnak”.⁶³ Tellér Gyula leszögezi, hogy a versegész dimenziója jelenti a „belső forma” külső oldalát: „Ez a dimenzió tűzi ki [...] a versebe bekerült matéria szerveződési lehetőségeit: a részeknek objektíve lehetséges terjedelmét, egymáshoz, illetve az egészhez való viszonyát, azaz ez a dimenzió szervezi a *belső forma* másik, *belső* oldalát is. Ez utóbbi esetben a versegész dimenziójának szerveződése leginkább a zenei kompozíció vagy az építészet terminusaival volna megragadható: arányokkal, ismétlődésekkel, feszültségekkel, absztraktnan felfogott ritmusokkal, súlyokkal, egyensúlyokkal stb.”⁶⁴

Mennyiben haladja meg Szigeti József esztétikai megközelítése ezt a határt vagy a Lukács által a meghatározatlanság fogalmával meghatározott tartományokat?

Szigeti József Hartmann eljárásában Helmholtz Lenin által bírált szimbólumelméletének hatását mutatja ki, s a művészetre kiterjesztett képelmélet terminusaiban, *Az esztétikum sajátosságával* egyező módon a „hasonlóság és nem hasonlóság” dialektikáját hangsúlyozva szögezi le, hogy a kép „érzékletes kifejezője” a mű mondanivalójának, „összjelentésének” azáltal, hogy a különbséget is feltételező hasonlóság révén visszautal a társadalmiasult ember gyakorlati viszonyaiból és tevékenységéből ismert külső és belső világra”.⁶⁵ A külső „hasonlóság és nem hasonlóság” egy belső tartalom megjelenítése, s a „belső hasonlóság” a kompozícióban jelenik meg, amely alighanem itt többet fejez ki, mint egy sajátos dimenzióban véghezvitt megformálást és elrendezést: „a belső hasonlóság már túlmutat a kép közvetlen jelentésén: annak a világnézetileg látott és értékelt lélettartalomnak a tipizálás fokába s a tipikus mozzanatok elrendezésében, tehát a kompozícióban való megjelenése, amelynek alapvető társadalmi egységét Hartmann a rétegek felhasználásával szétdarabolta”.⁶⁶

A belső világ illetően való megragadása, a kompozíció tartalomcentrikus feltárása Szigeti József okfejtésében a kép és műjelentés adekvát viszonyának, a „normálformának”, és kétféle inadekvát viszonyának, a *szimbolikus formának* és az *allegóriának* a tételezéséhez vezet. Ez a tipológia nem feltétlenül normatív szándékú, mint ezt egy ilyen megállapítás is jelzi: „A művészi képalkotás lehetséges módozatai, amelyek közül logikai és történelmi szükségszerűséggel a normálforma játszik alapvető szerepet (még az egészükben szimbolikus vagy allegorikus műalkotásokban is), voltaképpen már a külső forma belső formába való átmenetének alakzatai.”⁶⁷ Ez tehát az átmenet foka, az a határ, ahonnan csak az elrendezés, a megformálás jelentőségének, a visszatükrözött tartalommal adekvát

⁶² SZIGETI József, *Utószó*. in Nicolai HARTMANN, i. m., 783.

⁶³ TELLÉR Gyula, *Versstruktúra és versfordítás*. in *A műfordítás ma*. Szerk. BART István–RÁKOS Sándor Bp. 1981. 165.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ SZIGETI József, *Utószó*. in Nicolai HARTMANN, i. m., 773.

⁶⁶ I. h., 774.

⁶⁷ I. h., 780.

módjának a hangsúlyozásáig juthatunk el. Szigeti József koncepciója szerint az egész belső világ *tipikussága* a mérce: „Az egyedi érzéki mozzanatok ennek és nem pusztán a külső tárgyi hűségnek rendelődnek alá. S nem pusztán az egyes képek, hanem a képek egymáshoz kapcsolódása, kontrasztjuk és hasonlóságuk, tér- és időbeli rendjük, epikus vagy dramatikus átmenetük egymásba, tehát az egyes mozzanatok tipizálásán túlmenő összefüggérendszer, a kompozíció kell hogy társadalmilag-történelmileg tipikussá váljék, tipikussá a magasabb hatványon. Csak így nőhet ki a visszatükrözött társadalmi-történelmi tartalomból az a belső forma, amely önmagának rendeli alá a külső formát, mintegy a belső tartalom folyamatos artikulálásának külső érzéki letéteményesévé téve.”⁶⁸

Lényegében tehát eddig a határig juthat el az esztétikai formálás elmélete, „az eszmei tartalom valóságos felépülésének és esztétikai artikulációjának a módját”⁶⁹ általánosságban megvilágító hipotézis: az artikuláció jelentőségének hangsúlyozásáig, az artikuláció és a vele analógnak feltételezett társadalmi tartalommal való analógia hangsúlyozásáig.

5.

A hasonlóság és nem hasonlóság alapján létrejövő hasonlóság – immáron a visszatükrözés végső tárgyához mért hasonlóság – feltehetően továbbra is a hasonlóság és nem hasonlóság dialektikáját példázva egzisztál; avagy mi okozná, hogy egy ponton túl megszűnik ez a dialektika? A szubjektivitás Lukács György által hangsúlyozott meghatározó szerepe alighanem történelmi távlatokban is érvényesül, s ez érthetővé teszi, miért válik az egyszer belsőnek vélt hasonlóság elégtelenné, külsővé egy másik kor vagy más ízlésáramlat számára és viszont. Az antropomorfizálás valóságtükröző módjával is megfér ez az antropomorf bizonytalanság és meghatározatlanság vagy lebegés. A művészet világában nemegyszer még e post festum megismerés is szoros korlátokba ütközik. A megfigyelés zavaró tényezője lehet a már nagynak elismert alkotásokra, jelentősnek érzett vonásaikra alapozott elmélet is, ha mégoly mély és tanulságos is a maga vonatkozásában. A megfigyelés zavaró tényezője lehet a csak az új jelenségekre, csak a változásra koncentrált elmélet is. Nem marad más hátra, mint a „ne ítéld, hogy ne ítéltessél” tanácsát követni, hiszen aki ítélt, menthetetlenül a művészettörténeti fejlődés ítéletének teszi ki magát. Ezt a kockázatot azonban minden alkotó, minden kritikus, s mint láttuk, nemegyszer önnön elmélete ellenében, minden jelentős teoretikus is vállalni kész, s a befogadók társadalmi méreteiben sem térnek ki – nem térhetnek ki – előle.

József Szili

THE INSIDE WORLD OF THE WORK OF ART

(The Dynamic Structure of Anthropomorphic Reflection in Die Eigenart des Ästhetischen)

In *Die Eigenart des Ästhetischen* György Lukács conceives art as the anthropomorphic reflection of reality, in contrast to science's desanthropomorphic mode of reflection. In his view the cognitive value of true anthropomorphization, exemplified in great works of art, equals that of scientific discovery. Anthropomorphization has no place in science but in art a phase or moment of anthropomorphization is absorbed by an act of *Aufhebung*. Simplifying Hegel's concept of *Aufhebung*, Lukács demands that works of art be true to nature as it exists in itself. This demand harmonizes with his narrow anti-modernist attitudes but the overall system of *Die Eigenart des Ästhetischen* is free from the implications of a value laden typology of styles involved by his concept of realism. Lukács's terms of the inside world of the work of art (articulation, proportion, consistency), though

⁶⁸ I. h., 780–781.

⁶⁹ I. h., 782.

not without a certain ambiguity, represent an open tendency of his aesthetic theory. Lukács's most important insight is that the "centre" is indeterminable. The indeterminate character of the inside world of the work of art has several dimensions and the greatest works present a wide scope of internal indeterminacy with a powerful gravitation towards profundity. Compared with Ingarden's, Hartmann's, or Gyula Tellér's and József Szigeti's theorems, Lukács's theory appears to parallel them in consistently laying out the boundaries of aesthetic contemplation. They lie by the outer contours of the "inner form" and their transgression, by means of a normative typology of styles or reference to social analogy, may or may not have, like any act of criticism, its justification in the history of art.

Egy erasmista dialógus Zrínyi Miklósról és Magyarországról 1664-ből

Az Apponyi Hungarica 935 jelzete alatt egy eddig még nem publikált, nem ismertett német nyelvű, az 1664. évi török ellen vívott háború körülményeit elemző, dialógus-formában megírt munkára bukkantam. A kiadás helye ismeretlen. Szerzője a „Verdeckte” álnévet használja. Szereplői: egy magyar, egy német és egy francia lovag. A mű címe: *Unlängst gepflogene Unterredung Eines fñrnehmen Ungarn / Und Teutschen Cavalliers: Wobey Zuforderst die Frage / ob bey jetzigen Coniuncturen / der Krieg oder Fride mit dem Türcken / rathsamer scheine / Durch Urum Isthuanfi / Herrn Leuenfuss / und Monsieur Galliard / Unvorgreifflich abgehandelt / und mit mancherley merckwürdigen Sachen belustiget worden. Beschrieben und entdeckt Durch den Verdeckten. Im Jahr Christi / 1664.*

Az Apponyi Hungaricával azonos kiadású írást találtam az Országos Széchényi Könyvtár nagy katalógusában is a 226 103 jelzet alatt, de a „Verdeckte” álnévet a címfeltevő „Nimptsch von Hebdendorf und Lauterbach” – név alatt feloldotta. A Holzmann–Bohatta álnévvlexikon, amely a címfeltevő forrásául szolgált, visszaotal Karl Goedeke: *Grundrisz der Geschichte der Deutschen Dichtung* című irodalomtörténetére.¹ Goedeke szerint Nimptsch von Hebdendorf und Lauterbach az egyik legbefolyásosabb, a német nyelvtársaságokat megalapító Fruchtbringende Gesellschaft tagja volt. A társaság többi tagjához hasonlóan Nimptsch von Hebdendorf und Lauterbach is fényes avatási ceremónia keretében kapta a „Verdeckte” nevet. Ő viszont – ugyancsak Goedeke információja szerint – csak 1680-ban, utolsóként, 890.-ként! lett a népes nyelvtársaság tagja. Így igen valószínűtlen, hogy tizenhat évvel tagfelvétele előtt, leendő álnévén bármit is írt volna. A címfeltevőt minden bizonnyal az álnévvlexikon tévesztette meg, és Goedeke irodalomtörténetében már nem ellenőrizte adatának hitelességét.

Ugyanakkor Erasmus Francisci, a kor ismert kompilátora, számos magyarországi beszámoló szerzője „Verzeichniss meiner / Erasmii Francisci / bißhero gedruckter Schrifften . . .” című, 1691-ben Nürnbergben megjelent bibliográfiájában magáénak vall egy, a mi dialógusunkhoz hasonló című munkát, melynek címe: *Gepflogene Unterredung eines fñrnehmen Ungarns / und Teutschen Cavalliers darum fñrnehmlich die Frage erörtert wird / ob es rathsamer / mit dem Türcken Frieden zu schliessen / oder den Krieg fort zu setzen? Unter entliehenem Namen.*

Erasmus Francisci igen jártas a magyar történelem berkeiben, ő írta például a *Der hohe Traur-Saal* . . . című, több kiadást megért munkát, amelyben Zrínyi Miklós mellett Kemény Jánosról, II. Rákóczi Györgyről is megemlékezik. Bibliográfiájának segítségével pedig gazdára talál több más, szintén az Apponyi Hungaricák sorában található, eddig ismeretlen szerző röpiratának tulajdonított munka is! Erasmus Francisci – akinek eredeti neve Finx, és Lübeckből származik –, saját bevallása szerint a Francisci névén kívül még két más álnévén is publikált. Nem mindig használt teljes álnévet, volt, amikor csak a „Verdeckte” mintájához hasonlóan, tömör jelző mögé rejtette a nevét. Így például *Historischer Lorbeerkrantz der Christlichen Rittersleute* . . . című munkájában az „Erzählende” nevet használta.² Az ilyen jellegű, melléknévből főnévvé előlépő neveket a Fruchtbringende Gesellschaft

¹ GOEDEKE, Karl, *Grundrisz* (sic!) *zur Geschichte der deutschen Dichtung*. 2., ganz neu bearb. Aufl. 3. Bd. Dresden. 1687.

² *Historischer Lorbeer-Krantz der Christlichen Rittersleute* . . . Nürnberg, 1664, Hoffmann. App. H. 909. jelzet

tagjai kapták. Erasmus Francisci, aki ugyan nem volt egyik társaság tagja sem, de mindig a közelükben nyüzsgött, valószínűleg névválasztásában egyszerűen őket akarta utánozni. Jelen esetben viszont nagy galibát okozott, hiszen olyan nevet választott, amelyről persze nem tudhatta, hogy később – tényleg valaki megkapja!

Mielőtt elhamarkodottan eldöntenénk a szerző kilétét, meg kell jegyeznünk, hogy 1. Erasmus Francisci munkájának címe nem tünteti fel a szereplők nevét; 2. nem használja a kulcsfontosságú „conjunctura”-fogalmat, és 3. az „Unter entliehenem Namen” semmit nem mond. Ő legtöbbször megnevezi saját álnevét – amit itt nem tesz. Mennyivel könnyebb lenne a helyzetünk, ha „kölcsonzott nevét” föloldaná!³

Visszont Erasmus Francisci szerzőségét erősíti, hogy ő az írója számos más, dialógus-formában megírt munkának is. Többek között Johann Rist *Monatsgespräche* című „beszélgetéseit” is ő fejezte be a szerző halála után.

Dolgozatunkban azt szeretnénk bebizonyítani, hogy – az egyébként rendkívül izgalmas nyomozás ellenére – a szerzőség kérdésének kiderítésénél előbbre való az a tény, hogy jelen „beszélgetés” az erasmusi hagyományú dialógusok egyenes leszármazottja!

Az újtípusú „beszélgetéseket” a Fruchbringende Gesellschaft mintájára 1644-ben szervezett nürnbergi „Löbliche Hirten- und Blumenorden an der Pegnitz”-társaság tagjai honosították meg Németországban „Gespräch-Spiele” néven. A Gespräch-Spiele dialógusai közvetlen folytatói ugyan Rotterdami Erasmus „beszélgetései”-nek, de már más karakterűek. A Gespräch-Spiel – társasjáték, a szó igazi és átvitt értelmében. Ezt a játékot Georg Philipp Harsdörffer, a Pegnitz-társaság egyik alapítója találta ki, ő a névadó és a játékszabályok megalkotója is.

Az erasmusi dialógusban a megadott témáról csak ketten beszélgetnek. Az új „beszélgetés” viszont többszereplős, társasági forma. A több szereplő bevonása önmagában is oldja a témaválasztás kötött kereteit, és lehetőséget biztosít arra, hogy minden téma, amely a kor olvasóit akkoriban érdekelte és foglalkoztatta, „irodalomképes” legyen. Így a napi politika aktuális eseményei is, mint azt a mi beszélgetésünk is példázza.

A társaságnak – Harsdörffer játékszabályai szerint – először is valahol össze kell jönnie. Mondjuk, egy ebédnél. Olyan közös témát kell találni, ami kiterjedt beszélgetésre nyújt alkalmat. Minél tovább beszélgetnek, minél több témát vonnak be, illetve az adott témát mennél jobban bonyolítják, a játék annál izgalmasabb. A résztvevők mindegyike kap egy-egy hosszabb kifejtést igénylő kérdést valamely megadott témakörből, és ha az illető az összejevitel végéig nem használja ki kellőképpen a téma adta lehetőségeket, zálogot ad. A beszélgetések tanulságosak és szórakoztatók kell legyenek. A játékosoknak három témakörből szabad válogatniuk:

1. kézügyesség, valamely kézműves mesterség, egyéb foglalkozások és a művészetek
2. események, történetek, kérdések, feleletek
3. a külvilág szemmel látható jelenségei: növények, bor.

Az új „beszélgetések” igen népszerűek voltak a társaságok tagjai és más írók között is. A szerzők sorában találjuk például a nürnbergi Pegnitz-társaság másik vezéregyéniségét, a nálunk elsősorban földrajzi munkák írójaként számon tartott Sigmund von Birkent, valamint Martin Zeillert és Erasmus Franciscit is. Birken a társasági játékokról írt *Pegnesische Gesprächspiel-Gesellschaft* (Nürnberg, 1655) címmel; Martin Zeiller *Ein hundert Dialogii...* (Ulm, 1653) címet viselő beszélgetéseiben több témakör között tallózgatott, és írt a művészetekről, az orvostudomány, a csillagászlás kérdéseiről is. Johann Rist, a Fruchbringende Gesellschaft, a nürnbergi Pegnitz-társaság tagja, az Elbschwanenorden alapítója *Monatsgespräche* című munkájában a 3. témakört választotta. Erasmus Francisci Rist halála után a hiányzó – májustól decemberig tartó hónapok – beszélgetéseit jegyezte le.

Jelen beszélgetés szerzője témáját a 2. témakörből merítette. Az esemény: 1664 tavasza, a török

³ Bár a szerző minden valószínűség szerint Erasmus Francisci, amíg ezt teljes bizonyossággal nem állíthatjuk, nem tekintem az övének. Erasmus Francisci munkásságával részletesebben foglalkozik TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar elemek a XVII. század német irodalmában. Erasmus Francisci c. tanulmányában* (Temesvár, 1916), de erről a művéről nem tesz említést.

elleni háborúság. A kérdés: a konjunktúra jelenlegi állapotánál mi volna célszerűbb: a háború folytatása vagy a békekötés? A válasz a beszélgetésből derül ki. Célja: szórakoztatni és gondolkodtatni.⁴

A könyv képzeletbeli utazásra invitálja olvasóit. „Der gute Cavallier Isthuanfi” ízületi bántalmait gyógyítandó előbb a Majnán, majd a Rajnán hajózva jut el egy közelebből még nem nevezett németországi melegvízi fürdőhelyre, ahol – úgymond – még a tavasz beköszönté előtt felfrissülhet és erőt gyűjthet. Útjára elkíséri Monsieur Galliard, aki Magyarországon Isthuanfi Uramnál vendégeskedett, s akinek humora, jó kedélye sokszor könnyített Isthuanfi gondokkal teli lelkén. Szálláshelyükre érkezve kupa bor mellé telepednek és beszélgetni kezdenek. *Dialógusukba bekapcsolódik Herr Leuenfuß*, „ein Teutscher Cavallier”, aki ugyanabban a fogadóban szállt meg, mint ők.

Adott tehát a helyszín. Adott az időpont és adottak a szereplő személyek. A két beszélgetőhöz csatlakozott egy *harmadik* – együtt van tehát egy *társaság*, indulhat a *beszélgetés*!

Egy ideig általános dolgokról csevegnek, majd minden átmenet nélkül az aznapi politikai események sűrűjébe csöppenünk. Monsieur Galliard mondja: a nyugati szél hozta az örömdetes hírt, hogy „Graf Serini” sikerrel foglalt el oly sok helyeket Magyarországon, így a háború – hála Istennek! – az utóbbi időben némi előrehaladást mutat. Isthuanfi óva inti: egy fecske még nem csinál nyarat! Monsieur Galliard véleménye szerint a siker nyitja éppen a szerencse forgandósága. Herr Leuenfuß sürgetőleg közbevág: hogy állnak a dolgok jelenleg Magyarországon? Monsieur Galliard válasza: Három lábon állnak, úgy mint török, magyar és német lábakon. Isthuanfi megjegyzi, hogy Galliard úr komolytalan, és képtelen egyenes válaszokat adni. [2.–3.–4.–5.]

Zrínyi Miklósról esik újra szó. Isthuanfi szeretné hinni, hogy Zrínyi kezdeti hadi sikerei tovább folytatódnak; Herr Leuenfuß biztatja: Ez a lovag bátorak született, méltó utóda halálában is halhatatlan ősenek. (7.) Akarná Isten, hogy a többi magas rangú katonából is egy Zrínyi válhassék; hogy a mi *Szirenjeink* – *Serinekké* válnának!⁵

Isthuanfit nem lehet meggyőzni; fél a háborútól, fél annak kimenetelétől és a feltétel nélküli békekötést szorgalmazza. Herr Leuenfuß hosszú monológban fejti ki az általa képviselt birodalmi németek véleményét: Isthuanfi uram félelme alaptalan, mert a jelenleg Regensburgban tanácskozó birodalmi gyűlés minden bizonnyal meg fogja szavazni a keresztény seregek segítségét. Bár – teszi hozzá –, nagyon is megérti Isthuanfi Uram békevágását, hiszen ha valaki, hát ő, a német katona igazán tudja, mit jelent békében élni. Egy olyan pusztító háború után, mint amilyen az ezt megelőző (ti. a harmincéves háború) volt, maga sem óhajtana mást, mint a békét. De nem mindenáron! Ha biztosan tudhatná, hogy a béketárgyalások minden veszély, hátrány, vagy mások gúnyolódásai nélkül történnének, ő is azonnal békét kötne. De ezeket a feltételeket egyáltalán nem látja biztosíthatónak. Amíg egy utolsó lehetőség is kínálkozik, nem szabad békekötésre gondolni! A magyarok nemes – vagy ahogy ők nevezik „szent” – koronáját – ki kell szabadítani az ősellenség sárkány karmai közül, csak így nyerhetjük el a békét. Isthuanfi szerint a sárkány egy darab odavetett konccal is elégedett lenne. Herr Leuenfuß egy római legenda példáján bizonyítja be, miért volna ez mindenképp helytelen. A kis konc után a török még nagyobbra vágya, végül az egész országot fogja bekebelezni. Nem elég, hogy Erdély már az övé? Monsieur Galliard megerősíti Herr Leuenfuß szavait. Isthuanfi tovább érvel: soha nem tudunk akkora hadsereget kiállítani, amely ütőképesnek bizonyulhatna a török ellen. Monsieur Galliard és Herr Leuenfuß szerint a török szavainak soha nem szabad teljes hitelt adni; bízson a keresztény seregek segítségében! [9.–10.–11.–12.–13.–14.] Isthuanfi szerint ők könnyen beszélnek. Nem az ő, hanem a magyarok torkának szegezi a török a kést. Éppen ezért meggondolandó a békekötés lehetősége, mégoly hátrányos legyen is az. Herr Leuenfuß szerint nincs mit veszíteni. Az ember

⁴Mivel jelen dolgozat az Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz kutató Osztályának egy felolvasóülésén hangzott el, nem idéztem a német szövegből, hanem tartalmilag fordítottam, interpretáltam azt. Az eredeti szövegben nincsen lapszámozás, így szögletes zárójelben közlöm azokat az általam jelzett oldalakat, ahonnan a szöveget fordítottam.

⁵Fontosnak tartom, hogy itt a szöveget pontosan idézzem: „Leuenfuß. . . ihr Herren Ungarn Dörfft euch Herren Generalissimi nicht schämen. Es ist diesem Cavallier angeboren / tapfer zu zu (sic!) seyn / und die Heldenspur seines unsterblichgestorbenen Ahmherren zubetreten. Wolte Gott / es Serinisirten alle andre hohe Officirer tapfer nach / und theils unserer *Sirenen* würden in lauter *Serinen* verwandelt!” A *Sirenen-Serinen* – szójátékot a német szöveg is kiemeli. [7.]

élete önmagában is áldozat. Áldozat Istennek, a Kereszténységnek, a Császárnak, a Hazának, a Szabadságnak. Most kellene a hős Hunyadiaknak föltámadniuk, hogy megfűjják a harci kürtöt. Egy olyan nép, amelyik századokon át volt Európa és a Német Birodalom védőfala, szorgalmas vigyázója, előharcosa, joggal számíthat végveszedelmében a németek segítségére. Ez természetes, hiszen a török kiűzése mindannyiunk közös ügye. A magyarok válasszanak: ha a rabszolgaságot szeretnék, úgy kössenek békét. A németeknek viszont bocsássák meg, hogy inkább harcolnak mint szolgálnak. [17.] Isthuanfi szerint a béke és rabszolgaság nem ugyanaz. Herr Leuenfuß szerint viszont nem állnak egymástól olyan távol.

A vitát képtelenek eldönteni. Végül is Isthuanfi Uram öt pontba foglalja a háború és békekötés problémáját: Először is: van-e elég okunk a háborúra; ebből következik a második kérdés, hogy becsületes háború lenne-e, nem megy-e a jólét rovására; harmadszorra, hogy hasznos-e; negyedszerre, hogy szükségszerű-e; és ötödszörré, mennyire lesz a háború veszélyes és nehéz? [17.]

Isthuanfi kérdéseit sorrendben vitatják meg. A mű igen részletesen elemzi a pontokat, mi pár mondatban összefoglaljuk a lényegüket. A válaszok egyöntetűen: igen! Van épp elég ok, hogy a háborút folytassuk; a török ellen harcolni nemcsak becsületes, de fölöttébb kíváncsú keresztényi cselekedet; a háború természetesen szükséges és szükségszerű is, hiszen a török nemcsak Magyarországot fenyegeti, hanem az egész keresztény világot. Veszélyes pedig egyedül a békekötés erőltetése lehet!

A háború szükségszerűségének okairól beszélgetve természetesen szóba kerül Erdély is. A társaság hosszan vitatja meg Erdély jelenlegi és régi sorsát. Szó van Zápolyáról és Ferdinándról – tehát a kezdetekről –, a magyar korona hányattatott sorsáról. Érdekes módon még egy rövid utalás erejéig sem említik meg Bethlen Gábor vagy I. Rákóczi György nevét. Viszont a német és a francia lovagok egybehangzó véleménye szerint semmi baj nem lett volna, ha II. Rákóczi György nem indítja meg szerencsétlen lengyelországi háborúját. A jelenleg uralkodó Apafi Mihály pedig egyszerűen a török bábja, és csak azért van rá szükség, hogy segítsen a töröknek egész Magyarországot a vére kezére játszani. A hadsereg dolgairol beszélgetnek. Isthuanfi Uram fél, hogy a hadseregben széthúzás lesz. Herr Leuenfuß bizakodik, hogy ilyen háborúban, amilyennek elébe nézünk, közkatónáknak és tiszteknek egyaránt bátorságból kell vizsgáznuk, egységnek kell tehát lennie. Monsieur Galliard fölveti egy „rongyos hadsereg” lehetőségét, némi municiót kell adni, és irány a harctér! Herr Leuenfuß szerint ez nem lenne helyes megoldás. Magyarországra fog érkezni egy közel 50 000 fős nemzetközi hadsereg, akik segítségünkre lesznek. Isthuanfi Uram hozzáteszi, fölháborító, hogy a zsoldosok megkapják fizetésüket, mielőtt az ellenséget egyáltalán látták volna! Majd hirtelen kijelenti, hogy beszélgetésük már így is igen messzire nyúlt, jobb volna nyugovóra térni. Elbúcsúznak egymástól, majd ki-ki szállására tér.

A páratlanul érdekes beszélgetés így váratlanul véget ér. Gyanítjuk, ez a váratlan befejezés nem tartozik a műfaj sajátos játékszabályai közé. Mintha a szerző valamilyen oknál fogva sietett volna befejezni munkáját, talán a papír fogyott el, ugyanis az utolsó lap második felét már alig látható apró betűkkel nyomtatták. Esetleg a szerző nem tudta tovább csúrní-csavarni a kérdés-felelet „játékot”, ötletesebb módon pedig nem volt tehetsége befejezni. Az okot nem tudjuk. A munka viszont számos problémát, kérdést vet fel; ezeket szeretnénk – az egyszerűség kedvéért – mi is pontokba foglalva elemezni.

1. Az értesülések hitelessége, a források eredete

Szembetűnően sokat tud a szerző Magyarországról. Szót ejt szinte minden fontosabb hadi eseményről, amely a török elleni háborúval valamilyen kapcsolatban áll. Utal a párkányi, babocsbai, érsekújvári ostromokra, a pécsi harcokra. Különösen az első oldalakon igen részletes, mielőtt még a háború általános problémáit megvitátnák. Mivel az eredményt Regensburgtól várja, a gyűlés pedig 1664. február közepén hozta meg döntését, a „beszélgetés” február közepe előtt kellett hogy íródjon.

Értesüléseinek forrását a szerző maga jelöli meg. Hivatkozik újságlapokra, naplókra, krónikákra. Így olvashatunk többek között de Goýz báró jelentéséről, vagy közelebbiről meg nem nevezett röpiratokról, közszájon forgó hírekről. Gyakran találkozhatunk közbeszúrt megjegyzésekkel: „wie man sagt”, „der West- und Vorjahrs-Wind die angenehme Zeitung zugewehet”, „So bezeugt die neulich in Druck gegebene Relation”, és a példákat sorolhatnánk tovább. Utal az általa igen tisztelt és magyar

szereplőjének nevét kölcsönző Istvánffy történetírására, idéz Hieronymus Ortelyus egyik krónikájából.

Es idézi, ha címét nem is jelöli meg, Busbequius röpiratát! Természetesen elsősorban a történészek alapos kutatómunkájára van szükség ahhoz, hogy a mű történeti utalásait, hitelességét megnyugtatóan tisztázhassuk. Mi elsősorban az irodalomtörténeti problémákról beszélünk.

A politikai röpiratok hatékonyágát bizonyítja, hogy szintén az Apponyi Hungaricák között, a 2069. jelzet alatt, találunk egy szintén 1664-ben megjelent buzdító írást, amely a mi dialógusunkhoz hasonlóan pontokba foglalva, de rímekbe szedve elemzi a háború szükségességének kérdését. Ennek címe: *Christliche Kriegs-Trompete / An die Fürsten und Stände der Christenheit / wider die Ottomanischen Erbfeinde des Christlichen Namens*. Ez az írás a háborús propaganda érdekében még Martin Opitz, Andreas Gryphius és Paul Flemirg nevét is fölhasználja. Műveikből idéz, meglehetősen szabad, aktualizált átdolgozásban.

Az 1664-es háború és Zrínyi Miklós a német nyelvtársaságok szerzőit is meghihette. Georg Greflinger például, aki az Elbschwanenordennek volt tagja, több művében is foglalkozott Érsekújvár ostromával, Zrínyi Miklós méltatásával.

Jelen dolgozat szűkre szabott keretei nem teszik lehetővé, hogy a német nyelvtársaságok magyarországi kapcsolatait bővebben elemezzem; készülő disszertációmban ezzel részletesen kívánok foglalkozni, itt épp csak utalni akartam a kapcsolat meglétére.

2. A magyarság-kép

Miként gondolkodik felőlünk a XVII. századi német ember? Erre a kérdésre egyenes választ egyetlen műtől sem remélhetünk! Általában az írások hangulatából következtethetünk a közvéleményre. Jelen esetben is le kell szűkítenünk a kérdést. Hogyan látott és láttatott bennünket 1664 kora tavaszán, a sorsdöntő ütközet előtt a németiség és mit vártak tőlünk?

Isthuanfi Uram nézetei nem sok jóval kecsegtetnek bennünket. Pesszimista, visszahúzódozó, melanholikus. Tehát pesszimista, visszahúzódozó, melanholikus az egész magyarság is a német közvéleményben. Vajon igaz-e ez? És kinek a szemszögéből? Mert ugyan Isthuanfi Uram beszél, de német szerző beszélheti. Ő képviseli a magyarságot, de egyúttal az író szócsöve is. Isthuanfit meg kell győzni a háború szükséges voltáról – sőt arról is, hogy Zrínyiiben feltétlenül bízhat. Az ő tehetsége, mondhatni szakmai tudása a garancia a győzelemhez! A német szerző, akinek nyilvánvalóan saját nemzete dicsőítése felé hajlik a tolla, nem fukarkodik a dicsérő jelzőkkel, ha Zrínyi Miklós neve kerül szóba. Vagyis elfogultsággal sem vádolhatjuk szerzőnket.

De nem ugyanezt az elsősorban önmagát, önnön erejében, képességeiben kételkedő magyar magatartást bírálja-e Zrínyi Miklós is Áfiumában? „En nem tudom micsodás impendimentuma vagyon, hogy ezt a prefectiót érhesse, a magyar nemzetnek. Egyik az, hogy nem bízok magában, hogy abban a rendben hozhassa állapotját s disciplináját, akiben a régi rómaiak...” (665.) Éppen ebből a pesszimista kiútatlanságból próbálja Zrínyi is felrázni a magyarokat. Szavai szinte rímelnek a német szerző véleményére. Mintha Zrínyi gondolatait olvasnánk német köntösben, Herr Leuenfuß tolmácsolásában!

Utaljunk vissza a német lovag Mátyás királyra, illetve a Hunyadiakra vonatkozó szavaira. Herr Leuenfuß a két Hunyadiat támasztaná fel újra, mondván, kiragadnák azok a magyarok kezéből a harci kürtöt, de ha meghallanák, hogy a magyarok békekötésre gondolnak, visszatérnének sírjukba. Egy szóval: van-e kedvetek rabszolgának maradni, úgy kössetek békét! Ha pillanatnyilag nem is képes a magyar önérejből a török ellen harcolni, ne féljen elfogadni a birodalmi németek segítségét – nem fedik-e ezek a gondolatok is szellemükben Zrínyi Áfiumának intelmeit?

A külső segítséget, köztük éppen az impériumbeli németekét Zrínyi is szorgalmazza: „De én ebben ezt tanácslom az én magyarimnak; fogadjanak egy ideig idegeneket más nemzetekből... dicsérném a németeket is, de nem a ki szomszédinkat Styriából, Austriából, hanem az Imperiumbelieket...” (667.) Herr Leuenfuß hangsúlyozza, a birodalmi németeknek a magyarokkal szemben semmiféle kétes, hatalmi követelése nincs. Részét vesznek a háborúban, mert féltik saját hazájukat a töröktől. Szavaiból világosan kitűnik, hogy a németek úgy készülnek erre a háborúra, mint „A” törököt Magyarországról egyszer s mindenkorra elűző nagy vállalkozásra, az egyetlen, soha vissza nem téró alkalomra. Ezért fél ő a békekötésnek még a gondolatától is. Mert minden kezdődne előlről, mert soha nem lenne

nyugalom, pedig Németországnak most arra volna leginkább szüksége. Országuk nem egységes, törekedni kell a belső nyugalom megteremtésére.

Herr Leuenfuß szavai híven tükrözik azt az egyre növekvő feszültséget, amelyben 1664 kora tavaszán nemcsak a magyar, de a német nép is élt, és sugallják a kétségbeesett elkeseredést, amit majd a Vasvárnál mégis megkötendő oly rettegett béke fog okozni! . . . De most még a remény óráit éljük. A remény biztosítéka pedig a német közvélemény előtt is – Zrínyi Miklós! Benne van minden bizalmunk, az ő vezetésétől remélik a győzelmet – hamarosan kiderül, hogy Zrínyitől Bécs megvonja ezt a lehetőséget.

De nemcsak a hadvezér Zrínyi híre jutott a határokon túlra, hanem az íróé is. Láttuk, hogy az „Adriai tengernek Syrenaia”-t szójáték formájában idézik. Zrínyi kedvelt „conjunctura”-kifejezése pedig olyannyira átmehetett a köztudatba, hogy vele rögtön a címlapon találkozunk.

Mindezek ismeretében és a két munka: jelen beszélgetés és az Áfiumban megfogalmazott gondolatok hasonlósága alapján felvetjük annak a lehetőségét, hogy szerzőnk ismerhette, sőt olvashatta Zrínyi Áfiumát. Ilyen valóságghú magyar jellemrajzot mégoly hétpróbás író sem képes a maga fantáziájából kitalálni. Egyéb röpiratról, bármely munkáról, amely közvetítő forrásként szolgálhatott volna az Áfium és szerzőnk munkája között, nem tudunk. Azt viszont tudjuk, hogy Zrínyi Áfiuma kéziratának néhány másolt példánya közkezen forgott. Már most miért ne volna lehetséges, hogy ennek egy példánya – talán német fordításban – szerzőnk kezébe került, de legalábbis ismerte annak tartalmát, és szellemét idézve beépítette azt a maga koncepciójába. Néhány évvel az Áfium megírása után, de aktualizálva annak gondolatait. Hiszen jelen beszélgetés is, szépirodalmi kontösben, elsősorban a politikai hangulatot, a közvéleményt hivatott befolyásolni!

3. A „beszélgetés”

Jelen „beszélgetés” a Gespräch-Spiel játékszabályainak mindenben megfelel – zálogosdit kivéve. Adott kereten belül, adott témáját szerzőnk maximálisan kihasználta. A játék, mint mondtuk, annál izgalmasabb, minél többen játsszák. Itt csak hárman beszélgettek. De nem véletlen, hogy ez a beszélgetés éppen három szereplős.

Ha a térképen azonosítjuk az útvonalat, amelyen a magyar és a francia lovag Németországba érkezett, kiderül, hogy mielőtt útjukat a Rajnán folytathatták volna, értenniük kellett Majna-Frankfurtot, a mainzi választófejedelem, a Rajnai Szövetség elnöke székhelyét. Vagyis a magyar, a francia, majd a német lovag – hármójuk – közös majnai–rajnai utazása 1664 télutóján, a Rajnai Szövetség politikáját hivatott szimbolizálni és népszerűsíteni. A felfrissülés és erőgyűjtés célja pedig: készülődés a tavaszi hadjáratra.

4. Összegezéskeppen

A XVII. század második felének Magyarországra vonatkozó német irodalmában egységes magyar-ság-képről nem beszélhetünk. A német közvéleményt Magyarország akkor foglalkoztatja, amikor nálunk valami érdemleges, figyelemre méltó politikai esemény történik. Így a harmincéves háború befejezésétől – 1648-tól kezdődő, a század végéig húzódó mintegy ötven évet a következőképpen korszakolhatjuk:

1. 1664. Nemzetközi összefogás a török kiűzésére.

2. 1671 – a Nádasdy-féle „Criminal-Prozess”.

3. 1686 – Buda visszafoglalása, az ország felszabadítása a török uralma alól. Ami ezek között íródik, a világ figyelmét éberben tartó munkák, jobbára ismert szerzők írásainak ismételt kiadása. Ez természetes is, hiszen a török veszély még nem múlt el. Ha fellapozzuk az Apponyi Hungaricának e korszakra vonatkozó kiadásainak jegyzékét – de akármely más bibliográfiát is említhetnénk –, feltevéseinkben megbizonyosodhatunk.

Minden jelentős munka – amely alatt értjük ismert író új munkájának első kiadását; műfajilag, tematikailag újító röpiratot vagy egyéb szempontból az átlagtól különböző írást – megjelenése ezen évszámok valamelyikéhez kapcsolódik. Tehát mi is csak korszakokra bontva nyerhetünk hiteles képet.

Attól függően, hogy az adott pillanatban Magyarország milyen jellegű, milyen előjelű helyet foglalt el Európa történelmi térképén.

A jelek arra mutatnak, hogy az 1664-es esztendő minden szempontból sorsdöntő fontosságú. Sorsdöntőnek találja a történész, és – a német irodalmi alkotások tükrében – annak ítéli az irodalmár is. Ez annál különösebb, mert, mint kiderült, nemcsak nekünk, magyaroknak lett volna fordulópont 1664, hanem a német politikában is.

A harmincéves háborúban több tucat fejedelemségre szakadt, felekezetiileg, nyelvileg sem egységes Németország elsődleges törekvése a belpolitikai egység megteremtése lett volna. Ennek két fontos akadálya volt: a török és a Habsburg. Nagy vonalakban tehát a helyzet hasonlított Magyarorszáéhoz. Amikor 1664 télutóján a regensburgi birodalmi gyűlés zöld utat adott az impériumbéli hadaknak, azok a török magyarországi kiűzése okán ugyanazt a dédelgetett reményt vélték felcsillanni, amit Zrínyi is óhajtott volna: lerázni a Habsburgot is. Ezért tisztelte a német közvélemény mindenek fölött Zrínyit, ezért remélte, hogy az ő révén az 1664-es háború csak győztes lehet. Ezért tudósítanak korabeli röpiratok, újságlapok tucatsszám a legapróbb részletességgel az eszéki híd felrobbantásától kezdve Kanizsa meg nem ostromlásáig; ezért elemzik izgatott alaposítással Zrínyi minden hadi megmozdulását. Istvánfi mondja a beszélgetésben: „Wir sind beederseits / Gottlob / Christliche / dazu benachbarte Nationen; unser beeder Cronen ruhen auf einem Haupt: darum es billig / daß eine der andern Preiß und Wolergehn für das ihrige schäetze.” [7.] Egy, a közeljövőben megjelenő ismertetésben arra igyekeztem rámutatni, hogy Zrínyi Miklósnak politikailag számottevő kapcsolata volt Bajorországgal, ahol a közvetítő tisztséget egy karmelita pap látta el. Jelen beszélgetés azt bizonyítja, hogy Zrínyi Miklós személye a német szépirodalomba is „betört”.

Egy, magát társasjátéknak álcázó irodalmi mű központi kérdése a török elleni háború, főszereplője pedig Zrínyi. Ezen körülmények között sokkal több ez, mint politikai propagandairat vagy Busbequius röpiratának irodalmiasítása. A „beszélgetések” megalkotói egy nyelvtársaság írótagjai.

A nyelvtársaságok a maguk szépirodalmi eszközeivel – a német nyelv egységességének hirdetésével, a nyelv tisztaságának őrzésével – kívánták ezt az egységet szolgálni. Alkotótevékenységük tehát egyszerre volt politikai igény és irodalmi törekvés. A köztudatba, a közfelfogásba mindegyik átszivárgó napi politika a kötött műfajok formabontását követelte. Rotterdami Erasmus dialógusai e célra kiváló lehetőséget biztosítottak. Nem kellett mást tenni, mint ezt a formát kibővíteni, a dialógust társas beszélgetéssé fejleszteni. Ebben a kibővített, politikai igényekkel felruházott irodalmi formában először a harmincéves háború zűrzavara kapott helyet. 1664-ben pedig, amikor Európa hadba hívta keresztény harcosait, a magyar és német érdekek egy pillanatra összeértek. Ennek a történelemteremtette közösségnek összekötő láncszeme Zrínyi Miklós.

Ezt az üzenetet hordozza egy 1664-ben, német nyelven megjelent szépirodalmi alkotás, egy erasmista hagyományú beszélgetés.

Nemeskürty Harriet

A Szép Szó szegedi kapcsolatainak történetéből

1936-ban, amikor a Szép Szó megindult, a Szegedi Fiatalok már közösségi életük végső szakaszát élték. A tagok egy része már Pestre került (Ortutay, Radnóti, Reitzer, Tolnai), egy része kivált a közösségből (Balla Sándor, Berczeli Anzelm Károly) vagy kiváló-félben volt (Gerhauser Albert), Erdei Ferenc saját külön útját járta, a Művészeti Kollégium meghatározó egyénisége, mozgatója: Buday György pedig mind inkább művészi ambíciójának élt, s az 1936/37. évre, ösztöndíjasként, el is került Szegedről – Rómába.¹ A kollégium tekintélye azonban – addigi munkájuk eredményeképpen –

¹ CSAPLÁR Ferenc, *A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma*. Bp. 1967. 143–180., Gáspár Zoltán levele Kertész Jánoshoz, Szeged, 1937. jan. 4. (Buday magánkézben lévő fiatalkori iratanyagában; ismeretét dr. Buday Margitnak köszönöm); valamint: LENGYEL András, *Buday György és Szeged*, Csongrád megyei Hírlap, 1981. nov. 15.

éppen ezekben az utolsó években (1936–1938) állt tetőpontján; ekkor már nemzedékük egyik legizgalmasabb, legnagyobb jelentőségű csoportjaként tartották őket számon – itthon is, a kisebbségi magyarság köreiből is. Véleményeikre, produkcióikra széles körben figyeltek.² Érthető hát, hogy a meginduló, az erőket (legalábbis kezdetben) tömöríteni akaró Szép Szó³ is számított rájuk; partnert, munkatársakat láttak bennük. A kapcsolat azonban, bár a lapban az idők folyamán több „Műv-koll”-tag is szerepelt (Baróti, Gáspár, Radnóti, Tolnai),⁴ mégsem lett igazán szoros. Egyetlen „szegedi fiatal”: Gáspár Zoltán lett csak igazi Szép Szó-szerző.⁵

Hogy hogyan alakult ki e sajátos helyzet, azt az alábbiakban kísérlem meg vázolni. A rekonstrukció⁶ persze nem lehet teljes, tisztázatlan kérdés továbbra is marad még, de néhány összefüggés talán mégis található lesz.

1. (Buday György, Gáspár Zoltán és a Szép Szó) A Szép Szóban megjelent közlemények nemigen mutatnak arra, hogy Buday György és a folyóirat köre között különösebb kapcsolat lett volna. A már akkorra is neves mozgalmárszervezőtől és fametszőművésztől semmi sem jelent meg (sem esszé, sem metszet), róla is csak néhány rövid, munkásságát inkább érintő, mint bemutató ismertetés.⁷ A folyóirat nyilvánossága „alatt”, a személyes kapcsolat szférájában azonban élő, bár nem felhőtlen kapcsolat rejtett.

Buday már a lap megindulása előtt kapcsolatban állott a szerkesztőkkel. József Attilával a húszas évek végén jó „mozgalmi barátságban” volt, s ha ez később lazult is, az érintkezés teljesen soha nem szűnt meg. A költő rendszeresen kapta a Művészeti Kollégium kiadványait, s a szegediek egyébként figyeltek rá.⁸ Ignótus Pál apja, az „őreg” Ignótus, a szegedi fiatalok egyik mentora volt, cikkeiben, levelekben bátorította őket, támogatását Buday is, Radnóti is sokra becsülte.⁹ E barátság némileg Ignótus Pálra is átsugárzott, ő is rajta volt azon a képzeletbeli listán, amelyen azok szerepeltek, akiket Budayék számon tartottak s akiknek kiadványaikat megküldték.

Buday ismerte a harmadik szerkesztőt, Fejtő Ferencet is, aki a „szegedi fiatalok” megnyerésének is kezdeményezője lett.¹⁰ Fejtő, mint a Művészeti Kollégium kiadványainak gyakori ismertetője, rend-

² CSAPLÁR F., i. m. 143–180. L. még: Balogh Edgár levele Buday Györgyhez, Temesvár, 1935. aug. 7. („Töltelek akarunk most tanulni, mert Szegeden öltött a mozgalom olyan demokratikus formát, mely a realizmus, a magyar valóság platformján szövetségre és munkaközösségre hozott össze a módszer és a világnézet tekintetében különböző, de népi-magyar, demokratikusan haladó, antifasiszta elemeket.”)

³ A lap ideológiatörténeti szerepéről máig legjobb, bár nem problémátlan elemzés Lukács Györgytől való: *Harc vagy kapituláció?* in *Írástudók felelőssége*. Bp. 1945. 76–103. Valamivel újabb, de immár mégis két évtizedes áttekintés: IMRE Katalin, *A Szép Szó és József Attila*. = ItK, 1962. 1. sz. 40–58.

⁴ CSAPLÁR F., i. m. 159–162.

⁵ Gáspárról: CSAPLÁR F., *Gáspár Zoltán (1901–1945)*, Tiszatáj, 1971. 12. sz. 1145–1149.

⁶ Rekonstrukcióm alapját Buday György már említett fiatalkori iratanyaga adja, benne Fejtő Ferenc, Ignótus Pál, Radnóti Miklós, Gáspár Zoltán s mások Budayhoz írott levelei. Ha külön nem hivatkozom, e gyűjtemény dokumentumait használom; ismeretükért és fölhasználásukért dr. Buday Margitnak tartozom köszönettel. Leveleinek közlését, 1983. június 24-i levelében, Fejtő Ferenc külön is engedélyezte.

⁷ Buday munkásságát érintik: NAGYPÁL István, *Ortutay Gyula–Buday György: Nyíri és rét-közi parasztnesék*. 1936. I. köt. 1. sz. 94–95., WALDAPFEL Imre, *Buday–Ortutay: Székely népballadák*, 1936. III. köt. 9. sz. 189–190., *Szegedi Kís Kalendárium* 1938., 1938. VI. köt. 22. sz. 218., DÉGH Linda, *Bátorligeti mesék*, 1938. V. köt. 24. sz. 403.

⁸ FÁBIÁN Dániel, *József Attiláról*. Bp. 1974. 74–76., *József Attila válogatott levelezése*. Sajtó alá rendezte FEHÉR Erzsébet. Bp. 1976. 309–310. Lásd még a Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiumának postakönyveit, amelyek a költőnek küldött leveleket stb. is regisztrálja.

⁹ Ignótus és a Szegedi Fialatok viszonyát Ignótus Budayhoz írott levelei dokumentálják. Vö. még: LENGYEL A., *Radnóti Miklós ismeretlen öninterjúja*. Tiszatáj, 1983. 2. sz. 57.

¹⁰ Fejtőről: AGÁRDI Péter, *Értékrend és kritika. Fejtő Ferenc irodalomszemlélete a harmincas években*. Bp. 1982. (bibliográfiával!); a Szegedi Fialatokhoz fűződő viszonyát érinti Csaplár kollégiumtörténete: 43., 145.

szeresen kapta kiadványait. Sőt, ő, akire leginkább hatottak a „Művkoll” kiadványok, láthatóan, igencsak respektálta a szegedieket, s személy szerint Budayt is. Munkatársként is együtt akart dolgozni velük. 1935. február 25-i, Budayhoz írott levelezőlapjából tudjuk, hogy a kollégium folyóiratába, *A Színpad*-ba Erst Toller drámáiról tanulmányt akart írni, s ez ügyben kérte is Buday véleményét: „*Írd meg kérlek, hogy a téma megfelelő-e.*” Sajnos, Buday válaszát nem ismerjük, a cikk nem készült el (vagy csak, *A Színpad* akadozó megjelenése miatt, nem jelent meg), ez azonban nem rontott a kapcsolaton. Fejtő továbbra is kapta a kiadványokat, írt róluk stb. Jellemző, hogy 1935. december 23-án, közvetlenül a Szép Szó megindítása előtt, amikor egy újabb könyvküldeményt köszönt meg Budaynak, még mindig így írt: „ne vedd hízélgésnek, de rendkívül csodálom azt az erőfeszítést, amelyet kifejtesz s szinte érthetetlen, hogy hogyan és miből sikerül rövid időközönként ilyen könyveket kihoznod”.

Amikor Fejtő e sorai íródtak, már folytak a Szép Szó megindításának előkészítő tárgyalásai.¹¹ József Attila, Ignótus Pál, Fejtő Ferenc, Hatvany Bertalan és Cserépfalvi Imre között már megszületett a megegyezés a lap kiadásáról, ill. annak feltételeiről. Fejtő elismerő véleményében tehát benne rejtett az együttműködés igénye, a „szerkesztő” munkatárstoborzó ösztöne. A Szép Szóhoz való csatlakozásra azonban – „hivatalos” formában – „csak” egy hónappal később 1936. január 22-én kérte föl Budayt:

József Attila és Ignótus Pál szerkesztésében „Szép Szó” címen február hó folyamán irodalmi és kritikai folyóirat indul meg, melynek szerkesztésében én is részt veszek. A lap tízszer jelenik meg évente 80 oldal terjedelemben, oldalanként 4. – Pengő honoráriummal.

A szerkesztőség nevében kérem közreműködésedet. Okvetlenül számítunk Rád, mert a lapot első sorban azért indítsuk (!), hogy a progresszív fiatalság minden árnyalatának szabad közlési lehetőséget nyújtsunk. Amennyiben kész tanulmányod volna juttasd rövid időn belül el hozzánk. Ellenkező esetben szíveskedjél közölni, milyen tanulmány vagy bírálati téma kidolgozásával óhajtasz a lapban közreműködni.

A szerkesztőség nevében

szívélyesen üdvözlő

Fejtő Ferenc

E fölkérő levélnek külön érdekessége nyomtatott címfeje, amelyből kiderül, hogy ekkor, 1936 januárjában már eldőlt a lap adminisztrációjának valamennyi lényegi kérdése: A „Szép Szó irodalmi és kritikai szemle. Szerkesztik: Ignótus Pál és József Attila. Szerkesztőség: IV., Mária Valéria-utca 5. Telefon: 81–0–42. Szerkesztőségi órák kedden és pénteken délután 5–7 óráig. Kiadóhivatal: Cserépfalvi, IV., Váci-utca 10. Telefon: 89–5–94.” Sőt, mint látható, a lapnak akkor már volt saját nyomtatott fejléces levélpapírja is.

A fölkérésre Buday egy hét múlva, január 29-én válaszolt; Fejtő levelén ott van ceruzás följegyzése: *Válasz 1936. I. 29.* Sajnos, e levele szövegét és tartalmát nem ismerjük, de – mint kikövetkeztethető – beleegyező volt, sőt Gáspár Zoltán közreműködését is följajánlotta. Fejtő újabb levele legalábbis ezt sejteti:

Budapest, 1936. febr. 8

Nagyságos/ Buday György művész lektor úrnak /Szeged,/ Egyetem, bölcsészeti Kara

Kedves Gyurka,

Köszönettel nyugtázom kedves leveledet és a mellékelt naptárakat. Üzeneteidet azonnal átadtam, sajnos, tekintettel, hogy a pénteki szerkesztőségi órán jutott csak kezünkhöz leveled, azon a héten már nem tudtuk betenni a lapokba a közleményt. Azóta az *Esti Kurir* és a *Népszava* is a lehetőséghez képest megemlékezett róla.¹² Az *Esti Kurir*-ét be is küldöm mellékelten, a *Népszavában* pedig, ha elkerülte volna a figyelmedet a folyó hó 7-i számban jelent meg.

Örülünk ígéretednek a lapban való közreműködésre vonatkozóan. Kérünk, hogy mint említetted, pesti látogatásod alkalmával ne mulassz el bennünket meglátogatni a részletek megbeszélésére.

¹¹ M. RÓNA Judit, *József Attila kéziratai és levelezése. Katalógus.* Bp. 1980. 442./a 2275. tétel.

¹² (*Szegedi kis kalendárium.*) *Esti Kurir*, 1936. febr. 5. 9. *Esti Kurir*, 1936. febr. [SZÉLPÁL Árpád] szp. á., *Szegedi Kis Kalendárium*, *Népszava*, 1936. febr. 7. 6.

Örömmel látnánk a Collegium többi tagjainak írásait is. Gáspár Zoltán cikkét még nem kaptuk meg. Ajánlott küldeményeket ne a mi címünkre, hanem egyenesen Cserépfalvi címére küldjétek, mert különben a kézbesítés nehézségekre ütközik. Nem tudom, láttad-e az új Szocializmusban kritikámat¹³ a népmeséről. Remélem, naptáratok beváltja a hozzáfűzött reményeket.

Szeretettel üdvözöllek a Szerkesztőség nevében

Fejtő Ferenc

Mellékelve:

egy közlemény.

Érdekes mód, e (gesztusokról is tanúskodó) levelet Fejtő csak gépbe mondta, de nem írta alá; a levelet aláírásával csak a Szép Szó titkárnöje, Környei Matild „hitelesítette” – így: *Fejtő Ferenc megbízásából: Környei Matild*. Valószínű tehát, hogy Fejtő telefonba mondta a szöveget.

A levél bal alsó sarkában egyébként megint ott van Buday György ceruzás emlékeztető jegyzete: *Válasz + Gáspár Z. cikke 1936. 2. 13.* Ebből kitetszik, hogy – Buday közvetítésével – létrejött a munkatársi kapcsolat a Szép Szó és a Szegedi Fiatalok közt, pontosabban: az a „szegedi fiatal”, Gáspár Zoltán, aki leginkább beleillett Fejtőék törekvéseibe, a Szép Szó munkatársa lett. Itt, e ponton azonban érdemes mindjárt két dolgot leszögeznünk:

1. a Szép Szó ekkor, az induláskor láthatóan még szélesíteni akarta táborát, s ebbe a törekvésükbe a Szegedi Fiatalok még beleillettek. De, s ez a 2. említendő tény, ez az együttműködési és publikálási lehetőség Budayékat, bár érdekelte, különösebben nem hozta lázba. Buday, aki a maga sajátos „szövet-ségi politikája” jegyében a kormányzati politika reformokat igénylő s így többé-kevésbé marginális alakjaitól az illegális kommunista párt toleránsabb, rugalmasabb képviselőjéig igen különböző törekvésű emberekkel tartott kapcsolatot,¹⁴ a Szép Szót sem utasította el. Sőt élt is a Fejtőékhez fűződő kapcsolat lehetőségeivel. De a lapban való szereplésért, úgy tetszik, igazán mégsem lelkesedett. Részben azért, mert ekkor már inkább fametszeteket készített, mint esszéket írt, részben pedig, mert törekvése, ha nem is állt szemben a Szép Szó alakuló irányával, attól eltérő hangsúlyú törekvés volt. Buday ugyanis mint az agrársettlemment-mozgalom megteremtője és népszerűsítője a népi mozgalom egyik előzményét, elődirányzatát testesítette meg. S bár ő sohasem lett „igazi”, főleg pedig doktrínér „népi”, elképzelései vitathatatlanul közelebb állottak a népi írókéihez, mint az erőteljesen „anti-népi” Ignótus Páléhoz, a nála valamivel rugalmasabb Fejtő Ferencéhez, vagy akár az „1935/36”-os József Attilához.¹⁵ „Reálpolitikai érzéke”, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumát is fönttartó rugalmassága és egyeztető képessége azonban lehetővé tette számára a laza együttműködést – részleges véleményeltérés esetén is. Sőt, e képessége révén még az együttműködés optimális formáját (Gáspár Zoltán előtérbe állítását) is megtalálta. Gáspár ugyanis a Művészeti Kollégiumnak az a tagja volt, aki bár részt vett a kollégium munkájában, nem tartozott annak centrumába, irányzatmeghatározó vonulatába, s mind ideológusi „alkata”, mind műveltsége tartalma és jellege rokonította a szabadelvű (polgári) racionalizmussal.

Nem véletlen, hogy a Buday levelére (s annak „mellékletére”: Gáspár cikkére) válaszoló Fejtő Gáspár Zoltánban¹⁶ azonnal fölfedezte a Szép Szó-szerzőt. Keltezetlen, de a postabélyegző szerint 1936. február 17-én kelt lapja ennek a fölismerésnek a dokumentuma.

Kedves Buday György! Köszönettel nyugtázom k. leveledet s tartalmát is külön. Gáspár Zoltán cikke rendkívül tetszett valamennyiünknek; egyrészt, mert irányzatával egyetértünk, másodszor, mert a megírása kitűnő, okos, szinte a zavarosságig az. Csak azt sajnáljuk, hogy későn jött; mindenesetre

¹³ FEJTŐ F., *Szegedi Fiatalok. Nyíri és rétközi parasztnesék*, Szocializmus. 1936. 2. sz. 88.

¹⁴ Erről röviden: LENGYEL A., *Egy barátság fejlődésve. Bálint György és Buday György kapcsolatáról*, Népszabadság, 1983. jan. 29. 13.

¹⁵ Ignótus Pálék ellenérzéséről: *Két élet – egyben. Fodor Ilona párizsi beszélgetése Fejtő Ferencsel*, It, 1983. 1. sz. 128–130.

¹⁶ Gáspár Fejtőék olvasta cikke valószínűleg: *Népszövetségi közjáték*, Szép Szó, 1936. 1. köt. 3. sz. 264–267.

szeretnénk beszorítani az első számba s inkább valami mást kihagyni; beleegyezését kérjük, hogy a terjedelmet kissé lerövidítsük, ha másként nem megy; s hogy a 2. számra eltehessek. Egyébként kérjük Gáspár Zoltánt, írja meg, miről volna kedve írni; ha bírálatot akar, elküldjük neki a megjelölt könyvet; foglalkozik-e a parasztkérdéssel közgazdaságilag, pld. a Matolcsy könyvéről írna-e?

Mónusnak szílok majd, szeretettel üdvözöllek Téged, Gáspár Zoltánt s többieket is

Fejtő Ferenc

Buday még aznap válaszolt erre a levélre; sajnos válasza tartalmát nem ismerjük. Az együttműködés azonban ekkor már „beindult”, automatikusan mentek a dolgok. Február 21-én Fejtőék postára adtak számára egy előfizetési ívet (szövegét Tasi József közölte),¹⁷ amely valószínűleg ekkortájt került ki a nyomdából. Február 29-én pedig újabb levél, s a Szép Szó első számának egy példánya indult Szegedre.

Budapest, 1936. február 29.

Kedves Gyurka,

Részre menesztettünk egyidejűleg egy példányt a „Szép Szó” c. lapunkból. Amint látod, sajnálunkra kénytelenek voltunk Gáspár Zoltán cikkének közlését a következő számba halasztani. A második számban feltétlenül szeretnénk közölni, de most alaposabb átolvasás után úgy látjuk, hogy vannak fölösleges részei. Különösen jónak tartjuk benne a népszövetségi tagság alapelveinek megfogalmazása körüli elmélkedést és szeretnők azt erősen kidomborítani a többi passzus kihúzása által. Erre kérnők engedélyét, de ha óhajtja végezze el ezt ő maga és 10-ig küldjön be egy 3–4 gépelt oldalnyi cikket erről.

Egyébként is – mint már írtam – nagyon szeretnénk, ha dolgozna nekünk és amennyiben volna bírálati vagy tanulmányi ötlete, kérjük postafordultával közölje velünk.

Mindkettőtöket szívélyesen üdvözöl

Fejtő Ferenc

Nem tudjuk, Gáspár Zoltán fölvette-e ekkor Fejtővel a közvetlen kapcsolatot. Buday mindenesetre március 21-én újra írt Fejtőnek. A későbbiek ismeretében úgy tűnik, ekkor még közvetítette Gáspár véleményét, ill. állásfoglalását a cikk lerövidítése, ill. átírása dolgában. Akárhogy volt, a cikk a Szép Szó 1936. májusi (I. köt. 3.) számában mindenesetre megjelent. Eredeti kéziratát nem ismerjük, így nem lehet megítélni, megtörtént-e a rövidítés-átírás, s ha igen, a korrekció milyen mértékű volt. Gáspár és a Szép Szó viszonya azonban semmiképpen nem romlott meg, sőt erősödött. Május végén ugyan Budaynak még ismételtén közölnie kellett – a Fejtő május 27-i levelére adott válasza azonban már egyik utolsó ilyen tette lett. Fejtő ugyanis – a közvetlen kapcsolattartás reményében – ekkor már Gáspár pontos címét kérte meg.

Budapest, 1936. május 27.

Nagys./ dr. Buday Gy. úrnak, [Szeged./ Egyetem, Bölcsészeti akar.

Kedves Barátom,

Gáspár Zoltánnak a napokban a szegedi egyetemre megküldtük cikke honoráriumát, de a posta visszahozta. Nem tudjuk, az ugyanerre a címre eljuttatott tiszteletpéldányt megkapta [-]e? Mindenesetre, kérlek, értesíts, mi az ő pontos címe, hogy a pénzt mielőbb megküldhessük.

Mikor jössz fel Pestre? Kérlek, ha itt jársz, okvetlenül keress fel minket szerkesztőségünkben; nagyon szeretnők, ha dolgoznál nekünk.

Sokszor üdvözöl híved

Fejtő Ferenc

2. (A Szép Szó és a Szegedi Fiatalok kapcsolatának „differenciálódása”) Fejtő e levelére Buday két választ is írt. Emlékeztető följegyzése szerint előbb 1936. május 28-án írt egy levelezőlapot (nyilván ezen közölte Gáspár címét), majd június 3-án ismét egyet. E kettős válaszadás már-már jelképes, hisz

¹⁷ TASI József, *Egy elfelejtett „Szép Szó”-dokumentumról*, Kritika, 1980. 6. sz. 13.

Gáspár Zoltán ügyének különválasztása jól kifejezi a Művészeti Kollégiumnak a Szép Szóhoz való kettős magatartását. Gáspár Zoltán ugyanis – Buday közvetítésének eredményeként – ettől kezdve szoros s egyre erősödő kapcsolatba került a folyóirattal; Buday s a kollégium egy része azonban más utat választott. Radnótinak, Baróti Dezsőnek ugyan megjelent néhány írása a lapban¹⁸ ezután, a kapcsolat tehát megvolt, de a viszonyt a Művészeti Kollégium részéről lényegében egyféle udvarias és szívélyes távolságtartás jellemezte.

3. (*Buday Szép Szó-beli esetleges szereplésének kérdése*) Buday június 3-i, Fejtőhöz írott levelét nem ismerjük, valószínű azonban, hogy vagy ebben, vagy egy másik, ugyancsak nem ismert levelében (esetleg egyik pesti útja alkalmával személyesen) ígérte meg, hogy „ad valamit” a Szép Szónak. Túlzottan azonban semmiképpen nem törte magát a megjelenésért. Ezt mutatja már az a tény is, hogy Fejtő – bár már 1936 januárjában is kérte közreműködésre – először csak 1936. szeptember 23-án nyugtázta konkrét közreműködési ígérteit.

Budapest, 1936. szeptember 23.

Kedves Buday Gyurka,
köszönjük kedves leveledet. Nem értem, hogy nem kaptatok meg a lapokat, mert tudtommal, mind a Te, mind Gáspár Zoltán címére elmentek. Mindenesetre még egyszer elküldjük. Barótinak külön írtunk. Azt gondoltuk, hogy elutazott¹⁹ már s vártuk, hogy értesítsen, hová küldjük részére a lapot és a pénzt. Ami Gáspár Zoltán honoráriumát illeti, az a szokásunk, hogy az ilyen egészen kis íráskért járó honoráriumokat a nagyobb cikkekért járóhoz csatoljuk. Kérlek, szólj Gáspárnak, hogy feleljen múltkori lapunkra, amelyet készülő tanulmánya ügyében írtunk hozzá, mert féltő, hogy ha nem kapjuk meg hamarosan[,] kimarad ebből a számból is. Nagyon örülünk ajánlatodnak a fametszeteket illetőleg. Azt azonban előre kell bocsájtanunk, hogy egyenlőre (!) szűkös anyagi helyzetünk miatt ezeket csak aszerint tudnók honorálni mint írásműveket, ami vajmi kevés volna. Mindenesetre nagyon örülnénk, ha ilyen formában is lapunk munkatársa lennél. Juhász Gyula címét köszönjük, majd közöljük Attilával, aki írni készül neki.

Szeretettel üdvözlő

Fejtő Ferenc
Ignos Pál
József Attila

E gépelt levél alól hiányzik az „aláírók” autográf aláírása; valószínű, hogy nem is igazi közös levél ez: Fejtő, aki gépbe diktálhatta s szokásához híven „elfelejtette” szignálni, a közös fellépést bizonyítandó, szerkesztőtársai nevét is odagépeltette.²⁰

Buday megnyerésére irányuló eme kísérlete azonban, úgy tetszik, eleve irreális volt. Nem valószínű ugyanis, hogy a honorárium nagysága okozta volna a problémát; Buday Szabó Pálnak, akivel jó barátságban volt, ingyen is adott metszetet, amikor az megindította a Kelet Népet.²¹ A Szép Szóval azonban, nyilván irányzati különbözőségük miatt, csak praktikus-üzleti kapcsolatot akart fönntartani.

E föltételezést erősíti Radnóti Budayhoz írott, 1936. október 16-i levelének egyik passzusa is – Radnóti ugyanis így kommentálta a laphoz való viszonyukat: „A Szép Szó-beli esszéit említettem Fejtő önmegmértőségének, azt mondta, megbeszéli »őnagy« társaival. Azt hiszem, örülni fognak. Élénken érdeklődött, hogy milyenek a Te tiszteletdíjigényeid általában. Mondtam, hogy kérdezzék meg, ez a legrövidebb út – mire megjegyezte, hogy már megtették... Ne légy humanista!” Ugyancsak Radnótinak egy másik, kb. 1936. november eleji leveléből értesülünk a „honorárium-ügy” következő stádiumára.

¹⁸ Pl. RADNÓTI, 1936. I. köt. 1. sz. 33., 1936. I. köt. 3. sz. 241., BARÓTI, 1936. II. köt. 7. sz. 337–344., 1937. IV. köt. 12. sz. 155–158.

¹⁹ Baróti Dezső ekkor Párizsba készült.

²⁰ József Attila például – mint a levél utolsó, éppen rá utaló mondatából kiderül – semmiképpen nem fogalmazhatta e levelet, bár annak lényegével nyilván egyetértett.

²¹ A Kelet Népe 1935. novemberi (I. évf. 2.) számában Buday Györgynek két metszete jelent meg (*Boldogasszony búcsúja; Bogár Imre balladája*), s ugyanabban a számban jelent meg Szabó Pál Buday-ról írott cikke (*Buday György*) is: 33–38.

máról is, teljesen hasonló szellemben. „Szép Szónak szóltam – írta e levélben Radnóti Budaynak –, megdöbbenek, hogy fizetni kell érte [ti. Buday valamelyik metszetének publikálásáért – L. A.] és hogy kliséit kell csináltatni. Szerényen mosolyogtam a megdöbbenésen. Azt mondták, megbeszélük és értesítenek.”

Az értesítésre – Buday egy újabb kiadványküldeménye után – november közepén került sor:

Kedves Barátom!

Köszönöm k. küldeményedet, úgymint a Naptárt; azonnal benyomtam egy kis hírt róla következő számunkba;²² amelyet Waldapfel Imre kritikája miatt is figyelmedbe ajánlok, aki Székely népballadáműveket ismerteti. A Naptár nagyon szép; igyekszünk majd érdekében propagandát kifejteni. Köszönjük Radnóti útján tett ajánlatodat fametszetre vonatkozólag; erre érdemben most nem válaszolhatok, mert Ignótus Pali szabadságra utazott. Sajnos, lapunk anyagi körülményei bár szilárdak, de nagyon korlátoztak s a kereteket még egy kép erejéig is nehéz túllépni. Igyekszünk majd mindenesetre rávenni Cserépfalvit; én nagyon szeretném.

Mindannyiunk nevében szeretettel üdvözl

Fejtő Ferenc

1936. nov. 16.

Nem tudjuk, sikerült volna-e Fejtőéknek „megagítálniuk” Cserépfalvit. E levél Szegedre érkezésekor (november 17-én) azonban Buday már útban volt Rómába, hogy megkezdje olaszországi ösztöndíjas évét. Fejtő levélét így először már nem is ő vette kézbe, hanem Gáspár Zoltán, aki ekkortól – Buday távolléte miatt – ideiglenesen ellátta a Művészeti Kollégium ügyeinek adminisztrálását. Ezért-e, vagy mert a Szép Szó végül is nem tudta biztosítani a metszet megjelenésének anyagi föltételeit: de tény, Buday-metszet a Szép Szóban sem ekkor, sem később nem jelent meg. Sőt, lényegében a rendszeres Buday–Fejtő levelezés is abbamaradt.

4. (*Gáspár Zoltán közeledése a Szép Szóhoz*) Az Olaszországban dolgozó, alkotói pályájának egyik jelentős szakaszához érkező Budayt Gáspár Zoltán rendszeresen tájékoztatta a hazai fejleményekről (főleg a Művészeti Kollégiumról és saját sorsáról). Leveleiben gyakran esett szó a Szép Szóról is, ill. hozzájuk való viszonyáról. Ezekből szépen kirajzolódik Gáspár és a Szép Szó körének egymáshoz való közeledése (s így a lap történetének egyik fontos vonulata).

1936. december 21-i levele már szoros kapcsolatukról árulkodik:

„A Szép Szónál [...] van benn hétrendbeli recenzióm. Fejtő azt írta egyszer: »Gratulálok a bírálataidhoz, kapásból találod el a hangot.«”

Ugyanebben a levélben már presztízse növekedéséről, Szép Szó-beli írásai hatásáról is szólt: „Tamási György megküldte a totális államról írt füzetét, kérve, hogy én írjak róla a Szép Szóba, miután Radnóti barátjától tudja, de meg ő maga is látja cikkeimből... Miklós meg egész komoly képpel pártfogó sorokat írt a levél végére. Itt-ott így olvad meg az ember körül a magány.”

Ekkoriban azonban még, minden kétséget kizáróan, „külső” munkatárs; dolgozott a lapba, de annak szűkebb körébe még nem tartozott. A Szép Szó belső ügyeiről még – akárcsak más újságolvasó is – újsághírekből értesült: „Azt tudod – kérdezi pl. Budaytól 1937. január 12-én –, hogy a Szép Szót Cserépfalvitól átvette a Pantheon? Könnyen lehet, hogy tudod, mert én is csak az Esti Kurirből értesültem. Az újszttendei első száma február 1-én jön.”

Fejtőék persze továbbra is igényt tartottak írásaira, sőt – a kiadói válság elcsitulta után – még fokozottabb foglalkoztatására törekedtek. „Fejtőéktől 21-én hosszú levelet kaptam – írta erről Gáspár 1937. január 30-án –, amelyben kijelentik, hogy az eddigieket ízelítőnek tekintik s az új évfolyamban most már nagy esszékkal kell kiugranom. Különböző terveket, igényeket közölnek, amik kedvemre valók és fog is a dolog menni. Mindössze egy kívánságukkal szemben állok tanácstalanul: hogy tudnillik kik lennének »körömben« azok, akiknek munkásságát be lehetne kapcsolni a lapba?”

²² WALDAPFEL Imre, *Buday–Ortutay: Székely népballadák. Szép Szó*, 1936. III. köt. 9. sz. 189–190.

Az invitálás, a komolyanvevés Gáspárnak, aki a Művészeti Kollégiumban csak afféle másodhegedűs (vagy még az sem) volt s más fórummal sem nagyon bírt, nyilván jólesett. Közeledését a Szép Szóhoz azonban nemcsak ez a személyes szempont, a fórumhozjutás öröme motiválta. Vonzotta a lap egész törekvése, racionalisztikus ideológiakritikája, sőt József Attila költészete is. Nem lehet véletlen, hogy 1937. február 15-i levelében egyetértőleg idézte Budaynak a Chesterton önéletrajzát ismertető Horváth Bélát – s József Attilát. „József Attila – írja ekkor – gyönyörű ódákat írt Thomas Mann üdvözlésére, aminek előadását a Th. M.-esten a rendőrség betiltotta. Emlékezetből írok ide pár sort:

emelvén szívünk a gyásztól a vágyig.
Most temettük el szegény Kosztolányit
s az emberségen, mint rajta a rák,
nem egy szörny-állam iszonyata rág

...
Arról van szó, ha Te szólsz, ne lohadjunk,
de mi férfiak férfiak maradjunk
és nők a nők, – szabadok, kedvesek
s mind ember, mert az egyre kevesebb.
Foglalj helyet. Kezd el a mesét szépen,
mi hallgatunk és lesz, aki csak épen
néz Téged, mert örül, hogy lát ma itt
fehérek közt egy európaiat.”²³

Február 22-i leveléből, ill. annak egyik félmondatából az is tételelesen kiderül, hogy a Szép Szót rendszeresen olvasta, sőt, a Budaynak járó (tisztület) példányt még másoknak is kölcsönadta olvasni.

Az igazi „átállás”, a kapcsolat kiteljesedése mégiscsak 1937. május végén vette kezdetét: a Szép Szó köre ekkor kezdte meg Gáspár Pestre való fölvitelének előkészítését. Akkorra Gáspár lényegében már a Szép Szó embere volt; alig várta már, hogy fölkerülhessen Pestre.

Az „akcióról” maga az érintett egy hónappal később, június 29-én számolt be Budaynak:

„Épp egy hónapja (V. 27.) – írja Gáspár – levelet kapok Mitniczkyné Vágó Mártától, a Szép Szó titkárnőjétől, akit addig nem ismertem. A levél majdnem teljes szövege: »... Ignotus Pállal beszélünk az Ön Pestre kerülése lehetőségeiről és ezzel kapcsolatban egy kérdést szeretnék intézni Önhöz: tud-e németül írni? Apám ti. a Pester Lloyd felelős szerkesztője és talán segítségünkre lenne abban, hogy Ön itt elhelyezkedhessék. Ha más ötlete volna arra nézve, hogy hol kaphatná meg a szükséges anyagi bázist, ahhoz hogy ide költözhessen és tudná velünk közölni milyen protekcióhoz volna szüksége, talán szintén tudnánk valamit csinálni... Még egy kérdés: jelentene-e valamit Önnek Tonelli Sándorhoz... egy ajánlás apámtól, akinek jó barátja? ... Úgy Ignotus Pali, mint Fejtő és Vámbéry Rusztem is gyakran emlegetik, hogy milyen nagy szükség volna itt Magára és ezt valahogy nyélbe kellene ütni.«”

„A P. Ll. kombináció persze – folytatja levelét Gáspár – tárgytalan, megfelelő nyelvismeret híján. Tonellit illetően is kitérően tudtam csak felelni, mert ez csak akkor jelentene valamit, ha itt helyt lenne valami konkrét igényem vagy kilátásom, de eltekintve attól, hogy nincs is, ők maguk (Ignotusék) is azt szeretnék, ha Pestre kerülnek. Végül azt a pozitívumot írtam, hogy próbálják meg, ha mód kínálkozik, bejuttatni valamelyik laphoz, ahol magyarul lehet írni. Az az érzésem azonban, hogy ez nem valami könnyű eset. Végül megírtam, mint már meglevő jóindulatú tényezőt, Bertalan Pista bácsit. Erre VI. 3-i keltezéssel újabb levelet kapok a hölgytől, pontosan ezzel a szöveggel: »Kedves G., apám Bertalan Pistával fog tanácskozni, különben pedig törjük a fejünket, tegye ezt Maga is, egyelőre többet nem mondhatunk. Üdvözlettel-«. Képzelted, hogy mennyire megörvendeztetett ez a dolog, amely, mint sejtet, teljesen spontán és nemvárt módon indult ki az Ignotusék részéről. Csak az

²³ A vers címe: *Thomas Mann üdvözlése*; pontos szövege: *József Attila minden verse és versfordítása*. A szöveggondozás STOLL Béla munkája. Bp. 1980. 425–426.

nyugtalanít, hogy a fejtörést kénytelen vagyok egészen rájuk hagyni: nem, most már igazán nem abból a saját jövőm iránti ataraxiából, amiről, emlékszel, szó volt közöttünk egy éjszakai sétánkon, hanem pusztán csak azért, mert annyira kívülről az életem, emberi és baráti kapcsolatokon, leszámítva természetesen téged, hogy egyszerűen nem tudok bezárt ajtókat sem, amelyekre rá lehetne mutatni azzal, hogy talán ezt meg lehet próbálni egy kicsit feszegetni. Ez pedig nem egészséges állapot, mindent a másik félre bízni. György, nagyon jó volna, ha neked fejtörés nélkül is eszedbe jutna valami: nem konkrétum persze, csak tipp, irányzat, lehetőség, kapcsolat, amit tovább lehetne adni hozzájuk azzal, hogy hátha abban az irányban is tudnának összeköttetést mozgósítani, – mint ahogy pl. Bertalan Pista bácsira mindjárt reagáltak, mint összeköttetések közé eső emberre.”

Gáspár Pestre kerülésében Buday nem tudott segíteni; erejét (s nyilván összeköttetéseit is) amúgy is ösztöndíja megújítása, ill. az azzal kapcsolatos ügyintézés stb. kötötte le. Gáspár fölkerülése azonban ettől kezdve nem került le a napirendről. A Szép Szó szűkebb köre (Fejtő, Ingotus Pál, Hatvany Bertalan, s a lapot kiadó Dormándi László) 1937. augusztus 1-én Szegedre látogatott – s ekkor, tudjuk, Gáspárral is találkozott. Ezt a Rómába küldött közös üdvözlőlap is dokumentálja:

Szeretettel üdvözlölnék a Szép Szó - Erdélyi – Szegedi Fiatalok koncentrikus köreiből

Gáspár Zoltán Baróti Dezső

Ölöl Fejtő Ferenc

Dr. Jancsó Elemér

Üdvözlő

Ingotus Pál

Dr. Tomori Viola, aki csak most veszi észre, hogy kinek írt alá. Te, Te!

Dr. Hatvany Bertalan

A látogatás jó alkalmat nyújtott a személyes eszmecseréhez is. Hogy pontosan miről folyt a szó Gáspár és vendégei közt, nem tudjuk, de annyi bizonyos, a lapot kiadó Dormándi László egy újabb s igen erős szállal kapcsolta Gáspárt a Szép Szó köréhez: könyvet „rendelt” tőle. Augusztus 9-i levelében Gáspár erről így számolt be:

„A Szép Szó vezérkarának szegedi tartózkodása hozott számomra egy nagyon örömdolgot: Dormándi rendelt tőlem egy könyvet a Pantheon részéről, a magyarországi (katolikus és protestáns) papság történetéről és jelenlegi helyzetéről. A Pantheon egy szociográfia-sorozatot akar kiadni, amelynek első darabjának Remenyik Zsigmond *Büntudatát* minősítették utólag, mely a falusi dzsentiről szól; következnek az arisztokrácia, papság, polgárság. Nekem eredetileg az utóbbit szánták, de magam különböző mérlegelések alapján célszerűbbnek láttam a papságot vállalni. Szombaton küldték el a szerződéstervezetet, amint még itt megbeszéltük: ezer pengő, hét hónapon át előre száz-száz, a fenmaradó 300 a könyv megjelenésekor. 1938. III. 15-ig kell a kéziratot leszállítani. Kb. húsz íves könyv lesz (a Pantheon szokásos kis nyolcadrét regényformátumában). Most egy hónapon belül kell egy ívnyi mutatványt és tervrajzot csinálnom, aminek a megtörténnével véglegezik ők a szerződést. Képzelted, hogy minden tekintetben mit jelent ez nekem, meg sem próbálom így írásban elmondani.”

Ugyanebből a levélből derül ki az is, hogy időközben presztízse is jócskán megnőtt: „Viola [= Tomori] épp most jött vissza Pestről, volt Hatvany Bertalannál is, ahol Vágó Mártával is összeismerkedett, mondja, hogy nekem most nagy konjunktúráim van Pesten, nevezettek s mások tűnődnek, hogy mit lehetne velem csinálni. Magam is így láttam a helyzetet már előbb, gondolhatod, mennyire örülök és bizakodom, hogy ezúttal csak eligazodom valamerre.”

Reménye nem egészen két hónapon belül vált valóra – pesti állást kapott: 1937. október 1-től, Reitzer Béla ajánlására, a Gazdaságkutató Intézet alkalmazta. Főnöke Varga István lett, aki „az idegenforgalmi statisztika alapjainak lerakását” bízta rá.²⁴ Ezzel – bár a Pestre költözést érdekes módon nem a Szép Szó körének, hanem Reitzer Bélának, így közvetve a Művészeti Kollégiumnak köszönhetette – útja lényegében elvált a Kollégiumétól, s automatikusan a Szép Szó körének tagja lett.

Választási „kényszerét”, az utak elágazását maga is érezte, Budayhoz írott, 1937. szeptember 26-i levelében meg is fogalmazta ezt:

²⁴ Az állás elnyeréséről: Gáspár – Budayhoz, Szeged, 1937. szept. 26.

„Igen nagy bizakodással nézek új életszakaszom elé. A hivatali munkából eredő jövedelmen kívül egyelőre kapok havi száz pengőt a Pantheontól s a továbbiakat illetően is jó kilátásaim vannak. Béla [= Reitzer] és Gyula [= Ortutay] egyébként igen óvnak Ignótus Paliéktól, s ez egy kicsit kényelmetlen választ. Szeretném, ha egy veled való beszélgetésben találnám meg a biztos vonalat. Magam természetesen a Béla iránti udvarias elvi hajlandóságok mellett ebben az ügyben nagyon ragaszkodom a másik félhez és hidd el, cseppet sem csak siker- és érvényesülési szempontokból. Nagyon jól tudom ugyan, hogy előttem is csak az lenne mentő körülmény, ha éppen csak az volna a helyzet, hogy nem akarok kiaknázatlanul hagyni egy kínálkozó lehetőséget. De én valahogy egyébként is vonzódok hozzájuk. Ami a gyakorlati lehetőségeket illeti, hát azok aztán vannak ezen a környéken. Béla, mikor a lelkemre beszélt (szeretettel és igazi baráti formában) azt mondta, hogy a Szép Szónak főnyeremény vagyok s a lap legszilárdabb elemét az én írásaim jelentik. Gondoltam, ez a rábeszélés indokolta túlzás. Épp aznap este volt szerkesztőségi összejövetel. Ámulva kellett tapasztalnom, hogy Bélát ezúttal sem hagyta cserben tájékoztatósi ösztöne és életrevalósága. Őszintén mondhatom neked, hogy már ott tartok, hogy nem is gyűjt fel, ha ezen a környéken valaki túlzó fokokban közli velem a rólam való véleményét. E vélemények közül egy aránylag szerény így hangzik: » Ön új hangot hozott a magyar publicisztikába.« ”

5. (*Epilógus*) Gáspár Zoltán, pár nappal idézett levele megírása után, átadta a Művészeti Kollégium ügyeit utódjának s Budapestre költözött. Hamarosan a Szép Szó egyik vezető munkatársa lett, majd (1938 végétől), az alapító-szerkesztők kiesése után a folyóirat szerkesztését is átvette. Buday György 1937 őszén újabb külföldi ösztöndíjas évét kezdte meg;²⁵ külföldre távozása – s a tagság irányzati „szétszóródása”, az utak elválása – megadta a döntő lökést a Művészeti Kollégium fölbomlásához. A kollégium 1938 nyarán hivatalosan is megszűnt;²⁶ tagjai, bár nem függetlenül egymástól, magánemberként folytatták pályájukat.

A Szegedi Fiatalok és a Szép Szó kapcsolatának utolsó aktusa így alighanem a *Bátorligeti mesék* megjelenéséhez kapcsolódik. Az Ortutay Gyula gondozta, Buday illusztrálta bibliofil igényű könyvet Ignótus Pál 1937. december 16-án, Fejtő Ferenc december 22-én köszönte meg (levelük alatt mindketőjük aláírása apokrif; helyettesítőjük megint csak a titkárnő lehetett). Mindketten ismertetést ígértek a Szép Szóban a könyvről. Figyelemre különösen Fejtő levele érdemes, amely már a kollégium és a lap megváltozott viszonyát is érzékeltetni tudja: „Sajnálom, – írta Budaynak –, hogy nem ejthetted módját itt-tartózkodásod alatt, hogy felkeress bennünket, *dehát Gáspár Zoltánnal találkoztál és az úgyszólván annyi, mintha mi is találkoztunk volna Veled.*”

A tárgyi igazsághoz tartozik, hogy a Művészeti Kollégium tagságának többsége később is megőrizte különállását a Szép Szótól; Gáspár Zoltán kivételével a tagok egyike sem lett a folyóirat szűkebb gárdájának tagja.

Lengyel András

²⁵ LENGYEL A., *Buday György és Szeged*, Csongrád megyei Hírlap, 1981. nov. 15.

²⁶ CSAPLÁR F., i. m. 177.

Jankovics József

RIMAY JÁNOS ISMERETLEN LEVELE RÉVAY PÉTERHEZ

A koronaőr államelmélet-író Révay Péter és „elválaszthatatlan barátja”,¹ Rimay János kapcsolatáról sokat tudunk – és szinte semmit. Sokat, mert életművük hangsúlyos helyén – a Lipsiushoz írt levelükben² – mindketten szoros elvi összetartozásuknak adnak hangot. S keveset is egyben, mert Pallas magyar ivadékainak egymáshoz írott személyes dokumentumai javarészt ismeretlenek előttünk.

A neosztoicizmus atyjához írt levelén kívül Rimay még egy fontos művében, a Balassi-apológia időse Darholcz Kristófhöz intézett előszavában említi Révay Pétert;³ a koronaőr nevének egyéb előfordulásai közbömbösek a kettejük barátsága, irodalmi-ideológiai rokonsága szempontjából.

A pozsonyi Állami Levéltár őrzi a Révay család levéltárát, benne Révay Péter levelezését.⁴ Az első csomó 280. számú, töredékben fennmaradt levele talán közelebb visz a két tudós literátor viszonyának jobb megismeréséhez: ez az első, ez idáig előkerült missilis, amit a költő írt politikus barátjának.

Sajnos, az autográf levél megszólítása és első két-három sora le van vágva, amiként hiányzik a címzést valószínűleg magán viselő boríték is. Mivel azonban a csomóban főként a Révay Péterhez írott levelek találhatók, ha nem minden kétséget kizáróan is, de joggal feltételezhetjük, hogy a Rimay-levél esetében is ő a címzett. A küldemény tartalma is ezt a vélekedést támasztja alá. A török hadjáratokban és követségi ügyekben járatos⁵ Révayt érdekelhette Rimay követi beszámolója. Ugyanakkor, ezt a levelet összevetve Rimay ugyanakkor keletkezett budai tudósításaival, erősen feltűnő ennek elkülönülése: a külföldi hadi és politikai események élénk, majd hogyanem pletykaszintű, a beavatottnak szánt leírása mellett a címzett humanista tudói igényeit is igyekszik – annak kifejezett kérésére-kérdésére! – kielégíteni a távoli földrengéssel kapcsolatosan.

Ez a tónus a levéllel egy időben született, politikusokhoz, tisztségviselőkhöz küldött beszámolókból-jelentésekben teljesen ismeretlen.

[...] remeluen Muratt Bassa, hofi ot az a weszekedees meg nem fogh vyulny, az fold nepet a [ki el] buidosoth wolt haza hiuta es telepítette, s-ö magais minden Hadaiaul megh tért Constantina-poliba, oli remenségeuel hofi az oda walo gondtool meg kezd immar menekedny,

De az dologh viobb alkotmatossaggal es vyonnan támadot okkal igi viult megh wiszontag közöttük, Az Bagdati Begler Bekseget Török Chaszarnak egi Naszuph neuö Bassaia biruán az Kazulok határába, az Taulaly megh futamodot chuport czil ogliakot keduébe kezdete lassan lassan venny, es magahoz giuitögette aual az remenssaggal ökö, hofi eö Teörök Chaszártol kegielmet Niéér nekik, mert feelt attool, hofi ha felesben mennek kazul orszaghba be, hofi az Kazulokkal eggiut reaia fordulnak

¹ Lásd Révay Lipsiushoz írt levelének fordítását, in BÓNISZ György, *Révay Péter*, Bp. 1981. 99.

² Rimay Justus Lipsiushoz írt levelét l. *Rimay János Összes Művei*, összeállította: ECKHARDT Sándor. Bp. 1955. 228.

³ Uo. 38.

⁴ Korespondencia, Peter Revay 1591–1629. I. cs. 1600–1609.

⁵ BÓNISZ, i. m. 30.

s-neki leszen veszekedese es gongia miattok, Ez a dologh Naszuph Basat ketsegessé tötte Teörök Chaszarnál, mintha eojs Czil oglia kezdet volna lenni, kihez kepest Török Chaszar Naszuph Bassát Chillagh Bek által meg akarta ölettetny, Amaz eszébe wéuen a dolgot, hagi életét kell feltetni, mind az Kazulokot, s-mind az Kazul orszaghba szaladot czil ogliaot maga mellé hozza, es Chillagh békét ki weruen Arzerumbol a mint beszélgetik talam eddig Saam feleis ki érkezet maar hadaual,

Ennek az Teörök Chaszarnak azert mind az Nennie Musztapha Bassane, s-mind az Huga Danut Bassane, az Teörökeök akarattiaibol Teörök Chaszarhoz mentenek, es Sirua esdekttek nala hagi gondot wisellien birodalmara, s-Murat Basat meghint haddal által Botsassa az Kazul s- Naszuph Bassa ellen, Jgi azert Török Chaszárnak az tengerre valo hadakozasát esmet felbe kellett hadny, s- Vagion immar keet esz holnapia hagi Muratt Bassa esmet Asiaba giuit most azok ellen hadat.

Az tengerennis kilencz Teörök galliaat ragattanak mostan Viobban el az olaszok, s-az derek tengeről Constantinopoli fele iöwö galliaknak el wötteek vtokoth, bizoniossis, hagi Ali Bassának ighen parancholliaak onnan belöl, hagi it az bekesetet meg erősitse, s weszekedésre okot ne adgion.

Az Erdeliéktől sem kéérik immar most Lippat (?) Jenöt, söt szép beszedekek simogattiak s-püssögetik ökö, Az melly Szeremý Bosznai Törökök most ide giülekeznekis vgi weszszúk eszünkbe, hagi wigiazásért es örizkedesert iönek inkabb* ide, hagi nem artalomert, Azt beszélgetik az Törökeök hagi nem kételkednek immar az bekeségbe, mert Vaczonnis meg bűntetik immar az gonosz teuököt, mikor oda megüünk az vduaron halunk kin vgi mond, az penz kebelünkbe wagian es senki nem bant bennünket, Fegiuérünket az gazda Kamoraiaban be teszi eczakara hagi el ne lopiak tölünk, s-reggel meg kezünkbe adgia, oly igaz szomszedink kezdettenek vgi mond az Vacziak lenny,

Az mely varass el súlledese felöl ir kegdt, azis igaz meegh ot ben voltunk hagi hallottuk, nem mezsze Bursza warasahoz az a hely, Burszábannis az feöld indulas miat sok romlas eset akkor. hegiekis omladoztanak le, mint eleitől foguan azon az földön giakorta estek oli dolgok.

[...]** wáriuk az walasszal mig eö meg nem iö, nem tudunk ki menetelünk felöl semmý bizoniosst remenlený, Mingiart hirre adom knek mit hozand magaua, Eltesse ioo egességbe az Vr Jsten sokaig kegdet, Jrtam Budaan. 28. July. 1609.

Mag: do: Vrae,

Stor addictiss:

Jo: Rimai mp

Az Nierget Naggi Jlona fel wiszi

A fenti levélen kívül a nagyon rövid, szükségszerűen sietős és a levéltári személyzet által nem mindenben támogatott kutatás még egy apró Rimay–Révay-adalékot tudott kiragadni a levélkötegből. Az apró adat azonban talán mégsem tekinthető jelentéktelennek.

Az 1609-es esztendő viszonylag jól ismerjük Rimay János budai leveleskönyvéből. A rákövetkező évekből viszont szinte semmi támpont sem áll a Rimay-biográfia rendelkezésére.

Az adatok 1610–11-es hiátusára esetleg magyarázattal szolgál Horváth Gáspár levele, melyet 1610. március 25-én írt Tepláról Révay Péternek: „En Vram Cassarol ez estue érkeztem meg eo felsegetől, eo felseget io egességben hattam, legien Istennek hala. Ot az Portara keouetet valazta eo felsege az vrakkal, Karoly Mihaly vramat es Rimaj Vramat, jollehet elseoben Pograny Janos vramat intezte vala Rimaj Janos vrammal, de az utan változek meg.”⁶

Végbement-e Rimayék 1610-es portai követsége? A további kutatás feladata e kérdésre a választ megadni.

*E szó a sorok közé beszúrva.

**Kb. egy-két sornyi szövegrész az új lap tetejéről is levágva.

⁶ Pozsonyi Állami Levéltár, Révay cs. levéltára; Korespondencia, Peter Revay II. cs. 1610–1611. 75.

PÉCZELI JÓZSEF ELVESZETINEK HITT ELŐSZAVA ZAYR-FORDÍTÁSÁHOZ

Takáts Sándor 1887-ben megjelent, az első Péczeli-monográfiának tekinthető munkájában Péczeli legkorábbi, 1784-ben önálló kötetként publikált műve, Voltaire Zayr-fordítása kapcsán dicsérőleg említi, hogy a szerző a kötet élére csak könnyed hangú ajánló verseket illesztett „a szokásos nagyhangú, sokat ígérő előjáró-beszéd helyett”.¹ Még nem ismerte tehát azt az MTA Könyvtára kéziratáránban őrzött, 1784. június 20-án kelt Péczeli-levelet, amelyben az előszóról ír.² Holott Takáts – mint jegyzetei tanúsítják – használta a kéziratár anyagát, legalábbis a Péczelinek írt leveleket és a velük együtt őrzött személyi dokumentumokat mind eredetiben, mind pedig másolatban. Az említett levél azonban nem ebben a kötetben van, hanem a címzett, Teleki József hagyatékának egyik csomójában, s a hiány rögtön érthetővé válik, ha tekintetbe vesszük, hogy a kéziratár állományának feldolgozása 1887-ben még nem fejeződött be, s első lépésként egyébként is csak az egyes kötegek sommás leírására került sor.

A Péczelivel foglalkozó újabb irodalomtörténeti tanulmányok szerzője, Bíró Ferenc természetesen már tud az előszó létezéséről, nemcsak Péczeli leveléből, hanem azokból a reagálásokból is, amelyek Varjas János és Teleki József Péczelinek szóló leveleiben olvashatók az előszó kapcsán. Ő azt feltételezi, hogy a kedvezőtlen visszhang miatt maga Péczeli semmisítette meg írását, amely ezért nem maradt az utókorra.³ Így azután Péczeli nyelvről és irodalomról alkotott nézeteit Bíró elsősorban a Mindenés Gyűjteményben megjelent cikkek alapján, azaz Péczeli rövid, tíz esztendőes alkotó periódusának utolsó négy évében megfogalmazott írásaiból volt kénytelen kielemezni.⁴

Péczeli és Teleki József kapcsolata nem az említett levéllel kezdődik. Péczeli – néhány hónappal azután, hogy ötéves peregrinációjából hazatérve elfoglalta a komáromi református gyülekezet első lelkési posztját, 1783. december 13-án hosszú, francia nyelvű levéllel fordult Telekihez, tolmácsolva közös bázeli, leideni és utrechti ismerőseik üdvözlését. Egyéb témák után arra kérte, engedje meg, hogy kiadás előtt álló Zayr-fordítását neki dedikálja. Teleki fél év múltán, 1784. június 4-én, igen meleg hangon válaszolt a levélre, s felajánlotta a Zayr-publikálásához anyagi támogatását. Péczeli gyorsabb a viszontválasszal: már június 20-án újra ír s közli, hogy a Voltaire-fordítás 1783 októberére óta a nyomdásznál van s várható, hogy három hét múlva megjelenik.⁵ Ebben a levélben szól a kötethez készült előszóról is, amelynek közreadásáról azonban ekkor már lemondott:

„Je lui fis une petite Preface au mois de Decembre dans laquelle j'ai traité en abrégé de notre Langue et de notre Poésie, mais j'en ai supprimé l'impression par ce que j'avais peur qu'en reveillant la plupart de mes chers Compatriotes, j'en ferais autant de Guepes, qui loin d'aller chercher du miel sur les traces de Virgile de Racine etc. se jetteront sur moi et me piqueront. Voici je la soumet a Votre examen, je ne sais pas si j'ai le bonheur d'être de votre avis mais je suis sur qu'en la lisant Vous rirez de bon coeur...”⁶

¹Péczeli József *meséi*. Kiadta és életrajzzal ellátta TAKÁTS Sándor. Nemzeti Könyvtár. Bp. (1887.) 109.

²MTAK Kéziratár Irod. Lev. 4-r. 11.

³BÍRÓ Ferenc, *Péczeli József*, ItK 1965. 405.

⁴BÍRÓ Ferenc, *A Mindenés Gyűjtemény (1789–1792) szerkesztőjének nyelv- és irodalomszemléletéhez*. Irodalomtörténeti Dolgozatok 28. Szeged, 1962.

⁵Ez a levél azt is elárulja, hogy a Zayr-fordítás hamarabb készen volt, mint ahogy azt az irodalomtörténetírás eddig számon tartotta. TAKÁTS Sándor (*i. m.* 109.) szerint 1783 végén fogott hozzá s néhány hónap alatt elkészült vele, 1784 elején pedig sajtó alá rendezte. GULYÁS Pál (*Péczeli József élete és jellemzése*. Bp. 1902. 29.) ugyanezt ismétli meg rövidebben. A valóságban a fordítás már 1783 októberére elkészült és a nyomdásznál volt. Az előszót Péczeli utólag írta hozzá s 1783. december 22-én fejezte be.

⁶„Készítettem hozzá egy kis előszót, amelyben röviden foglalkozom nyelvünkkel és irodalmunkkal, de nem adtam nyomdába, mert attól tartottam, hogy ha felriasztom vele drága honfitársaimat, többségükben olyan méhekké változnak át, amelyek helyett, hogy Vergilius, Racine és a többiek nyomában mézet gyűjtenének, rám vetik magukat és megszűrnak. Ezennel az Ön ítélete alá bocsátom;

A továbbiakban megismétli a levélben a nyelvvel, költészettel kapcsolatos néhány, az előszóban is megfogalmazott gondolatát. Teleki terjedelmes válaszára itt nem térünk ki.⁷

Egy hónappal később Péczeli ifjúkori pártfogójához, ekkor már apósához, Varjas János debreceni professzorhoz is eljuttatja az előszó másolatát. Varjas július 23-án kapja meg a küldeményt, s még aznap válaszol is rá: igaz, csak emlékezetből.⁸ Elmondja ugyanis levelében, hogy amikor megérkezett a posta, éppen ott volt nála Wespzprémi István, s együtt azonnal elolvasták a művet. Valaki azonban megzavarta őket, majd Wespzpréminek el kellett mennie, elkérte s magával vitte a kéziratot.

Varjas igen tapintatosan ír, a Péczeli által felvetett témák közül először saját pedagógiai és tudományos munkássága, valamint mindennapi tapasztalatai alapján a mindenáron való magyartítás, továbbá az idegen szavak, kifejezések fölösleges használata kapcsán fogalmazza meg nagyrészt egyetértő véleményét. Néhány részletkérdésben vannak kifogásai is, végül pedig határozottan azt tanácsolja vejének, hogy ne adja ki az előszót, mert nagy ellenkezést keltene vele s ezt – már csak papi hivatására való tekintettel is – jobb lenne elkerülni. Úgy látszik, Péczeli nem közölte vele azt, amit Telekinek megírt: hogy ti. már maga is így döntött.

Mindezt azért érdemes elmondani, mert a történetből kiderül, hogy Péczeli előszavának legalább két, de inkább három példánya létezett, hiszen magának is bizonyosan megtartotta az eredeti fogalmazványt. Tudományos és irodalmi kézirateink elkallódásának mértékét jól érzékelteti az a tény, hogy sem Varjas János, sem Wespzprémi István hagyatéka nem maradt fenn – nem tudjuk ugyanis, hogy Wespzprémi visszaadta-e később a kéziratot Varjasnak, s az végül is melyikükénél veszett el. A Péczelinél maradt példány sorsáról sem tudunk semmit. Kézirateiról utoljára fiának, az ifjabb Péczely József debreceni professzornak Toldy Ferenchez írt, 1843. január 13-i levelében olvashatunk,⁹ aki az életrajzi adatokat kereső Toldynak elküldte apja levelezését, amelyet már ő, a fiú kötetett egybe, s amit – mint írja – azóta rég megbánt. Pedig csakis ennek köszönhető, hogy az idősebb Péczeli József hagyatékából ennyi is megmaradt, mert így fia nem válóghatna ki közülük eredeti szándéka szerint azokat a darabokat, amelyekről, úgy gondolta, hogy Toldy a hasznukat veheti, hanem az egész kötetet postára adta. Következő, április 20-i levelében¹⁰ még biztatja is Toldyt, hogy tartsa nyugodtan magánál, amíg csak szüksége van rá. A Péczeli-levelezés alighanem Toldy halála után, az ő hagyatékával került az Akadémiai Könyvtárba, ahol ma is megvan, míg mindazok az iskolákat illető, földrajzi, mitológiai, vallási és egyéb kéziratek, amelyeket az ifjabb Péczeli levelében még említ, s amelyekből csak két kötetnyi prédikációt adott közre, azota nyom nélkül eltűntek.¹¹

Az előszónak Telekihez eljuttatott példánya viszont megmaradt s Teleki József hagyatékának pesti részével együtt ugyancsak az Akadémiai Könyvtárba került, s mostanáig ismeretlenül lappangott más, Telekinek elküldött irodalmi alkotások között. Nem került be a katalógusba, mert a szerző neve nem szerepel a kéziratban s egykori feldolgozója nem fejtette meg, ki az a névtelen szerző, aki Komáromban, 1783 decemberében papírra vetette gondolatait a magyar nyelvről és irodalomról.

Az írás vitathatatlanul Péczeli kezétől származik, 16 mindkét oldalán sűrűn teleírt 8-rét levélből áll, nem eredeti fogalmazvány, hanem tisztázat. Akad ugyan benne néhány kihúzás, javítás, de az egyik

nem tudom, olyan szerencsés lehetek-e, hogy egyetértünk, abban azonban bizonyos vagyok, hogy olvasása közben jót mulat majd.”

⁷Teleki levele két példányban is megvan: fogalmazványa MTAK Kézirattár RUI 2-r. 17. II. 52–56. f., az elküldött példány pedig Irod. Lev. 4-r. 143. Tartalmának ismertetése: F. CSANAK Dóra, *Két korszak határán. Teleki József a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó*. Bp. 1983. 206–208, 211–216.

⁸MTAK Kézirattár Irod. Lev. 4-r. 143.

⁹MTAK Kézirattár Irod. Lev. 4-r. 86. Közli BALKÁNYI Kálmán, *Ifj. Péczely József levelezése íróbarátaival*, ItK 1904. 205.

¹⁰MTAK Kézirattár Irod. Lev. 4-r. 86.

¹¹Még így sem maradt ránk minden olyan levél, amelyről pedig tudni lehet, hogy Péczeli megkapta, irodalmi kapcsolatait tehát levelezése nem tükrözi teljesen. Nem szerepelnek pl. a kötetben Kazinczy Ferenc, Pálóczi Horváth Ádám és Édes Gergely levelei.

közülük nyilvánvalóan elárulja, hogy a szerző mechanikusan másolta le a szöveget egy előtte lévő másik példányról. Úgy tévesztette el ugyanis, hogy ezáltal értelmetlenné vált a mondat, amit utóbb kijavított.^{1 2}

Az előszó így hangzik:

Megszóllítás

Mennyire ment legyen valamely nemzet a' Tudományokban, ízben 's ezeket követő Politúrában, azt a' Filozófia s a' Poésis mutattya meg. Az első olyan mint egy barda, a' mely a' tudatlansággal edgyütt járó babonából, 's hamis vélekedésekből az otromba népet lassánként ki faragja: a' második pedig olyan mint egy gyalú, a' mely a' még fel maradt egyenetlenségeket el simíttya. Ez a' két eszköz palléroztá ki a' Frantzokat, Ánglusokat, Olaszokat, 's már némely részben a' Németeket is. A Frantzoknak bárda gyanánt volt Cártez, 's az ötet követő Böltsék, gyalú helyett pedig a' nagy Cornely, Rásin, Crebillon és Moliér. Az Ánglusokat kezdte le darabolni a' nagy Bakó, Nejton, 's egyebek, simítani Milton, Swift, Pop, Young, s a t. A' Németeknél ugyan ezt tselekedték a' halhatatlan Haller, Gesner, Ajler, Klopstok, és egyebek.

Mire ment legyen közöttünk a' Filozófia nem tzeolom arról beszélni, tsak ez edgyet mondom, hogy ha szintén egyéb nemzetektől igen messze maradtunk is, tsak ugyan egynehány esztendőtl fogva töbre mentünk ebben, mint Atillától fogva minden eleink. A' Poésisben pedig semmit sem hátrálunk ha mind igaz az a' mit mi beszéllünk. Mert soha a' Görögök Homérrel a' Rómaiak Virgillel, az Olaszok Ariostóval, a' Frantzok Voltérral, az Ánglusok Póppal, a' Németek Klopstokkal nem kevésbéek, mint mi Gyöngyösivel. Ugyan meg járnánk, ha arra kérne bennünket a' Tudós Világ, hogy mivel Poétáinkkal dítsekedünk, ha tsak edgyet is közölök fordítsunk le Deákra, vagy Németre. Oda fel jártamban kérettem én is némely Tudós emberektől, kik Bétsben meg fordulván hallották Poétáink híreket, hogy avagy tsak egynehány Levelet fordítsak Frantziára, hogy láthassák azoknak szépségeket. De ámbár Hazám 's Nemzetem betsületét felettébb szeretem meg kellett vallanom, hogy a' mi Poétáink épen nem olyanok mint Milton, Póp, s a t. a' mellyek minden nyelven szépek, a' miéink a' fordítás által el vesztenék minden kedvességeket. Nem akartam világosan ki mondani: de tsak ezt tette, hogy nekünk soha sem volt Poétánk, hanem tsak Cadentzistánk. Rend szerént a' mi Poétáink elősször sarkokat kerestek, 's az után gondolkoztak dologról, meg tettik ez azoknak olvasásából, engem is így tanítottak gyermek koromban, e' pedig látni való, hogy tsak olyan mintha valaki szerszámot venne elősször 's az után keresne hozzá való lovat, sokszor azt nem kapván, készebb lenne azt számárra rakni, mint sem a' szerszámot változtatni. A' ki közölünk vagy az Olasz, vagy Frantz, vagy Ánglus Poétákat, ízzel olvasta 's értette, soha az, a' Poétai nevet sem Gyöngyösire, sem Benitzkire, sem több ezekhez hasonlókra nem ruházta. — Annak a' ki a' Poétai Nevet meg érdemli, bírní kell olyan ésszel 's képzelődéssel, a' milyennel bír egy Matematikus, a' kit nagy Poétának nevezhetünk, már az nem tsak azoknál fellyebb való, a' kik meg tanulták azt a' mit mások fel találtak, hanem egyforma rangot érdemel azokkal a' mély elméjű böltsékekkel, kik mint Kópernik, Nejton, 's egyebek a' magok bölts találmányokkal, a' Mathesist meg gazdagították. Ez az oka hogy eleitől fogva minden nemzetségeknél a' Poéták rendkívül tiszteltettek. Szó sem volt Archimedesről, mikor oszlopokat emeltek Homérnak azok a' tudós Görögök, a' kiknek ki pallérozott ízek, szint annyit értett a' Mathesishez, mint a' Poésishoz. Ha kérdésben tennék ma valakinek: mi szeretne ő inkább lenni Bakó-é vagy Sakszir? Milton é vagy Nejton? Tasz é vagy Galilé? DAlambert é vagy Rásin? ha ez az ember ugyan gondolkodóba nem esne ezen a' kérdésen, meg érdemlené, hogy edgyik se legyen. Ez így lévén ha mi mégis Gyöngyösit, Benitzkit, 's egyebeket, Poétáknak nevezzük, ebből a' lessz: hogy valamint eddig soha sem volt úgy ennekutánna is soha sem lessz Poétánk: mert mi éppen nem azt keressük így a' versben a' mit kell, 's nem azt értjük a' Poétán a' mit értenek Európának bölts orszagai.

Ugy láttjuk hogy el tevesztettük a' dolgot a' verseknek neveiben.

Szókások volt a' mi Eleinknek írni négysorú sarkas verseket, a' mellyek minden egyéb nemzetségeknél esmértenek. Ha valaki egy szép Musikai concertet akarna adni, 's rendel híná ki a' musikusok-

^{1 2}MTAK Kézirattár Vegyes 4-r. 5/III. 51–66. f.

kat vagy Hegedűsöket, hogy kiki csak különösen négy nótát vonnyon, az nem hiszem hogy nagy gyönyörűséget szerezne a' Halgatók füleinek. Eppen ilyenek pedig a' mi négy sorú verseink – ott nagy békességes tűréssel kell várni, még mindenik szegény Idea elmondja azt a' négy hosszú sort, a' mellyel az ő szegénysége el fedeztetett. Az ilyen vers nemén lehetetlen Poésist írni, mert itt négy rendben kell többnyire annyi dolgot tenni, a' mennyit egy vagy két sorba bé lehetne foglalni. Ha talán Milton, 's Tászt erre szorították volna, így mind az el veszett Paraditsom, mind a vissza nyert Jérusálem nélkül örökre el lettünk volna.

De lássuk mitsoda hatalmas verseket tsináltak erre a' kaptára a' mi Bölts Eleink. Így p. o. egy tudós Hazánk fia a' Nád ditséretiről ki adott betses verseiben így szól a' többek között:

„Virgilius írja Éneidos várto
Adhaeret lateri lethalis arundo
Ez is azt teszi hogy a' Nád igen ártó
Mellyért meg ditsérni ötlet igen méltó.”

Ez látni való hogy Deákul is tudott. Más még híresebb régi Hazánkfia így szól:

„Miként Egyptusban egygy Pellikán madár
Nem tudja mi légyen a' menyeyi udvar
A' hol a' jutalom érdemünk nélkül jár
Mellyben az Ur Jépus Kristus a' hív sáfár”

ebben a versben az igaz, hogy a' Pellikán madár sem Egyptusban, sem Mexicóban sem másutt azt nem tudja mi légyen a' menyeyi udvar, és hogy ott Kristus Urunk sáfár. De nézzük magát a' nagy Gyöngyösit talám jobb lesz ezeknél. Minthogy a' Caricleában a' Héliodor, és maga képzelődéseit öszve enyvezte, kétség kívül ennek egygy fő munkájának kell lenni. Nézzük az eleit. Ítt az Iró meg szokta mutatni ki légyen, hogy az olvasót ketsegetse. Minekutánna a' 2dik versben meg mondja, hogy a' Nilus a' Paraditsomból veszi eredetét, jóllehet sehol a' föld kerektségén már egy rosszabb helyett a' Paraditsom nem lehetett volna, mintha ott lett volna, a' hol a' Nilus ered, a' hol a' struttz a' maga tojásinak ki költését a' Napra bízva, erősebb lévén annak sugárinak hévsége, mint az ő vérenek melegsége. Minekutánna meg mondja el szenvedhetetlen szó szaporítással, hogy az a' Nilus fojván nő, még pedig nő a vizek töldásából, szaporodásából, 's azoknak sok vóltából. így szól a' 3-dik versben:

„Ez a több vizeket a' földön meg dúlta
sőt természetel is azokat fel dúlta
Minthogy nyárban árad a' mikor tágúlta
Van a' több vizeknek és árja le húlta.”

Vallyon mikor járt ez a' Nilus Európában hogy itt meg dúllyá a' Dunát, Rajnát, Álbist, és egyebeket? A' prédáló ellenség szokott dúlni mikor mindent fel forgat a' városba, De ezt nem lehet fojó vizről mondani. Mi ez hogy a' többeket természetel felmúlta? Hiszem nyárban áradnak minden fojó vizek, valamellyek a' havasokból veszik vizeket: mint a' Nilus, Rajna, Duna s a t. Mi ez hogy a' többinek van tágúlta? Hiszem már az első versben a' tág nevezetét a' bőségért veszi. Mi ez hogy a' több vizeknek van árja le húlta? Hiszem vagy az edgyikre vagy a' másakra nem vólt hát semmi szükség. A' Poésis pedig csak egy haszontalan szót sem szenvedhet el. Hihető hogy a' mi nagy Poétának fő képzelődése ebben a' versben vólt, hogy a' Nilus a' több vizeket felyül dúlta. Vólt hát már egy sark, de még három kellett. Ez kezdte hát az A. B. Cén hogy többet keressen, az Á nem adott, B. *búlta* e' nem derék, C *cúlta* e' sem jó. D *dúlta* itt öszve tsapta a' kezét. F *fúlta*, ezt is kétség nélkül fel jegyzette, hogy majd ha jobbat nem kap belé szúrja illy formán „*Ott minden hólnaphan sok hálnak van fúlta*” G *gúlta*, tágulta. itt el mosolyodott örömébe. H, húlta. Már meg vólt a' vers. A' több betűkönn is el hiszem keresztül ment de ezeknél jobbat nem kapván ezekből szótte öszve ama derék versét. Kevés vers van Gyöngyösiben a' melly csak egy közepszerű próbát is ki állasson. Mind öszve pedig minden munkáiban nints annyi szép idea, a' mennyit egy Poétának rakni kell tíz levélre. Ezeket velem nem a' mást motskolni kívánó akarát, hanem hazámfiainak felgerjesztésekre tzéložó szándékom mondatattya: külömben így is meg marad Gyöngyösinek az a' ditsérete, hogy ő vólt legjobb akkor, mikor még a' mi Atyáink a' sarkakban keresték a' Poésist: de már ma másképen kell dolgozni, ha azt akarjuk hogy valaha Poétánk is legyen. Mert rendszerént minden ország szüлл egynehány száz Cadentzistát minek előtte szüлл egy Poétát.

Nem szóllok többet a' versnek ezen Neméről: mert már ma az okosabb Hazafiak ezt annyéra meg úttázták, hogy ezen tsak azok írják a' kik a' kalmároknak bors-takaró papirost készítenek. De mit nyertünk vele mikor némelyek e' helyébe bé hozták a' versnek azt a' nemét, a' melly ennél elszenvet-
hetetlenebb. E' pedig a' sarkas Distikon. Tsuda dolog hogy mikor egyéb Nemzetiségek kivált a' Frantzok fő hibáinak tartják a' versben mikor a' közepi 's végi egyformán mégyen ki: minthogy ez olyan monotoniát, olyan unalmas egy forma hangzást tsinál a' fülben a' mellyet a' miénken kívül semmi egyéb fül el nem szenvedhet.: mi pedig ebben keressük a' szépséget! De az oka ez: hogy a' millyen valamely népnek az íze, olyan a' füle is. Gondolkoztam rajta, hol vehették légyen Hazánk fiai az ilyen vers nemét, 's látom hogy a' 13dik 14dik Századnak Historiájában, (mellyekből tsak tíz tíz sort kén meg hagyni, hogy lenne azoknak a' siralmas időknék Epitáfiuma, a' többinek pedig egy száz ölnyi vermet kellene ásní hadd nyugodna) látom mondom ezeknek Historiájában, hogy ama tudatlan-
ságnak nagy özönébe, némely Barátok fel ütven fejeiket, ilyen verseket írtak:

„Est mea vox bám, bám, potens dispellere Sátám”

A' Harangról írta ezt egy bölts barát, hogy az el hajtja az ördögöt: de alig ha az ilyen versre hamarabb el nem fut a' Sátán is, mint az egész világnak egygyütt meg vont harangja hangjára.

Az ilyen verseket látván ezeknek az olvasást meg érdemlő Historiáknak nagy bűvári, 's látván melly szépen pattog: *Bám Bám, Sátám*, ők is illyet kezdtek írni, még pedig először Deákul azután Magyarúl is. Ha ma Virgil fel támadhatna 's vagy kettőt az illyen kaptára ütött Deák versek közzül meg hallana, ugy el futna az, hogy az Élisus mezeiéig meg sem állana. A' Magyarokat pedig haszontalan vólna gyaláznom mikor az egész ország ellenem lenne hanem az a' bölts maradék, a' melly tsak ötven esztendő múlva is meg fog ezektől tsömörölni léssen ezekben a' leg igazabb ítélő Bíró. Tsak ezt az edjet mondom még, hogy mivel az illyen vers nemére még sokkal szükségesebb mint a' négy sorú strofákra, hogy az ember az A, B, Cét ugyan rendbe vegye, és sarkakat jó előre keressen, minek előtte a' dologról gondolkozna, tehát szükségesképen az ebben bé foglaltott gondolatoknak felette szegé-
nyeknek kell lenni.

A' ki erről meg akar győztetni fordítsa le az illyen verseket Olaszra, Frantzra, vagy Németre, 's közöllye valamely Poésishez értő idegen emberrel. Ez bizonyosan nem fogja el hinni, hogy az a' ki írta eszén lett vólna: mert annak ideáji nem fojnak jobban egymásból mint ez a' lantos vers: „*Áldást mon-
dok már minthogy hig a' sár.*” Valamely vers pedig el veszti minden szépségét a' fordítás által, már az tsalhatatlan jele annak, hogy a' semmit sem ér: mert a' Poésisnak szépek kell lenni a' Hotten-tótok nyelvén is, valamint szép lenne Póp, Rácín, ha a' Chinák nyelvére fordítanak is. A' fordításban meg ma-
radnak az elmés találmányok 's felséges gondolatok, tsak a' sark vész el; a' melly olyan a' Poésisban mint a' széless prém, 's arany paszamánt a' Magyar mentén. Bár próbálja valaki fordítani idegen nyelvre Az atyafi barátság oszlopát, a' mellyet fel emelt Grof Teleki József Úr, meg látja hogy szép lessz ez azon is: mert ez a' bölts Úr, a' ki a' Poésist nem a' sarkban keresi, meg rakta azt a' kis mun-
kátskát olly sok szép képzelődésekkel, a' mellyek a' fordításban el nem veszhetnek. Ez a' tudos Gróf az a' ki leg jobb jussal kívánhatta a' Poétai nevet; hanemha meg elégedvén azzal hogy a' Magyar Né-
pek az idegen nemzetek előtt való nagy ditsőségére Hospitált 's D'Agessót a' maga személyében egy-
gyesítette a' Magyar Homér nevezetet valakinek a' maradék közzül önként oda fogja engedni.

Igaz hogy azt inkább kell kívánnunk mint reménylenünk, hogy valaha Poésisunk arra a' szépségre 's tökéletességre lépjen a' melyre ment az Olasz, Frantz, és Ánglus Poésis. Nagy akadály lessz ebben a' mi Nyelvünknek ezekhez képest való szegénysége, a' melly is olly szűk: hogy nem hogy egy tökéletes Poésist lehetne ezen írni: de tsak három óráig is egyvégebe külömb külömbféle dolgokról rajta el beszelleni nem kitsiny munka. A' honnan azok a' kik idegen nyelvet tudnak azzal szoktak magokon segíteni, a' Parasztok pedig szót nem kapván kezek járásával, és sok féle mutogatással szokták gondo-
latyaikat ki fejezni: de így az *Ótáiták* sőt a' Némák is el beszélhetnek. Nem kevés hiba a' mi nyelvünk-
ben az is, hogy nints benne semmi külömbség a' Férfi és Asszony nem között. Sokszor egy óráig is el beszélünk hogy azok a' kik jelen vagynak nem tudják Férfiról van é a' kérdés, vagy Asszonyról. Ezt ugyan mi gondolóra se vesszük, minthogy gyermekségünkől fogva neki szoktunk: de azért nem szűnik ez meg a' mi nyelvünknek egy tetemes hibája lenni. De a' mi leg inkább rúttítya a' mi Poésisünket ez: hogy kevesek Vocálisaink, ezek között is pedig felette bő az *á* és az *é*.

A' Vocálisok olyanok a' Poésisban, mint a' húrok a' hegedűben, s külömb külömb féle színek a' festésben; látni való dolog, hogy ezektől kell függeni annak szépségének. Ezt a' fogyatkozását is nyelvünknek mi nehezen vesszük észre: mert neki szoktak füleink mint az *é*, a' ki mindég Duda

hangnál tántolt: de csak három levelet olvasnánk el valamely Magyar könyvből, egy jó fülű Frantz előtt, mindjárt észre venné az, hogy sokszor meg szúrja az ő füleit az á, és é, a' mellyek azokban kedvetlen érzést tsinálnak. Ha valamely festő egy szép képet akarván készíteni maga eleibe rakna ugyan őt, vagy hat, festékeket, de többnyire csak kettővel festene, a' többibe ritkán mártana. Alig ha lehetne ennek képét, ama' halhatatlan Rafaelnek remekei közé számlálni: „*Ut pictura Poesis est.*” A' millyen a festés a' szemnek olyan a Poésis a' fülnek. Azt mondja a' bölts Horátz.

A' Vocálisok itt néménemű részben a' színek, ezeknek soksága külömbösége, 's szép rendel való el intézése, szükséges a' Poésisnak szépítésére. Kiki el gondolhattya már melly sokkal meg haladja a' Frantzok 's Anglusok Poésissa a' miénket, a' mikor valamint a' bölts festő két, három festékeknek öszve elegyítéséből új színeket tsinál, úgy ezek a' bölts Nemzetek ezeknek a' Vocálisoknak, kettőnek, háromnak öszve tételéből, sok új hangokat tsináltak, a' mellyek az ő füleikben rend kívül való gyönyörűséget okoznak: úgy hogy mikor az Anglus Poésist úgy képzelem magamnak mint Rafaelnek akármelleyik szép tábláját, vagy mint egy tíz, 's tizen öt válogatott Musikusokból álló concertet. A' magunkét mellette csak úgy nézem mint egy paraszt danolást ahol az é, tenort mond, az á, contrát, az i, ó, ú pedig csak néha néha rikkantanak. — De vagynak é mi nyelvünknek sok szépségei is, mellyek ennek néménemű fogyatkozásait ki pótolják.

Mert azon kívül hogy csak nem az Anglus nyelvnek erejével vetekedik ennek sok szavainak hathatósága, nints Európában egy Nyelv is, melynek Prosodiája tökéletesebb volna, mint ez é, úgy hogy ebben csak nem a' Görög és Deak nyelveket is meg haladja. Nyelvünknek ez a' tökéletessége tselekszi hogy azonkívül hogy lehet azon hat, nyöltz, tiz, tizenkét lábú strófákat írni, a' millyeneket irnak a' Frantzok 's egyebek, alkalmatos ez mind azokra a' külömb külömbféle mértékű versekre a' mellyeket irtak a' Görögök és Rómaiak. Ugy kéne hát innunk mint Homér és Virgil örökös számkivetésben küldvén azokat a' sarkas Distikonokat, a' mellyek minden jó ízü és fülű embereknek el szenvedhetetlenek. Meg eshetik hogy a' ki ilyen verseket tsinál nem fog munkája találni közönséges kedvességet: mert nagy részént Hazánk fiai, néki szoktak annak a' Poésisnak, a' melly csak a' füleket tsiklándoztattya, az éznek pedig és szívnek semmit sem mond.

De a' ki a' rossz szokástól el távozván újjítani akar; ha azt kívánja hogy a' halhatatlanságra repüljön munkája, nem azt kellene annak meg gondolni: mi tetszik most, hanem majd mi fog akkor szépnek tartatni, mikor a' tudomány, 's böltsesség, melly már e' világnak mind a' négy részét meg kerülte, minket is meg fog sokára látogatni, 's a' rabság alól fel szabadult könyv nyomtató házakban tsendes szállást fog találni. Reményelem pedig hogy most is vagynak sok bölts Urak Hazánkban, kik a' Poésisban nem a' hangot, hanem a' valóságot keresvén az ilyen mértékre vett verseket bizonyosan fogják szeretni, csak hogy az elmének, 's a' szívnek beszélő igazságokkal telyesek légyenek. Szint olyan szokatlan volt ez a' Németeknél mint mi nálunk, Klopstok el kezdte 's halhatatlanná lett. Ha a' köz nép nem szereti munkáját, nem is annak való az: de betsüllik minden böltsnek mert meg rakta azokat olly drága dolgokkal a' mellyek minden Lelkeket az éig ragadnak. Bár foglallya bé valaki Klopstok Messiását ugyan annyi számú, 's hasonló mértékű Magyar versekbe, ha nem azokkal is: de szint olyan szívre ható szókkal; el hiheti hogy a' későn való maradéknak ditsérete lészen fáradságának halhatatlan gyümölte. De hogy eddig az ilyen versek kevés ditséretett nyertek ez az oka, mert többnyire azok a' kik még így dolgoztak csak olyan forma verseket irtak, mint ama régi Poéta a' ki a' Jésuitáktól agyon lövetett agarát ekképén siratta:

„Oh, ti gonosz feketék tselekedtem ellenetek mit
Drága vadász agaram hogy meg ölétek aha!
Nem hiszem hogy volna a' világon olyan teker-
vényes barlang, a' melly nagyobb Echót adna
mint ez a' vers: mert ezt valamennyi jó fülű
ember hallja mind így bődül el: aha!”

Ha az ilyen mértékű versek a' gyakorlás által nagyobb tökéletességre mennének, annak az a' nagy haszna lenne, hogy Poésisunk nehezdedvén szebb lenne, 's csak az írta verset a' ki arra született.

De hogy Tsider Pál, 's mások ehez hasonlókat strófát se kohlhatnának meg kellene ezt is némelly régulák által nehezíteni így p. o. 1^{ször} Nem kellene bé venni sarknak ezt: *hatok, hetek, hassak, hessek*, s at. hanemha már e' nélkül is van meg egygyezés a' két szó közt: mint találók, tsinálók, tanálhassak, tsinálhassak. Mert ha szabad mindenütt ezzel élni, így ezenekent lehet a' strófát okádni: de a' csak

olyan mintha valaki Deák strófát írván minden verset ezen végezne: *possum, possum, potui, potui, possem, possem*. 2° Hasonló meg határozással, 's okossággal kellene élni az *affixákkal* is, *ánkel, éinkel, inkel, onkal, unkal, ünkel*, mert így valamennyi szavunk van, mind sark lesz. *iz, test, fül kéz* sat. e' mind sark hát: mert így mondjuk: *izünket, fülünket, kezünket*, 's ezerek hasonlóak. E' tsak olyan mintha minden strófákat ezen végeznénk: *izt mienket, fült mienket, kézt mienket*. S at. De e' látni való hogy kivált ha sokszor elől fordul, nem igen tsinál kellemetesebb hangot a' jó fülben, mint az, hogy a' Thöldi Miklós Históriajába, töbnyire majd minden sor ezen végződik: *vala*.

„Bika rugaszkodik 's kötél szakad vala
Tholdi Miklósnak akkor sok szép máj adatik vala.”

3° Ugyan ezt kellene tselekedni a' Prépositiókkal, mellyek a' mi nyelvünkben a' szóknak végére tétetnek *ban, ben, ból, ből, ról, röl, val, vel* s. at. Mert ez tsak olyan, mintha valaki Deákúl írta, 's minden verset ezen végezne *cum, cum, ex, ex, in, in, de, de*. etc. Irhatnék még több régulat is, a' mellyek szolgálhatnának Poésisünknek szépítésére: de úgy gondolom hogy ha tsak ezeket meg tarthatnánk is, a' vargák nem hagynák el többé a' kaptát hogy verset írjanak.

De mivel nyelvünknek szűk vólta, a' mint oda fellyebb mondám: mindenkor fő akadállya lessz Poésisünknek; ebben kellene minden mesterségünket meg vetnünk, hogy azt bővítenénk. Ditszeretesen tselekszik is ezt sok tudós Hazánk fia: de nem egy úton. Szabad legyen nekem is e' felől való gondolatimat egy két szóval elől adni, minthogy ditsekedem ezzel hogy hazámat 's nyelvemet felettébb szeretem. 1ször Ugy tartom hogy semmivel inkább meg nem vallhattuk nyelvünknek szűk vóltát, 's egyszersmind azt szegényebbé, 's rutabbá nem tehetjük, mint mikor három, négy szóval teszünk ki edgyet. Nem az a' kérdés ki lehet é a' mi nyelvünkön minden dolgot tenni? Mert hiszem így a' Japponokén is ki lehet, hanem ez: ki lehet é minden dolgot egy szóval tenni? Mert ha négy, öt szóval tesznek ki edgy dolgot a' Hotten-tótók nyelvén szint úgy el lehet: mint a' miénken beszélni. Ha valaki meg akarja mutatni, hogy bő a' mi nyelvünk fordítsa le nékem tökéletesen *Tacit* Históriaját, vagy *Robertson*t, vagy *Bonnet* munkáit: úgy hogy a' fordításban ne légyen több szó mint a' Deákba, Anglusba, vagy Frantzba így el fogom hinni, hogy szint olyan bő a' mi nyelvünk mint azok. De hogy eshetnék ez meg, mikor mi a' Professort, nyilván való Tanítónak, a' Theológiát Isten felől való tudományak, az Electricitást kártékonyos gyántás égi fojamatnak nevezzük? Nézzük mitsoda külömbözést tesz ez egyéb nyelvek közt 's a' miénk közt. A' Deák így szól Professores docent de electricitate, A Frantz les Professeurs enseignent l'Electricité, az Olasz, Anglus, hasonlóképen. Lássuk miképen teszi ezt ki a' mi bőv nyelvünk: A' nyilván való Tanítók nyilván tanítanak a' kártékonyos gyántás égi fojamatokról, és így kilentz szóval tesszük azt ki, a' mit másik ki tesznek hárommal. Ha ezen az úton fogjuk bővíteni vagy inkább szegényíteni nyelvünket, így ezen a' nyelven, nem hogy Poésist: de egy tisztességes foljó beszédet is lehetetlen lessz írni.

2° El kell távoztatni azt is, hogy egyszóval ne tegyünk ki két, három dolgot, mert ez is szegényíti inkább mint sem gazdagítja a' nyelvet. A' Propositiot lehet nevezni keletnek a' szónak ereje szerent; de már ez a' kelet hány dolgot fejez ki a' Magyar nyelven? Mikor a' búzának nints ára azt mondjuk nints kelete a' búzának, A' tavaszt is keletnek vagy ki keletnek hívjuk, A' tésztról azt mondja az Asszony nem költ meg – a' tyúkjáról hogy nem költött. – Mennyi idő fog addig el jőni, míg a' Magyarság meg érti ezt: Nints semmi kelet a' földi nyomoruságok 's az örök élet között? Nem jobb volna e' szót Propositio a' mellyet leg alább meg értenének azok a' kik föld mérést tanultak; amazt pedig senki sem közzülünk. A' Scénát lehet nevezni Jelenesnek: mert meg jelennek a' játzók. De minthogy e' nállunk, a' Szent Irás szava valamin a' Németek sem szeretnék ha a' Scénát az ő nyelveken valaki *Offenbahrungnak* nevezné: úgy nekünk is mást kén e' helyett fel venni, vagy a' Scénai nevet, meg kén tartani, valamint meg hagyták azt a' Rómaiak magok is; ámbár ha akarták volna, tudták volna Apparitionnak vagy comparitionnak nevezni. Lehet ezt alkalmaztatni több egyéb szókra is: de itt nem lehet mindent elől hordani.

3° Hasonló hibának tartom azt is, amikor szóról, szóra fordítunk le valamit más nyelvből, nevezetesen pedig a' Németből. Ez a' Nemzettség sokra ment meg kell vallani minden tudományokban, de mikor a' gustusról 's ízről van szó, itt még az Anglusoktól 's Frantzoktól messzére maradt, a' Poésis pedig 's a' nyelvnek szépítése leg inkább a' jó ize fordul meg. Azért ha a' Németek a' Tragédiát trauer spielnek fordították; nem szükség azt nekünk németből szomorú játéknak fordítanunk, mer tlátni való, hogy a' mi szomorú a' nem játék, 's a' mi játék az nem szomorú. Azért hogy a' németek a' Poétát

Dichternek nevezték, nem kell azt nekünk költőnek fordítani: mert a' mint mondtam ez a' kelés, költés, már nállunk igen sokat tesz: Nevezetesen így hívják az Asszonyok a' kotlós tyúkot is: de ezt a' Németek nem hívják Dichternek. De már a' mi nyelvünkön mikor kérde edgyik Asszony a' másiktól: Hányat költött a' kend tyúka? azt gondolhatná valaki, hogy nállunk a' tyúkok meg unván a' tojást verset kezdtek írni. Alig van Magyar országon olyan paraszt, a' ki ne tudja azt mi a' Poéta? Mi szükség ezért hát idegen szót követelni? hasonlóképen a' Tragedia nevet is meg kén tartani, ha tsak valaki a magyar nyelv mellett való nagy buzgóságából: *Bak eneknek* nem akarja fordítani.

4° Némelyek semmiféle idegen szót bé nem akarnak venni, sőt még azokat is a' mellyek már néminemüképen bé vétették, ha sok szóval is ha rosszul is, tsak ugyan az Átilla nyelvén kívánnák ki tenni. Minek utánna az emberi nemzettségnek nagy kárára, a' tudományoknak, 's kereskedésnek, nagy hátra maradására, ezek a' sokféle nyelvek fel találtattak, nem hogy azon kén munkálódni hogy ezek mentől jobban egymastól különbözzenek, sőt inkább azon kén mesterkedni hogy mentül közlelőbb jarjanak. Ha egy negyed része nyelvünknek Német volna, más Deák, mitsoda nagy könynyebbségekre volna ez a' Deákul, és Németül tanulóknak. Nekünk pedig ezt annyival inkább jobb volna gondolóra venni, hogy könnyen meg eshetik, hogy tsak ötven esztendő múlva is, minden gyűlések 's Törvény székek németül fognak nállunk főjni, 's akkor mindeneknek kéntelenség lessz ezt a' nyelvet meg tanulni: De ha így nem járnánk is mi kárunkra lenne. Mi károka van a' Frantzoknak, hogy az ő nyelveknek két negyed része Deák, egy negyed része Görög, van é ennél egy egy szebb nyelv a' föld kerekéségén? Sőt a' bölts Ánglusok tsak nem egészen ki hányták az ő régi vad Szax nyelveket, 's újjat tsináltak a' Deák, Frantz, Görög, 's Német nyelveknek össze elegyítésekből, sőt ma is bővítik azt mindenféle hathatos szókkal. Mi kárát vallották? Ezt hogy az ő nyelvek olyan egyéb élő nyelvek közt a' millyen a' Tokai essentzia a' borok közt. Az ő nyelveknek ez a' szívekre ható ereje tseleskeszi a' többek közt, hogy mióta el aludt Cicero soha olyan híress orátorok nem voltak a' világon, mint az Ánglusok, ugy hogy mikor el kezd órálni Pitt, a' kinek nagy Áttya Demosthenest héttyszer fordította Angliára, 's a' ki örökség szerént birja az ékesen szólást; három négy óráig egy végben tsak orr fúvás is alig hallattatik abba a' Parlamentben, a' melyről szint úgy el mondhatná Cyneas mint a' Római tanátsról, hogy annak minden tagja Királyságot érdemelne. De ha mi böltsőbbek akarván lenni az Ánglusnál, 's Frantznál tsak ugyan meg átalakodunk ebben, hogy semmiféle nyelvből többé szótak bé ne vegyünk: így hát hánnyuk ki először mindazokat valamelyeket egyéb nyelvektől költsőnőztünk: mert ha ezeket ki nem hánnyuk, így hasonlók leszünk ahoz az emberhez, a' kit minekutánna két gazdag szomszédjai földhöz ragadott szegénységéből sok nálla veszett költsőnőkkel fel segéltették, látván hogy már jó karba helyeztetett, semmi szolgálatot többé azoktól el nem akarna venni, hogy az elébbeniekért valamely háládatossággal ne tartozzon.

Igy p. o. ezek mind német szók: „Ház, saláta, tzérna, tssets, retek, káposzta, drót, tsap, Pap, Sinór, tenta, srét, pléh, istálló, kotsis, rőt, bót, mente, gátor, sendely, láda, szappan, juk, hódolni, rosda, salak, ráspoly, kereszt, font, pont, öl, ugorka, rokka, len, parás, tzővek, tsóva, borbély, kert, kalyha, lentse, molnar, bak, pánt, bodnar, viasz, tsap, lajtorja, frigy, hohér, vers, torony s a t.

Ezek mind Tót Szók: Asztal, Szalonna, Rák, pálinka, drága, kalap, meszárszék, Szereda, Tsőtörtök, Péntek és sok százak egyebek. Hát még ha elől hordanám a' Deák és Török szókat mellyek nyelvünkbe elegyedtek.

Ha tehát mi nyelvünknek tisztaságával ditsekedünk 's azt többé semmi idegen szóval meg motskolni nem akarjuk, hánnyuk ki először mind ezeket. A' Házat tegyük így az Átilla nyelvén: „Egy hosszú nem kereken forgo, hanem a' földbe le ázott, nem is bika vagy ökör bőrrel, hanem süppal, náddal sindellyel vagy tseréppel bé fedtetett alkotvány. E' már szép magyarság lessz. Úgy tartom hogy ha mind ki irtjuk nyelvünkéből az idegen szókat, a' mellyeket tsak a' Németből 's Tothból által plántáltunk ezer gyökeres szó nem marad nyelvünkbe. Ennyire sem vólt szükségük a' mi tudatlan eleinknek. Egész Nemzettségek vagynak még ma is Afrikában, Ásiában, 's egyébütt a' kiknek egész Nyelvek nem áll többől négy száz szónál: mert az ilyen vad Népek valamint a' mi Scythia Apáink is, nem szokták a' természeti dolgoknak mélységeit feszegetni, minden edjütt való beszedekek summája a' vadászat, vér ontás, ragadomány, erre pedig nem kell több négy száz szónál.

5° Miképen kellyen a' Nyelvet bővíteni, hogy már az Europai bölts Nemzettségekről ne szóllyak: példát adtak abban a' régi tudós Rómaiak, a' kik erezven melly rútl hangzik a' fülben az a' sok bardo bucco sat. a' mellyekkel Plautus, 's Ennius munkáik tellyesek voltak, mind azokat szamkivetésbe küldötték, 's a' válogatott Görög szókkal nyelveket meg gazdagították, 's úgy meg szépitették, hogy a'

Görög nyelv után, ez a leg hathatósabb 's leg ékeesebb nyelv az egész világon. Böven le írja a' nyelvnek ezen bővítésének módját Horátz a' Poésisről írt halhatatlan munkájában; a' melyet könyv nélkül kellene tudni mindazoknak valakik a' nyelvről, izről, 's versről értelmesen 's okosan akarnak beszélni. „Et nova fictaque [!] nuper habebunt verba fidem si Graeco fonte cadant [!] parce detorta. Quid autem Caecilio Plautoque dabit Romanus ademptum Virgilio Varioque? Ego cur acquirere pauca si possum inuideor? Cum lingua Catonis et Ennii sermonem patrium ditaverit, et nova rerum Nomina protulerit. Liciut semperque licebit signatum praesente nota producere nomen.”

Ezen bölts régulat követték éppen a' mi Eleink is, mert az Elemósinából, tsináltak alamisnát, a' Procurátorból Prokátort, a' *παριπος*-ból paripát, a' hausból házat, a' tzapfból tsapot. s at. Ezen a' tsatornán bővültek el minden Nyelvek, nekünk sem lehet azt el kerülni; hanemha a' magunk nyelvét minden egyéb nyelvek felett önként rúttá, 's szegénnyé szándékozunk tenni. A' mit szépen egy-szóval ki tehetünk tegyük ki: de ha így meg nem eshetik úgy ítéllem hogy jobb akkor a' Görög, Deák, Frantz, vagy Német nyelvből valamely hathatós szót ki venni 's azt Magyar lakossá tenni. Már ezt hogy virtus, mi soha sem tehetjük ki a' mi Nyelvünkön; azért hadjuk meg. A' Rómaiak a' Horizont ki teheték volna így: terminus nostri visus: de látták, hogy egy dolognak illy sok szóval való ki tétele nagyon el veszi a' nyelvnek minden erejét, azért bé vették örömet a' Horizont, nekünk is meg kellene azt, avagy tsak a' Poétáknak engedni, vagy pedig Határozónak kellene fordítani: mert a' Poésisnek leg főbb dissze abban áll, hogy mentül több dolgot bé foglallyon egy sorba, a' pedig lehetetlen, ha tsak egy dolognak ki fejezésére is két három szó kívántatik. Mikor én azt mondom hogy az idegen nyelvek szavainak bé vételétől nem kell irtózni, nem azt teszi ez: mintha helyben hagynám azoknak az embereknek kivált Törvény tudóknak szokásokat a' kik úgy beszélnek Magyarul, hogy tsak a' szóknak végekből sajdit az ember hozzá, hogy nyelvünkön beszélnek, vagy mintha azt akar-nám hogy azok a' kik verset írnak olly nagy szabadsággal éllyenek, a' millyennel élt ama' régi tudós, a' ki a' vénség miatt meg hidegedett Poésisi tűzét ekképen fúvogálta:

„Nosza Veterane caneque Poéta.
Vagyon még te benned Poética vena”

Mert azt a *veterán*et s *canét*quet tsak ki lehetett volna egy kevésbé Magyarossabban tenni: hanem tsak azt mondom hogy a' Rómaiak, Frantzok, 's Ánglusok, szokások szerént igen jó lessz nyelvünket egyéb nyelvekből bővíteni, mikor valamely dolgot sok szóknak egybe tételek nélkül nem lehet ki fejezni.

Ezeket akartam Nyelvemnek 's Hazámnak szeretetéből rövideden meg jegyezni, éppen nem remél-vén azt, hogy mindeneknek ezekkel kedveket fogom találni; hanem biztatván magamat azzal, hogy mivel tzéлом nem egyéb, hanem nyelvünk gyarapodásának 's Hazánk boldogulásának szives kívánása tehát leg alább némelly böltsőbb Hazám fiai nem fogják ezen igyekezetemet rosra magyarázni, valamint még nagyobbakkal szolgálhatnék ezen Magyar Zaýrt is kedvezessel fogják olvasni.

Jól tudom azt hogy a' ki valamely munkát, akár maga agya velejének magzattyát akár pedig fordítást botsát világ eleibe hasonló az azokhoz a' kik másoknak ebédet adnak.

A' ki ingyen osztogatya munkáját; hasonló azokhoz a' Nemes Magyarokhoz, a' kiknek Asztalok minden betsülletes embernek nyitva áll. Valamint az ingyen jól lakottak sem hagyják egészen szó nélkül az ebédet, úgy bánnak az illyen ajándékba ki osztogatott munkákkal is sokan; de semmi pénzekben nem kerülővén, tsak tsinnyán motskollják 's mikor jobb dolgok nints, nagy ásitások közt által olvassák. A' kik pedig pénzért adgyák munkájokat, hasonlóak a' kosztot tartó németekhez. Vala-mint a' kik ezeknél hús, vagy harmintz krajtzárért ebédelnek, meg mondják bátrann hogy a' hús sovány, a' kenyér dohos, a' szalonna avas, az etzet semmit sem ér: úgy a' kik meg vesznek valamely ki jött munkát, hogy azzal táplállják vagy gyönyörködtessek eszeket, azt minden keméllés nélkül motskollják, ha nem enyhíti éhségeket motskolhatyák is szabadon, mert meg adták az árát. Én is fogok e' Magyar köntösbe öltöztetett Zaýrral nemellyeknek kedveskedni, tudom az illyenek sem fogják azt némely szó nélkül el botsátani: de kivált azok a' kik azt az egynehány garast meg adták érte; minthogy pénzek ára, úgy bánhatnak vele a' mint nekik tetszik, ki álhat ellenek ha minden sornak el olvasása után a' földhöz tsapkodják is.

Ha észre veszem, hogy némelly Fő Rende, 's Úri Asszonyságok gyönyörködni fognak ezen tse-kéll munkátskámban, az illyeneknek kedvéért nem sokára fogom adni ama halhatatlan Yungnak ejtzakai gondolatit folyó beszédben, 's ugyan Voltérnak meg betsülhetetlen Henriadját versekben, a'

melly a' Királyoknak 's jobbágyoknak Tanító Mestere még pedig úgy, hogy semmiféle nyelven ne légyen ez szebb mint a' miénken. De ha meg tudom hogy boldogok, boldogtalanok ezen fáradságos munkámnak első sengéjét minden kedvezés nélkül a' földhöz egyformán tsapkodjátok, így ezt a kettőt ne várjátok. Dixi.

Komárom 22 Decembr. 1783.

A *Meg szóllítás* komoly gyarapodást jelent Péczeli irodalmi nézeteinek megismeréséhez. Nemcsak azért, mert ebben foglalta össze a legkorábban, a legterjedelmesebben és a legrészletesebben gondolatait, bár e tekintetben is kiemelkedik ez az írás Péczeli más, önálló kötetben kiadott műveihez készített előszavainak sorából éppúgy, mint a Mindenes Gyűjteményben közreadott, ilyen témákkal foglalkozó írásai közül. Jelentőségét csak még növeli az, hogy a szerző lemondott a közreadásáról, mert ez is azt tanúsítja, hogy olyan legbensőbb gondolatait fogalmazta meg benne, amelyekkel alaposabb megfontolás után nem mert a nyilvánosság elé lépni.

Gondolatmenete jól felépített, logikus konstrukció. Elsőnek a filozófia és a költészet szerepének összefüggését vizsgálja az egyes nemzetek műveltségének alakulásában, majd megállapítja, hogy mindaz, ami a magyar szellemi életben a filozófia terén történt, a legutóbbi idők eredménye, s hogy bár a magyarok különösen szívesen büszkélkednek költészetükkel, eddig még nem volt igazi költőnk. Péczeli szerint a nagy költő több az átlagtudósnál, ő azokkal a tudós egyéniségekkel tartja őket egyenrangúaknak, akik előbbre vitték tudományukat, sőt azt hangsúlyozza, hogy a költőket már a görögöknél a tudósoknál is nagyobb megbecsülés övezte.

Ha összevetjük Péczelinek a *Meg szóllítás*ban kifejtett gondolatait az e témákkal kapcsolatosan később vallott nézeteivel, természetesen számos esetben találunk azonosságokat, bár az itt olvasható részletesebb kifejtés nemegyszer módosítja a későbbi, inkább csak jelzésszerű kijelentések értelmét.

A magyar költészet elmaradottságáért különösképpen a négyesrímű strofák és a leoninusok használatát, az ebből fakadó terjengősséget, egyhangúságot és gondolatszegénységet okolja, ami az idegen nyelvre fordítás során válik a legnyilvánvalóbbá. A poézist nem a rímekben, hanem a mély filozófiai gondolatokban kell keresni, s az ilyen típusú költészetre hozza fel példaként Teleki József költeményt, az Atyafiúi barátság oszlopát. Ez magyarázza meg, hogy Péczeli miért éppen neki kívánta ajánlani első nagyobb művét, a Zaír-fordítást, amelyhez ez az előszó készült.¹³

A költészethez elsősorban pallérozott ízlés kell, fejlődését azonban akadályozzák a magyar nyelv hibái és hiányosságai: a nyelv kifejezésbeli szegénysége, a hím- és nőnem hiánya, a sok mássalhangzó, valamint a gyakori a- és e-magánhangzók okozta monotonia. Vannak erőnei is: erőteljessége s az, hogy minden nyugat-európai és klasszikus versmérték alkalmazható magyarul.

Péczeli gyökeres változást sürget és olyan irodalmi alkotásokat tart szükségesnek, amelyek egyaránt szólnak a szívhez és az értelemhez, nem a legfejlettebb nemzetek, hanem a németek példájára hivatkozik, akik kevésbé előztek meg bennünket, mint az angolok, franciák vagy olaszok. Futólag arra is utal, hogy a cenzúra alól felszabadult könyvnyomtatás is hozzájárulna az irodalom kibontakozásához. Szigorúbb poétikai szabályokat kíván a színvonal emelése érdekében, a nyelv fejlesztését, bővítését pedig még idegen nyelvekből való átvételek útján is szükségesnek tartja.

Végül a Zaír sikere esetén további fordításai közreadását ígéri olvasóinak.

Mellőzve a szöveg részletesebb elemzését, a *Meg szóllítás*ban foglaltaknak és Péczeli későbbi írásaiban kifejtett nézeteinek kapcsolataira szeretnénk röviden utalni.

Egészben véve nem a – részben bizonyos módosításokkal – továbbélő gondolatok, hanem a különbözőségek dominálnak az előszóban Péczeli későbbi megnyilatkozásaihoz képest.

Más az előszó tónusa, mint ezek többségéé: a számára nagyon is fontos, komoly kérdésekről itt váltakozva komoly és tréfás, sőt csúfondáros hangon ír.

Kiderül az előszóból, hogy Péczelinek nagyon is számított az irodalmi művek nyelvi, formai és tartalmi színvonala, s hogy igényesen, szigorú kritikával nézte a régebbi magyar költészet alkotásait. A magyar nyelvet nemhogy nem glorifikálta ekkortájt, inkább alkalmatlannak tartotta nemcsak

¹³ Az 1784. VIII. 4-i levelében említett indoklás, hogy ti. Orozmban Teleki saját férjje szerelmét, Zaír-ban pedig felesége gyöngédségét kell hogy felismerje, csakhogy az ő házassága mindig felhőtlen és boldog lesz, igen erőltetett magyarázat az ajánlásra. A levél: OL P 654 9. d. 31. tétel.

igazi költői mondanivaló kifejezésére, hanem még huzamosabb mindennapi társalkodásra is. Milyen messze vannak ettől későbbi kijelentései, különösen e két gondolat együttes említése a Yung éjtakáihoz írt előszavában: „Tsak ezen könyvetskének el-olvasása meg-fogja még inkább győzni Nagyságtokat arról, mely alkalmas legyen ez a' Nyelv a' leg-mélyebb, 's leghathatósabb gondolatoknak is röviden és értelmessen való ki-fejezésére. Megfog győzni minden igaz Hazafiakat arról, hogy nem igaz vád az, mellyel terheltetik, hogy az ő darabossága talán nem-is sérthetné Hazánk szép Grófnéinak 's Báronéinak rósa pirosságu, 's gyengeségü ajkakat, ha a' társalkodásban ezen folytatnák nyájaskodó beszélgetéseiket.”¹⁴

A nyelv jövődöbeli fejlődésével kapcsolatosan nincsenek vérmes reményei, inkább kívánja, mintsem reméli a változást, s szinte szenvtelenül szól arról, hogy néhány évtized múlva esetleg a német lesz a hivatalos nyelv Magyarországon. A gondolat nem készíti tiltakozásra a külső hatalomtól eredő kényszer ellen, s olvasóit sem biztatja arra, hogy ezt elkerülendő álljanak a magyar nyelv ügye mellé. Helyesen feltételezi Bíró Ferenc, hogy Péczelinek a Magyar Hírmondóban megjelent és a Minden Gyűjteményben „Az Észről, vagy Elmésségről” címen közölt későbbi írásai az eltűnt Zair-előszó néhány gondolatát is megfogalmazta. Mindháromban szerepel a fordítás, mint a költészet szépségének, értékének mércéje, s megtaláljuk bennük a négysarkú versek és a leoninusok kritikáját is. A Meg szállításban olvasható részletesebb kifejtésből azonban kiderül, hogy Péczeli – legalábbis ebben az időben – egészen más okból sürgette a magyar költészeti alkotások idegen nyelvre fordítását, mint később. Ennek az igénynek későbbi megfogalmazásai alapján Bíró a magyar irodalom külföldi elismerését, a nemzeti dicsőség hajszolását, azaz elsődlegesen nacionalista célkitűzéseket lát Péczelinél,¹⁵ az előszóból viszont nyilvánvaló, hogy az író eredetileg a magyar költészetről alkotott szigorú kritikáját kívánta a fordítás révén igazolni, mert olyan mércének tekintette, amely napvilágra hozza a művek terjengősségét, a költői mondanivaló csekély voltát vagy éppen teljes hiányát.

A négyesrímtű strófák és a leoninusok ellen több alkalommal kelt Péczeli később is. Az előszóban ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a magyar nyelvben minden klasszikus és nyugat-európai versforma alkalmazható. Ezen a téren is észrevehető bizonyos változás későbbi nézeteiben és gyakorlatában: a két említett versformát ugyan mindig elítélte s maga nem is használta őket, de a magyar nyelv gazdag formai lehetőségeiről is lemondott. A Haszonnal mulattató mesék előszavában pl. azt írja, hogy választott volna a francia költők mintájára változatosabb versformákat, de ezt későbbi utódaira hagyta.

A költői alkotások iránti formai és tartalmi igényesség kapcsán az előszóban még némi arisztokratizmus is felfedezhető: amikor Klopstockot említve arra buzdít Péczeli, hogy az ő nemes eszméket tartalmazó műveit kellene szépen visszaadni magyarul, s megjegyzi, „ha a köz-nép nem szereti munkáját, nem is annak való a'”, vagyis akkor is elsődlegesen fontosnak tartja a színvonalat, ha az irodalmi művek csak az elitpublikum számára érhetőek el. E nézetének megváltozásához talán apósának a figyelmeztetése is hozzájárult, aki korábban idézett levelében többek között így ír: „De ugy osztán a' köznépet is olvasásra és a' tudományok szeretetére kellene szoktatnunk, mint a' Frantzők és az Anglusok: mert különben azok bennünket meg nem értenének.”¹⁶ 1788-ban a Haszonnal mulattató mesék előszavában már Péczeli is hangsúlyozza, hogy a mese mint műfaj alkalmas a szív érzékenyítésére, az erények terjesztésére, a nyelv szépítésére és „a' Könyvekben még kevésbé gyönyörködő Köz-népnek az olvasásra való szoktatására”.¹⁷

Nagy utat tett meg tehát Péczeli rövid néhány év alatt, amíg eljutott odáig, hogy nemcsak a nemeseket és az aszonnyokat, de a parasztokat is be kívánta vonni olvasói körébe.¹⁸

Aligha hihető azonban, hogy 1783-ban nyelvről, irodalomról vallott nézetei hirtelen gyökeresen megváltoztak volna. A nyugati tanulmányútjáról hazatért fiatal lelkes alapos tudományos és irodalmi műveltsége vértetében szigorú kritikával, talán némi fölénytel is bírálta a magyar költészet addigi termését, s e véleményét fogalmazta meg első kötete előszavában. Mind a nyelv szegénységét bizonyító

¹⁴ Yung éjtakái... Győr 1787. 4.

¹⁵ BÍRÓ Ferenc, *A Minden Gyűjtemény*... 6.

¹⁶ MTAK Kézirattár Irod. Lev. 4-r. 143.

¹⁷ *Haszonnal mulattató mesék*... Győr 1788. Az előszó 2. számozatlan lapján.

¹⁸ KÓKAY György, *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795)*. BP. 1970. 456–457.

példák, mind a verses klapanciák kiválasztása arra vall, hogy célja eléréséhez olykor karikírozáshoz is folyamodott Péczeli, s különösen a nyelvi tömörség hiányát tanúsító mondatai meglehetősen túlzóak is – noha elvileg természetesen igaza volt abban, hogy a nyelv kifejezőképességét gazdagítani kellett.

Varjas János veje papi hivatása miatt nem javasolta az előző közreadását, maga Péczeli talán inkább azért döntött a kiadás ellen, mert ismerte saját, polémiaiakat nem kedvelő, érzékeny természetét. (Tudjuk, mennyire szenvedett később, Szacsavay támadása idején az őt ért méltánytalanság miatt, holott a kor írói és más értelmiségiek is szinte egyhangúan mellette foglaltak állást.)

Hamarosan rájött, hogy Magyarországon nemcsak a nyelv és az irodalom, hanem még sokkal inkább a közönség elmaradottságát, sőt hiányát kell megszüntetni ahhoz; hogy irodalmi élet egyáltalán kialakulhasson, s alkalmazkodott a lehetőségekhez. Amikor elvállalta hivatását, egész tevékenységét, saját alkotói és szerkesztői munkáját is az irodalomszervezés, a közönségnevelés szolgálatába állította. Bizonyára többet remélt elérni biztatással, mint szigorú, esetleg elriasztó bírálattal. Ezért váltott át a magyar nyelv szépségének dicséretére, s talán ezért engedett szerkesztőként a színvonalból is. Saját műveiben alighanem tehetségének korlátai is hozzájárultak ahhoz, hogy nem érte el azt a nívót, amelyet a klasszikus és a modern irodalom legjobb alkotásaiban becsült, de később olyan nyelvi kérdésekben is engedett, mint pl. a Meg szállításban elítélőleg említett „Trauerspiel – szomorújáték” kifejezés, amelyet 1789-ben már maga illesztett két Voltaire-fordítást tartalmazó kötetének címlapjára.

Eredeti véleményét didaktikus megfontolásokból és óvatosságból jobbnak látta elhallgatni, később talán többé-kevésbé azonosult is azzal, amit hirdetett. A pályája kezdetén megfogalmazott igények közül mindvégig vallotta az irodalmi művek nemes, fennkölt eszméiségének szükségességét; nyelvi és formai szempontból azonban később kevesebbel is beérte.

Lukácsy Sándor

KÖLCSEY ISMERETLEN FOLYAMODVÁNYA

Kölcsey és Kende Zsigmond levelezésének kiadásához készített bevezető tanulmányában Taxner-Tóth Emő elvégzendő feladatként jelöli ki Kölcsey gazdálkodása történetének megírását. Ehhez a valóban fontos munkához járul hozzá egy adalékkal Kölcsey ismeretlen folyamodványának alábbi közlése.

A folyamodvány kéziratát özv. dr. Miskolczy Józsefné ajándékozta a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének. Adományozó levelében (kelt Bakonyszegen, 1973. jún. 22-én) azt írja, hogy elhunyt férje elődei vérségi kapcsolatban álltak a költővel, és Kölcsey irodalmi hagyatékának egy része a Miskolczy család birtokába került.

A kézirat egyik oldalán olvasható a folyamodvány.

Tekintetes Ordinarius ViceIspány Ur,

Néhai Nagy Atyám Kölcsey Dihenes több mint negyven esztendő előtt némelly Csekei lakosoknak bizonyos mezőföldeket osztott-ki, hogy azon házat és gyümölcsöst építsenek, 's mind addig míg a' Nagy Atyám vagy maradéki az építés becsült árát lefizetvén a' magok számára ki nem váltják, bírják békeségesen, Esztendőnként egy forint taxa és dézma fizetés mellett. Némellyek ezen telkek közül már régen kibecsültettek, némellyek ki nem becsültetvén az említett prestatiókat tellyesítik.

Ezen telekeknek egyike, mellyen most Özvegy Nemes Jakab Péterné lakik, már annyira elpusztult, hogy rajta a' szilvafákon 's egy kúton kívül semmi épület nincsen, mivel háza öszveroskadván maga több esztendő ki olta egy föld kunyhóban lakik. Hogy a' telek végpusztulását elkerüljem, külömben is szükségem lévén reá, ki akartam becsültetni 's reá saját emberemet szállítani, de az említett Asszonyon ellent áll, 's a' teleket, mintha az neki ősi jószágá volna kezei közt akarja megtartani.

Hogy az Asszony valóságos taxás az a' mondottakból, mellyeket az iderekesztett Contractus pár erősít, nyilván van. Azonban az egész becsű húsz vagy harmincz ft. körül állapotdván-meg, ez a' csekélység nem méltó, hogy érte dominalis szék költségeit vegyem magamra. Bizván tehát ügyem igazságába,

könyörgők a' Tekintetes Urnak, méltóztassék ezen köztem 's az említett Asszony közt fennforgó kérdést köz tiszteletben levő ismeretes bölcsesége 's igazság szeretete által elintézni.

Gratiájába ajánlott mély tisztelettel vagyok Tekintetes Ord Vispány Urnak

Csekén

Ápril 8d.

1821

alázatos szolgálja:

A kézirat másik oldalán áll a címzés:

Kölcsy Ferencz.

Tekintetes

Nzetes Vzlő Kis Dobronyi Izsák Samuel

Urhoz, Tek. Szatmár Vmegyei Ordinarius

Vispányhoz

alázatos esedezés.

Ugyancsak az irat hátlapjára került az alispáni utasítás, valamint Luby Károly szolgabíró jelentése:

Járásbéli SzolgaBíró Ur igyekezze ezen Telek kiváltását (ha Zálog) eszközölni; minden esetre pedig az építés árrát meg állapítván a' nyughatatlant [sic] Asszonyt nyugtassa meg. —

Költ NSzekeresen, 9^a Apr. 1821.

Isaak Sámuel

Ord. V. Ispány.

A fent tisztelt Tettes OrdViceispány Urnak ezen indorsátája tsak mai napon mutattatott bé nékem; minthogy pedig holnap innen hazul az Ünnepekre okvetetlen el kellett indulnom, annál fogva jónak látnám (tudni illik ha a' Telek nincsen Zálogba, a' vagy a' mostani birtokossa az alól is önkint ki bocsájtaná) hogy a' Folyamodó Ur a' Teleken található épületeket a' Helybeli Birákkal meg becsül-
tetné 's a' szerént fizetné ki a' bé panaszlott nyughatatlan Asszonyt, hogy ha pedig azon nyughatatlan Asszony a' Birák becsűjével meg nem találna elégedni, ő keressen Szolga Birót az újabb becsűnek meg tételére. Költt NagyArban 19^a Ápril 1821.

Luby Károly

SzBíró

A kézirat mindkét lapján, ismeretlen kéztől, nyilvánvalóan későbbi följegyzések találhatók: valami-
féle kimutatás gyümölcsfákról, összeadandó számoszlopok és ez a szöveg: „Pepi küldjél 2 ezüst
forintot Kölcsy Dán”.

A folyamodvány címzettje és az intézkedéssel megbízott szolgabíró szegről-végről mind a ketten
Kölcsy rokonai voltak: Izsák (Isaak) Sámuel, nagyszekeresi birtokos, 1817 és 1829 között a megye
aulikus szellemű alispánja, a család Gáspár nevű tagja révén, aki csekei főszolgabíró és Kölcsy
Krisztinának, a költő unokatestvérének a férje volt; Luby Károly pedig mint Szuhányi Anna férje,
Kölcsy Ádám sógora.

Tidrenczel Sándor

A SZABOLCS VÁRMEGYEI BESSENYEI GYÖRGY MŰVELŐDÉSI KÖR LEVELESTÁRA

(Móra Ferenc, Csuka Zoltán, Oláh Gábor és Szerb Antal egy-egy, Kosztolányi Dezső két, a Kisfaludy
Társaság, valamint Ady Lajos három-három levele)

Íróink, költőink némelyikének már kritikai kiadásban is megjelent vagy éppen sajtó alatt van
levelezése. A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság levelesládájából már több mint tíz,¹ a jelen

¹A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság levelesládája. Levelek, iratok, adatok (1876–
–1948). Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta MAROSI Ildikó. Bev. DÁVID Gyula. Bukarest,
1973. 613 l.

közleményekben is szereplő Móra Ferencről pedig alig néhány éve látott napvilágot egy-egy kötetre való levél.² Mégis: olykor még a leggondosabb kutatómunka ellenére is lappanganak itt-ott számon nem tartott levelek. Sorsuk az enyészet, jobbik esetben pusztán az ismeretlenség.

Ez történt az 1898 és 1949 közötti évek szabolcsi szellemi mozgalma élén állt Szabolcs Vármegyei Bessenyei György Művelődési Kör levelestárával is. A megye levéltára már csak alig néhány relikviát tud felmutatni a Kör egykori hatalmas és szerteágazó levelezéséből.³ Az a néhány is mintha csak azért maradt volna fenn, hogy szerzőinek illusztris névsorával legalább sejtesse az iratok pusztulásával keletkezett kár nagyságát.

Többek között Móra Ferenc, Kosztolányi Dezső, Oláh Gábor, Szerb Antal, Csuka Zoltán és Ady Lajos, valamint a Kisfaludy Társaság képviselőjében eljáró Kéky Lajos neve szerepel a feladók listáján. Minden egyes megidézett levél autográf. Valamennyi 1934-ből származik, s mindegyik az egyes művészek közszerepléséhez, illetve az irodalmi társaságok és a vidék harmincas évekbeli művelődési életének történetéhez szolgáltat adalékokat. Szerb Antal sorai ugyan csak formális köszönőszavakat tartalmaznak, de a többi levél mindegyike – érdekes és sajnálatos, hogy javarészt meghíusult – irodalmi műsor szervezésének forrása. Csak a Kisfaludy Társaság és Ady Lajos tervezett szereplésének megtartása dokumentálható. Móra Ferenc és Kosztolányi Dezső lemenetelének elmaradását teljes bizonyossággal állíthatom, a délvidéki írók fellépésére még éveket kellett várnia a nyíregyházi közönségnek, Oláh Gábor szerepléséről pedig nem tudok semmi bizonyosat.

Móra Ferenc, Csuka Zoltán és Kosztolányi Dezső egyik idézett levele részben ismert ugyan,⁴ a levélírók személye s a levelek hivatkozásai azonban még azokat is feltétlenül érdekessé teszik a közzétételre.

*

Móra Ferencet – Kiss Lajos országos hírű etnográfus és nyíregyházi múzeumigazgató, illetve Lőrinczy György nagykállói költő révén – baráti szálak fűzték a Nyírséghez.⁵ Írásai már a század elején eljutottak az északkeleti végekre, s termékeny talajra is leltek annak népében. Sokirányú elfoglaltsága miatt azonban személyesen még a nyírségi szellemi megújódási folyamat irányítását magára vállaló Bessenyei Kör, sőt Kiss Lajos ismételt meghívásai ellenére is csak nagy sokára, 1928 áprilisában találkozott nyíregyházi olvasóival.⁶

Hogy milyen hatással lehetett hallgatóságára, azt az egykorú tudósítások mellett az újabb és újabb – Móra idővel való örökös versenyfutása, később betegsége és idő előtt jött halála miatt sajnos hiábavaló – meghívások is tanúsítják.⁷

²Móra Ferenc levelezéséből. (Az MTA Könyvtára, az OSZK és a Petőfi Irodalmi Múzeum anyaga.) Sajtó alá rendezte KÖHEGYI Mihály és LENGYEL András. Kecskemét, 1979. 279 l.

³A Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár (a továbbiakban: SzSzmLt.) anyagából közölt levelek fondjegyzéki száma: X. 51. d. (A Szabolcs Vármegyei Bessenyei Kör iratai. 1920 – 1951. Iratok. 1921 – 1935. – 1932 – 1934.)

⁴TIDRENCZEL Sándor, *Kosztolányi Dezső Nyíregyházán*, Szabolcs-Szatmár Megyei Könyvtári Híradó. 1977. IV. évf. 1–2. sz. 31–35.; uő., *Móra Ferenc Nyíregyházán*, Pedagógiai Műhely, 1979. december. V. évf. 4. sz. 77–80.

⁵HEGEDŰS András, *Móra Ferenc és Kiss Lajos barátsága*, Alföld 1974. október. XXV. évf. 10. sz. 57–66.; KISS Lajos, *Emlékezés Móréről*. – Klny. a Délvidéki Szemle 1944. évi 5. számából. 193–203., és K. L.: *Vásárhelyi kis tükrök*. Bp. 1964. 87–97.; MARGÓCSY József, *Megyénk irodalmi hagyományai*. (Eredményeink és feladataink a szabolcs-szatmár-beregi tájakon.) Nyíregyháza, 1972. 79, 99.; NÉMETH Péter, *Móra Ferenc levele Kiss Lajoshoz*, Krónika 1971/72. II. évf. 1. sz. 31–32.; TIDRENCZEL Sándor, *Móra Ferenc Nyíregyházán*, i. h.

⁶[Aláírás nélkül:] *Nyíregyháza kicsinyei, nagyjai a szeretet könnyével fogadták és hallgatták Móra Ferencet, a bűvös szavú mesélőt*, Nyírvidék, 1928. ápr. 4. 78. sz. 4.

⁷A másfél évvel későbbire lásd a Nyírvidék 1929. szept. 22-i (216.) sz. 5.

Egyik – épp az utolsó – felkérésre⁸ 1934. január 5-i keltezésű postai levelezőlap alább idézett soraival már a halála készülő fájdalmas lemondásával hátrította el magától Belohorszky Ferenc titkár meghívását.⁹

Sz. 1934. I/5.

Kedves kollégám,

betegebb vagyok, mint valaha, – már a mi a szenvedést és testi leromlást illeti. Ezért kellett visszavonulnom minden nyilvános szereplés elől, s ezért nem lehet a szegedi dísz polgári cerimóniát is megtartani. A Kisfaludy-társaság ünnepi ülésén való szereplést is – pedig az csak febr. 11-re esik – csak feltételesen ígértem meg s félek nem is leszek rá képes. Kérem nyavalyássággal a Bessenyei-kör idei munkatervét se méltóztassék komplikálni.

Minden jó emberemet üdvözölve,
szívből köszönti kész öreg híve:

Móra Ferenc

Címzés: Fa: Dr. Móra Ferenc / Szeged

Ngs. / Dr. Belohorszky Ferenc / rg. tanár / a Bessenyei kör üv. titkára. / Nyíregyháza / Kossuth-reál.

Móra Ferenc fenti sorainak tragikus igazolását adták a levelezőlap keltezését követő hetek. Sík Sándor tíz nappal későbből datált, nyíregyházi fellépésének szervezése ürügyén írt levelében például ímígyen: „Móra Ferenc aligha fog eljönni . . . , mert súlyosan beteg”.¹⁰ Maga az író pedig – tizenkilenc nappal halála előtt – a következőképpen: „. . . az én körülményeim már vagy fél év óta nem rendesek . . . most csak roncsa vagyok a réginek . . . Úgy jártam, mint annak idején a „Titanic” „szerencsés” hajótöröttje, aki megmenekült az óceán jéghegyei közül, s pár nap múlva belefulladt Boston piacán valami pocsolóba. Ahelyett, hogy az operációs asztalon belevesztem volna a szép, nagy, tiszta semmibe, most hónapok óta vergődöm egy makacs és fájdalmas betegség pocsolójában, azt sem tudni, az elején-e vagy a végén. S mivel ez nem olyan fegyelmezett, rendtartó betegség, amihez hozzá lehet igazítani az órát . . . , hanem . . . olyan nyavalya, amitől váratlanul terülhet el az ember minden percben, mint a hassal fölfele fordult béka, olyan tehetetlenül és olyan rettenetesen szenvedve, ezért kell mindenre előkészülten az íróasztalom sáncai közé vennem magam”.¹¹

S valóban: ha nem is váratlanul, de hamarosan bekövetkezett a tragikus vég. Néhány héttel később – alighogy Belohorszky ügyvezető titkár bejelentette a Bessenyei Kör Igazgató Választmányának Móra Ferenc tervezett nyíregyházi előadásának betegség miatti akadályoztatását¹² –, 1934. február 8-án már el is távozott az élők sorából.

A Móra-est sajnálatos elmaradása miatt a Bessenyei Kör vezetősége Kosztolányi Dezső meghívásával akarta kárpótolni a közönséget. Költőnk sem volt ismeretlen Nyíregyházán. 1916. március 16-án már járt is ott.¹³ Aztán 1919 elején kézbesített ismét meghívót számára a Nyírség fővárosából a posta.¹⁴ Ez a fellépés azonban valami oknál fogva elmaradt. Legközelebbi meghívásának terve volt az

⁸ A Bessenyei Kör 1933. november 4-i igazgató választmányi ülésének jegyzőkönyve, in A Szabolcs Vármegyei Bessenyei Kör iratai. SzSzmLt. X. 51. b. Igazgató Választmányi (Elnöki Tanács) jegyzőkönyvek. 1932–1934.

⁹ 143 × 99 mm-es, kék tintával írt postai levelezőlap. – A postabélyegzőn január 6-a szerepel a feladás napjául.

¹⁰ Sík Sándor 1934. január 15-i, Kirchbergből keltezett levele Belohorszkyhoz (?). SzSzmLt. X. 51. d.

¹¹ MÓRA Ferenc, *Nemzeti szolgálómester*, in M. F., *A világ így megyen*. (Válogatott írások.) Válogatta és jegyzetekkel ellátta VAJDA László. Bp. 1956. 7–8.

¹² A Bessenyei Kör Igazgató Választmányi ülésének jegyzőkönyve, SzSzmLt. X. 51. b..

¹³ [Aláírás nélkül:] A Bessenyei-kör estéje, Nyírvidek, 1916. márc. 19. 22. sz. 1–2.

¹⁴ [Aláírás nélkül:] *Ady emlék ünnepély Nyíregyházán*. Uo. 1919. febr. 25. 45. sz. 3.

– a jelen közleményemben is említett, a Szabolcs-Szatmár megyei Levéltárban őrzött alábbi válaszlévléből kiolvasható – 1934. áprilisi.¹⁵

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ/ BUDAPEST, I., TÁBOR-UTCA 12./ TEL.: 530–85.

1934. III. 24.

Igen tisztelt titkár uram,

készörömet lerándulnék Nyíregyházára. Tréfás karcolataimat vagy egy elbeszélésemet olvasnám föl s új verseimet mondanám el. Az ellátáson és lakáson kívül tisztelet díjul mindezért 100 pengőt kérnék. Április hó 5 én azonban épen Nagyváradon van fölolvasásom s utána erdélyi körútra indulok, mely körül belül 15 ig tart.¹⁶ Arra kérem tehát igen tisztelt titkár uramat, hogy a nyíregyházi estelyt vagy 6. előtt tartsák meg, vagy 15. után. Nekem 2. vagy 3. szintén megfelelő volna.

A fönti lakásomra várom szíves értesítését.

Igaz híve:

Kosztolányi Dezső

Am hiába volt a körületekintő előkészítés. Ez is csak füstbe ment terv maradt. Sem a Kör irataiban, sem a korabeli sajtóorgánumokban nem akadtam nyomára Kosztolányi Dezső 1934. áprilisi nyíregyházi felolvasó estjének. Április 5-e előtt (a rendelkezésre álló idő rövidsége miatt) feltehetően még nem tudták előkészíteni, a hónap második felében pedig (számítva Kosztolányi esetleges május 5-i lerándulására) már nem is erőltették a találkozó létrehozását. Ez újabb irodalmi est sorsa ellenben már a következő levelek históriájához tartozik.

A Kör vezetőségét nem törte le a kudarc sorozat. Ellenkezőleg: a korábbinál is nagyobb intenzitásra ösztönözte. Legalábbis erre enged következtetni az a tény, hogy az áprilisi Kosztolányi-est szervezésével párhuzamosan (mint az Kéky Lajos, a Kisfaludy Társaság titkára három közlésre bocsátott levele¹⁷ is mutatja) már a Kisfaludy Társaság – általa Kosztolányi Dezső – májusi nyíregyházi szereplésének előkészítésén is munkálkodott.

Budapest, 1934. febr. 12.

Kedves Kollega Uram,

febr. ülésünkön előterjesztettem szíves meghívásukat, amelyet a Társaság szíves köszönettel fogadott, s örömmel hajlandó annak eleget tenni. De a máj. 5-iki terminusra nézve nem tehetünk ígéretet, t. i. akkor tájt lesz Tisza István szobrának leleplezése.¹⁸ A következő hét az akadémiai nagyhét, úgy hogy nagyobb biztossággal tervezhetjük május harmadik hetére, mondjuk 19-re, vagy ha ez a rájövő pünköst vasárnap miatt alkalmatlan volna, 26-ra, ha csak a helyi viszonyok nem állnak ennek útjában. A vasúti jegyek árát az eddigi vendéglátó társaságok megtérítették, de ha szabadjegyet tudnak kieszközölni, nekünk az is mindegy. Igyekszem a jelzett felolvasókat nyerni meg. Amikor szükségét látják, méltóztassék felvenni a levelezés „fonalát” s megindítjuk az akciót.

Szíves barátsággal

készséges híve

Kéky Lajos

¹⁵ 334 × 206 mm-es, kettéhajtott, zöld tintával írt, boríték és címzés nélküli levél.

¹⁶ A korabeli erdélyi lapok egybehangzó tanúsága szerint Kosztolányi valóban járt ott előadó körúton. (D. J. – DSIDA Jenő? –, *Félórs beszélgetés Kosztolányi Dezsővel*, Erdélyi Lapok, 1934. ápr. 13. 71. sz. 5.; VITA Zsigmond, *Kosztolányi Dezső Kolozsvárt*, Erdélyi Fiatalok, 1934. tavaszi szám. 1. sz. 34–35.)

¹⁷ A február 12-i keltezésű 147 × 100 mm-es postai levelezőlap, az április 5-i és a 27-i cégjelzéses, 300 × 235 mm-es, kétrét hajtott, boríték és címzés nélküli levél. Mindegyiket kék tintával írta.

¹⁸ *Felavatták Tisza István szobrát*. Magyarország, 1934. ápr. 24. 91. sz. 9.

Címzés:

Feladó neve és lakása: Dr. Kéký L./ Budapest, VIII. József-ú. 25.

Nagyságos/ Dr. Belohorszky Ferenc/ rg. tanár urnak/ Nyíregyháza./ Kossuth-reálginm.

Kéký Lajos igenlő válasza nyomán megindult a lázas szervezés. Még a fenti levélben felvetett szabadjegy-kiutaltatást is megkísérelték. A Bessenyei Kör iratai között találhatók a kereskedelemügyi miniszter 1934. április 5-éről származó, a menetjegy-kedvezmény iránti kérelmet — „... a m. kir. államvasutak súlyos pénzügyi helyzetére való tekintettel” — 3.365/Eln. sz. 1934. K. M. sz. alatt elutasító sorai.¹⁹

Ugyanazon a napon fogott ismételt tollat Kéký Lajos is, hogy tájékoztassa a nyíregyháziakat a május 5-i időpont előtti akadály elhárulásáról.

KISFALUDY-TÁRSASÁG

Kedves Kollega Uram,

bocsássá meg a hosszú hallgatást, de az ilyen dolognak kissé magától is fornia kell, mint a mustnak s akkor aztán simábban megy.

Most tehát jelentem, hogy mi készen állunk. Társaságunk elfogadta szíves meghívásukat s tagok is jelentkeztek kellő számban. Sajnos, Berzeviczy elnök úr egészségi állapota ez idő szerint nem olyan, hogy vállalkozhatnék, tehát Voinovich m. elnök úr vezet bennünket s ő mond elnöki megnyitót. A tagok közül lejönnek Harsányi Zsolt, Kosztolányi Dezső, Rédey Tivadar, Áprily Lajos. Zilahy Lajos-sal nem tudtam még beszélni, őtet nagyon nehéz telefon-végre csalogatni, de mindent elkövetek, hogy hamarosan tisztázódjék az, hogy számíthatunk-e rá. Lejönne szívesen Sebestyén Károly is, de nem tudom, így már nem lenne-e sok (talán akkor jöhetne számításba, ha Zilahy nem volna kapható.) Rédey könnyebb dolgotat olvasna A színházi közönségről. Nekem is le kell mennem, de én legjobban úti marsall minőségben szeretnék menni s nem olvasni fel. Ha azonban emnyiert nem érdemelném meg a kosztot és kvártélyt, akkor talán Beóthy Zsoltról olvasnék egy maximálisan 12 perces dolgotat. Szász Károlyt, sajnos, a leghevesebb kapacitással se tudtuk rábírní, hogy jöjjön. Fél az útazástól s különösen fél attól, hogy ne a családi ágyban töltsön egy éjtszakát. Ha szereplőkre nézve merülne még fel kívánság, méltóztassék közölni.

Időpontul elfogadjuk az Önök által ajánlott máj. 5-dikét, de nem lehet szó 12-ről (akadémiai nagyhét miatt), ellenben ha a körülmények kívánnák, tarthatjuk 19-én (pünköst!) vagy még inkább 26-án is. Erről méltóztassanak döntení s engem értesítení, valamint arról is, hogy szombaton este vagy vasárnap délelőtt lesz-e az ülés.

A Társaság teljes tárgysorát szolgáltatja az ülésnek, de nagyon megtisztelve éreznők magunkat, ha az elnöki megnyitó után a vendéglátó társaság nevében az elnök-főispán úr lenne szíves üdvözölní Társaságunkat.

Ami az anyagiakat illeti, — erről is kell beszélnünk, minden feszélyezettség nélkül — mint már irtam is, Társaságunk leszegényedése miatt nem áll módunkban a résztvevők úti költségét s ellátását fedezni, úgy hogy ezt a terhet Önöknek kell vállalni. Kövessenek el Kállay miniszter urnál mindent s talán sikerül 7 szabadjegyet kieszközölní. Az ellátásra nézve természetesen nincs semmí kívánságunk, csak azt legyen szabad megemlítenem, hogy, ha nem jelentene különösebb megterhelést, a résztvevők többsége szívesebben szállna egy jó szállodába, mint magánházakhoz. A szereplők természetesen semmiféle díjazásra nem számítanak, szolgálatuk tisztán úgyszeretéből és barátságból történik.

Úgy hiszem, minden lényeges dolgot közöltem s most már egyébként állandó érintkezésben kell lennünk. Mindenekelőtt az időpontra nézve kérem szíves értesítését.

Berzeviczy öxellentiája átadta nekem a hozzá intézett levelet, szíves üdvözlétét küldi a főispán urnak s bocsánatát kéri, hogy betegsége miatt nem válaszolhatott érdemben.

Szíves baráti üdvözléttel

Budapest, 1934 ápr. 5.

tisztelő híve

Kéký Lajos

¹⁹A kereskedelemügyi minisztérium válaszelevele a Bessenyei Kör vasúti menetjegy-kedvezmény iránti kérelmére, SzSzmLt. X. 51. d.

Annyi sikertelen kísérlet után érthető örömmel fogadták Kéky Lajos levelét a Bessenyei Körben. Úgy vélték, hogy a meghíúsult Móra- és Kosztolányi-estért Áprily. Rédey, talán Zilahy, no meg a bestseller írók felléptetésével végre kárpótolhatják a helyi irodalompartoló közönséget. Ráadásul Kosztolányinak is módjában állott volna pótolni az elszalasztott lehetőségeket.

Az örömben egy kis ürmön akkor vegyült, amikor Kosztolányi ismételt akadályoztatásáról informálódtak a vendéglátó Kör vezetői. Április 26-án írt levelében a második világháború idején mártírhalált halt nagykallói antifasiszta költő, Kelen László pedzette meg először, midőn azon véleményének adott hangot, hogy „... nem hiszem, hogy Kosztolányi is le tud jönni, mert nemrég súlyos operáción esett keresztül”.²⁰ Nem hagyta sokáig kétségek között Kéky Lajos sem Belohorszkyékát, s rajtuk keresztül a nyíregyháziakat. Április 27-i, alább közölt levelében erősítette meg Kelen László előrejelzését.

KISFALUDY-TÁRSASÁG

Kedves Kollega Uram!

Most már, úgy hiszem, végleges választ adhatok kérdéseire.

A személyi részt illetően: Kosztolányi, sajnos, nem jöhet. Ő szegény eléggé súlyosnak látszó beteg. Zilahy Lajost ellenben sikerült megfőzőnm. Őneki voltak bizonyos aggályai a Magyarországon megjelent Tisza-vezércikk²¹ miatt, amely két oldalról is nagy felzúdulást keltett. Én megnyugtattam, hogy Nyíregyházán nem kell tartania semmiféle ellenszenv-nyilvánítástól; de ha tévedtem volna s Önöknek aggályaik volnának, szíveskedjék ezt rögtön megírni. Kosztolányi helyett Áprily Lajost kértem fel. Gondoltam Sík Sándorra is, de ő Szegeden levén, tőle körülményesebb lett volna választ kapni. Én elnézésüket kérem, hogy nem Beöthy Zsoltról, hanem Sajó Sándorról emlékszem meg, ez bizonyára inkább számíthat a közönség érdeklődésére s ez – őszintén megvallva – készen is van, a másikat pedig meg kellene írnom, amire mostani zsúfolt elfoglaltságomban nem igen tudnék időt szakítani.

A programot a következőkben javaslom.

1. Elnöki megnyitó beszéd: A költészet hivatása. Elmondja Voinovich Géza, a Kisfaludy-Társaság m. elnöke.

2. Üdvözlő beszéd a vendéglátó Bess. Kör nevében. Mondja . . . főispán, elnök.²²

3. Emlékezés Sajó Sándorra. Irta és felolvassa Kéky Lajos, a Kisf.-Társ. titkára.

4. Elbeszélés. Irta és felolvassa Harsányi Zsolt, a Kisf.-Társ. r. tagja.

5. Költemények. Irta és felolvassa Áprily Lajos, a Kisf.-Társ. r. tagja.

6. A színházi közönségről. Irta és felolvassa Rédey Tivadar, a Kisf.-Társ. r. tagja.

7. Az irodalom fegyverben. Irta és felolvassa Zilahy Lajos, a Kisf.-Társ. r. tagja.

8. Elnöki zárószó.

A sorrenden, ha jónak látják, változtathatnak. De legmegfelelőbb beosztásnak én ezt vélném.

Meghívók küldésére küldöm a szereplők címét is. A rang megadása ne okozzon fejtörést; csak Voinovich és én tartozunk a Mélt.-ok szakszervezetébe, a többiek megmaradtak eddig még becsületes Nagys. uraknak.

Voinovich: I. Nagyboldogasszony útja 23.

Harsányi Zs.: II. Lánchíd-ú. 6.

Áprily L.: II. Kapi-ú. 34.

Rédey T.: II. Buday László-ú. 14.

Zilahy L.: III. Áfonya-ú. 11.

Közülünk csak Rédeynek és nekem van félárú jegy váltására jogosító igazolványom, szabadjegye senkinek, tehát szorítsák teljes erővel Kállay miniszter urat a szabadjegyekért.

Mi innen 5. én d. u. 2 órakor indulunk a gyorsal, visszafelé pedig az Ön által javasolt 1/2 11 órai gyorsvonattal.

²⁰ Kelen László levele Belohorszky Ferenchez (?). = Uo.

²¹ ZILAHY Lajos, *Tisza*, Magyarország, 1934. ápr. 22. 90. sz. 3.

²² Mikecz Ödön volt a főispán-elnök.

A folyóirat számára akkor is elég lesz elkérni a legmegfelelőbbeket, ha már hallani méltóztatott.²³ Esetleges további kérdésekben is készséggel állni rendelkezésükre, őszinte barátsággal köszönti
Bpest, 1934 ápr. 27.

kész híve

Kéky Lajos

Bizalmasan még azt kérem, hogy elszállásolásban engem is a többiekhez hasonlóan méltóztatassék kezelni, még ha Kéky Pista rokonomék magukhoz kérnének is. Ez így bajtársias és sokkal fáradtabb is lesz, semhogy más kívánságom is legyen, mint pihenni.

Végre egy kis elégtétel a fáradhatatlan szervezőknek. Sikertült megrendezni a felolvasó estet.²⁴ S – ha hihetünk a tudósító szavainak – nem is akárhogyan. A fél évszázados írás tanúsága szerint ugyanis a Kisfaludy Társaság estje „... a Bessenyei Kör legnagyobb sikerű akciója volt ... az évadban”.²⁵

Ha a nagyszámú közönségnek mégis volt hiányérzete, akkor a beharangozott Kosztolányi–közönségtalálkozó elmaradása miatt volt. Költőnk tudniillik (mint arról Kéky Lajos, a Kisfaludy Társaság titkára még időben értesítette Belohorszkyt) ezúttal is kimaradt a Nyíregyházán járt író-deputációból. A „Nyírvidek-Szabolcsi Hírlap” egykori cikkírójának a Bessenyei Körbe látogató írók-költők városukba érkezését hírül adó, „A Kisfaludy Társaság küldötteit melegen üdvözölte Nyíregyháza közönsége” címmel napvilágot látott, május 8-i tudósítása meg sem említette Kosztolányi nevét.

A nyíregyháziak továbbra is kitartottak eredeti tervük mellett. Megannyi sikertelen próbálkozás után sem mondtak le a neves művész szerepeltetéséről. Számítottak megjelenésére az 1935. január 9-re tervezett délvidéki írók estjén is.

A „Nyírvidek-Szabolcsi Hírlap” 1934. november havi számainak egyikében megjelent „Január elején lesz a délvidéki est a Bessenyei Kör szereplésében”²⁶ című híradás szerzője arról informálta az újságolvasókat, hogy a határainkon kívül élő magyarság irodalmi törekvéseinek megismertetésére és támogatására az „Erdélyi est” után „Délvidéki estet” rendeznek, amelyen a jugoszláviai magyar könyvsorozat, a „Kalangya” íróit látják vendégül. Ugyanott olvashatunk arról is, hogy „Sikertült ezeknek a kiváló íróknak megnyerni Kosztolányi Dezső támogatását ... , aki ... visszaemlékezéseket és verseket fog felolvasni a Bessenyei Kör estjén”.

Tartalmából következőre erre a látogatásra vonatkozik a Sziklay Lászlóval és Belohorszky Ferencel fenntartott kapcsolatai révén Nyíregyházán otthonosan mozgó Csuka Zoltán utóbbihoz írt levele.²⁷

Budapest, 1934 XI. 16.

Kedves Tanár uram,

mellékelten van szerencsém megküldeni a megbeszélte beadványt²⁸ s kérem Tanár uramat szíveskedjék azt az elnökség elé terjeszteni. Ugyancsak mellékelten küldöm a Láthatár befizetőlapját is.

Kosztolányi Dezsővel tegnap beszéltem. Kijelentette, hogy január 6–13 között hajlandó a megbeszélte előadáson résztvenni. Szerepléséért 100 pengőt kér, de ha Tanár uram megírja neki az elszállá-

²³ Az est előadásait a Szabolcsi Szemle 1934. júniusi (I. évf. 3.) számának 65–91. oldalain közölte. Harsányi jelzett elbeszélése a „Nővérek”, Áprily versei pedig az „Egy pohár bor”, a „Rönk a Tiszán”, az „Enyedi csend” és „A zarándok”.

²⁴ Az est megtartását dokumentálja a 23. számú jegyzet; [Aláírás nélkül:] *A Kisfaludy Társaság küldötteit melegen üdvözölte Nyíregyháza közönsége*, Szabolcsi Hírlap, 1934. máj. 8. 104. sz. 3.

²⁵ [Aláírás nélkül:] *A Kisfaludy Társaság küldötteit melegen üdvözölte Nyíregyháza közönsége*. = I. h.

²⁶ [Aláírás nélkül:] *Január elején lesz a délvidéki est a Bessenyei Kör szereplésében*, Nyírvidek-Szabolcsi Hírlap, 1934. nov. 25. 269. sz. 7.

²⁷ 154 × 106 mm-es, fejléces, boríték és címzés nélküli fehér levelezőlap.

²⁸ A november 13-i levelében (= SzSzmLt. X. 51. d.) megvételre ajánlott Kalangya-könyvjegyzékről van szó.

solás és ellátás ügyét, valószínű, hogy 80 pengőbe is belemegy. Mindenesetre a Bessenyei-Kör hozzá intézett közvetlen meghívását is kéri, valamint pontos dátumot. Címe: K. D. Budapest, I. Tábor-u. 12. Jómagam pár nap mulva (előreláthatólag vasárnap) visszautazok Nyíregyházára s akkor ismét felkeresem Tanár uramat.

A vizontlátásig tisztelő híve:
Csuka Zoltán

A hátlaapon:

LÁTHATÁR / Irodalmi Szemle / Budapest, IV. Kecskeméti-u. 8.

Ismereteim alapján minden okom megvan azt valószínűsíteni, hogy Belohorszky hívó levele eljutott Budapestre, Kosztolányi Dezső Tábor utca 12. szám alatti lakására, mert a Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár említett iratai között megtaláltam költőnk pozitív értelmű válaszát is.²⁹

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ/ Budapest, I. TÁBOR UTCA 12. TEL.: 530 – 85.

1934 X. 26.

Igen tisztelt uram,
január 8. án vagy 9 én szívesen megtarthatom előadásomat. A 80 pengős tiszteletdíjat elfogadom. Kérem szíves értesítését.

Híve:
Kosztolányi Dezső

A berettyóújfalui Bihar Múzeum birtokában levő hat Nadányi Zoltánnak címzett Kosztolányi-levél egyike (az 1934. november 26-i keltezésű)³⁰ szerint is Nyíregyházára készült költőnk a jelzett időben. „Január 8 és 10 között Nyíregyházán szereplek” – írta maga a művész.³¹ Mégis kútba esett ez az író–olvasó találkozó is. Kosztolányi Dezső tudniillik nem járt ott az említett napokon. A „Nyírvidék-Szabolcsi Hírlap” munkatársa az „Irodalom és politika” című rovatban 1935. január 9-én „Rába László felolvasása a Bessenyei Körben” címmel közölt tudósítást, s meg sem említette az est résztvevői között Kosztolányit és a délvidéki írókat.

Csuka Zoltán 1977. április 30-i keltezésű, hozzám írt levele szerint azért hiúsult meg a találkozó, „... mert akkor még a délvidéki írók nem kaphattak egykönnyen utlevelet.”³² Később pedig, midőn – 1937. március 7-én Borsody Lajos, Börcsök Erzsébet, Cziráky Imre, Csuka Zoltán, Farkas Géza, Fekete Lajos és Váradi Imre részvételével – sorra kerülhetett, Kosztolányi Dezső már nem élt.³³

A Bessenyei Kör egyik, 1934. novemberi nyilvános felolvasó ülésére Oláh Gábor debreceni író is meghívták. Íme a „Kar utcai remete” ezt dokumentáló válaszevele:³⁴

Mélyen tisztelt Uram!

Köszönöm a Bessenyei-kör megtisztelő meghívását: örömmel megyek Nyíregyházára. November 17, vagy 24: szombati napon. 120 pengőt kérek; ebben minden benne van. A felolvasás tárgyát vagy Önök tűzik ki – aki fizet: az dirigál –, vagy rám bízák. Ha rám bízák: vagy egy verses elbeszélésemet

²⁹ 163 × 105 mm-es, névjelzéses, zöld tintával írt, boríték és címzés nélküli levelezőlap.

³⁰ Feltehetően elírás. Csuka Zoltán 1934. november 16-i, idézett levelének Kosztolányi-hivatkozásai a levelezőlap november 26-i keltezését valószínűsítik.

³¹ BAKÓ Endre, *Így szervezték ezerkilenszázharmincnyolcban író–olvasó találkozót.* (Kosztolányi Dezső levelei Nadányi Zoltánhoz.), Magyar Hírlap, 1972. jún. 17. 166. sz. Hét vége melléklet. III.

³² A levél tulajdonomban van. – T. S.

³³ [Aláírás nélkül:] *Hatalmas sikerrel mutatkoztak be a Délvidék írói Nyíregyházán is, Nyírvidék-Szabolcsi Hírlap, 1937. márc. 9. 55. sz. 2.*

³⁴ 338 × 210 mm-es, fekete tintával írt, boríték és címzés nélküli levél.

olvasom föl (*A bekecs*), vagy esztétikai kérdésről beszélnek: talán a *fantázia* vagy az *ihlet* mivoltáról. A jelzett 20–25 perc elég.
Debrecen, 1934. nov. 10.

Öszinte tisztelettel
Oláh Gábor

Hogy lett-e valami vagy sem a tervezett előadásból, hitelt érdemlően sem bizonyítani, sem cáfolni nem tudom. A Bessenyei Kör tevékenységét egyébként figyelemmel kísérő nyíregyházi napilap: a Nyírvidek-Szabolcsi Hírlap – 1934. november 10-e és 20-a közötti számainak hiánya miatt – ugyan ezúttal csak annyiban lehet segítségünkre az idézett levél talányának megfejtésében, hogy kizárja Oláh Gábor november 24-i nyíregyházi előadását,³⁵ de sem a Kör iratanyaga nem őrzi, sem hivatalos lapja, a Szabolcsi Szemle nem említi a költő esetleges 17-i fellépését sem.

A Kör tevékenységének sokoldalúságára és beállítottságára mi sem volt jellemzőbb, mint az, hogy az Ady-kérdés elől sem tért ki. Már 1919-ben is műsorára tűzött egy Ady-matinét.³⁶ 1934-ben pedig a költőóriás testvéröccsét, Ady Lajost látták vendégül e célból. Ez utóbbit dokumentálja az alábbiakban közzétett három Ady Lajos-levél is.³⁷

A DEBRECENI TANKERÜLET
KIR. FŐIGAZGATÓJA

D. 1934. XI. 9.

Kedves Kollega Ur!

A Bessenyei Kör meghívását mély megtiszteltetésnek veszem. Nekem *dec. 2-a* felelne meg a legjobban. Úgy gondolom, hogy 10–12 perces szabad előadást tartanék talán ilyen címen: „Időszerű kérdések Ady körül” (Nem végleges a cím!)

Elszállásolási igényeim nincsenek. Érkezem vasárnap d. e. 1/4 10-kor.

Szíves üdvözléssel vagyok
híve
Ady Lajos

Hogy azonban ez mennyire nem ment a fönti levélből következő kétszerkettő egyszerűségével, azt az alább idézett további levélváltások igazolják.

D. 1934. XI. 20.

Kedves Kollegám,

a Vidéki Kulturális Egyesületek Orsz. Szövetsége f. évi dec. 8-án tartja Bpsten közgyűlését, melyen az elhalt elnök (Klebensberg gróf) felett emlékbeszédet Bethlen István gróf tart. E közgyűlésen, mint legöregebb alelnöknek *okvetlenül* jelen kellennem. Gondolom, hogy a Bessenyei Kör elnöke is jelen lesz. Mivel pedig 9-én d. e.-re van tervezve a nyíregyházi Ady-matiné – szóval a két dolog majdnem ütközik – nem lehetne-e dec. 16-ra áttenni ezt a matinét?

Szíves barátsággal
híve
Ady

³⁵ A jelzett időben más előadótól és más címmel hallhattak előadást. (*Dr. Borbély Miklós kir. ügyész előadása a szovjet büntetőjogról és bíraskodásról a Bessenyei Kör szabadlucedlis délutánján.* Nyírvidek-Szabolcsi Hírlap, 1934. nov. 25. 269. sz. 2.)

³⁶ [Aláírás nélkül:] *Ady emlék ünnepély Nyíregyházán.* = Uo.

³⁷ Zöld tintával írt levelek. A november 9-i és a december 13-i 227 × 149 mm-es, fehér, boríték és címzés nélküli levélpapír, a november 20-i 149 × 105 mm-es postai levelezőlap.

Címzés:

Ngs./ Belohorszky Ferenc dr./ realgimn. tanár urnak/ Nyíregyháza/ Ág. hitv. ev. / Reál Gimn.

Ady Lajos és a nyíregyháziak őszinte akarása végül is elhárította az Ady-matiné megtartása előtt tornyosuló akadályokat.

A DEBRECENI TANKERÜLET
KIR. FŐIGAZGATÓJA

D. 1934. XII. 13.

Kedves Kollegám,

— pontban 8 órákor — ott leszek.

szombat este a Koronában

Szíves barátsággal
vagyok igaz híve
Ady Lajos

S valóban: 1934. december 16-án, vasárnap délelőtt 11 órákor „Ady élete és az Ady-barátok” címmel meg is tartotta — a Nyírvidek-Szabolcsi Hírlap tudósítója szerint — a vármegyei háza zsúfolásig megtelt előadótermében „széles körű érdeklődést keltő” előadását.³⁸

Bár a Bessenyei Kör Irodalmi Szakosztálya Szerb Antal felolvasó estjét is programjába vette,³⁹ tőle — „A magyar irodalom története” című könyve ismertetéséért⁴⁰ — csupán köszönőlevelet őriz a Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár.⁴¹

Budapest, 1934. dec. 5.

Kedves barátom,

hallom, hogy a Szabolcsi Szemlében foglalkoztál irodalomtörténetemmel. Hálásan köszönöm, hogy megemlékeztél rólam. De ha végleg le akarsz kötelezni, légy kedves és küldj egy számot a címemre, hogy eltehessem a gyűjteményembe.

Szívésséged előre is köszönve
maradok igaz híved,

Szerb Antal

Címzés:

Feladó: Dr. Szerb Antal/ Bp. II. Torockó-ú. 6. B.

Ngs/ Dr Belohorszky Ferenc/ tanár úr,/ Nyíregyháza/ Evangélikus főgimnázium.

³⁸ [Aláírás nélkül:] *Holnap lesz az Ady-matiné, amelyen Ady Lajos dr. beszél a halhatatlan költőről*, Nyírvidek-Szabolcsi Hírlap, 1934. dec. 16. 286. sz. 2.; [Aláírás nélkül:] *Ady-barátok. Ady Lajos tankerületi kir. főigazgató előadása a Bessenyei Kör matinéján*, Uo. 1934. dec. 19. 288. sz. 4, 8.; BELOHORSZKY Ferenc, *Ady-matiné*, Szabolcsi Szemle, 1935. jan. 1. sz. 28.

³⁹ Szerb Antal meghívásának tervére lásd: [Aláírás nélkül:] *A Szabolcsvármegyei Bessenyei Kör, Szabolcsi Szemle*, 1934. okt. 5. sz. 167.!

⁴⁰ BELOHORSZKY Ferenc, *Két irodalomtörténet.*, = Uo., 1934. dec. 7. sz. 233–237.

⁴¹ 149 x 105 mm-es, kék tintával írt postai levelezőlap.

Pálfi Ágnes – Turcsány Péter

ARANY TOLDIJA ÉS A MAGYAR VERSELÉS TÖRTÉNETE

Dolgozatunk szervesen kapcsolódik az Irodalomtörténetben közzétett tanulmányunkhoz, mely az MTA Verstani Munkabizottsága 1981. március 26-án tartott ülésének vitaanyagát ismertette (lásd: *A Toldi versmértéke és ritmusa*. It 1984/4). A téma további vizsgálatának néhány elméleti és módszertani lehetőségére szeretnénk felhívni a figyelmet, számba véve a korábbi verstani kutatások máig aktuális eredményeit is.

Egyenértékű sorképletek a Toldi verselésében

Már az előhangban is különböző tagolású sorokat figyelhetünk meg:

(A) Toldi Miklós képe úgy lobog fel nekem

4 | 2 || 4 | 2

(B) Majd kilenc-tíz ember-öltő régiségben

4 | 4 || 4

Az asszimmetrikus, eltolt, a következő példa esetében késleltetett cezúrájú sor is jelentkezik:

(C) És kit a csizmáján viselt, sarkantyúját.

3 | 3 | 2 || 4

A 12 szótagot egy dallamívvel összefogó, élőnyelvi értelemtagolású sorral szól a hallgató jelenkorhoz:

Minden dolgát szemfényvesztésnek hinnétek.

(D) (élőnyelvi dallamíve miatt ütemezni fölösleges, pl. 4 – 5 – 3 lehetne)

Két strófa, 16 sor és ilyen eltérő sorképzések. Keressük hát a jelenség okát, keressük hát a rendszert benne!

Arany János a 3/3//3/3 és a 4/2//4/2 vagy a 3/3//4/2 vagy 4/2//3/3 és esetleg 2/4//4/2 vagy 2/4//2/4-es szimmetrikus ütemezéssel az elbeszélői lendületet tartja folytonos mozgásban. Míg az Előhang a már idézett asszimmetrikus, késleltetett cezúrájú sorral zárult, addig az első ének mítikussá teljesedő ábrázolása ebben a szimmetrikus tagolású négyütemű formában záródik:

Mint komor bikaé, olyan a járása,

Mint a barna éjfél, szeme pillantása,

Mint a sértett vadkan, fű veszett dühében,

Csaknem összeroppan a rúd vas kezében.

Az első ének egyértelműen 4/4/4 tagolású vesszora váratlan és kitüntetett pillanatban jelenik meg. A 6. strófában még négyütemű sorokban szólal meg először az eposz hőse; ezt kommentálja a 7. strófa majdnem jelentéktelen egyszerűsége, amelyben a hős nevének említése teremt jelentőség-hangsúlyozó külön ütemtagot. A hős nevének jelentkezése kiemelkedik a négy ütemes előző sorok hangulatából, szinte kiszorítja az epikus tagoló forma ütemeit, hangsúlyoz, nevének említésével, elütő ritmikájával felhívja önmagára a figyelmet:

Ilyenforma Toldi Miklós gondolatja

4 | 4 | 4

Az előrehozott cezúra, az aszimmetrikus tagolás a 9. strófa dramatikus párbeszédében nyer alkalmazást és jelentőséget. (A tizennégy strófás első ének arany metszési pontjában jelentkezik az első párbeszédet tartalmazó strófa.) Feszültséget jelez, az élőbeszédhez közelít a sorképlet maga is. A mondathangsúly aszimmetrikussá teszi a szótagszáma szimmetrikus sort:

„Hé, paraszt! melyik út megyen itt Budára”
3 // 3 / 3 / 3

(Időmérték és hangsúly viszonyának kérdését most nem indokolt fölvetni, de Arany János biztos verselését mutatja a sor második szólamának ismételt anapestikus összefogása.)

Ugyancsak a 9. strófában nemcsak előrehozott cezúrát alkalmaz, hanem a négy ütem is kérdésessé válik, a mondatszóló értékű első szótag külön ütemtagként értelmezhető:

„Hm, paraszt én?” emígy füstölög magában
1 / 3 // 2 / 3 / 3

És a 10. strófa élén már a szétszabdalt cezúra-szerkezet jelentkezik,

„Én paraszt? Én?” – Amit még e szóhoz gondolt
3 1 / 3 / 3 / 2

mely egyszerre jelzi a hős feszültségét és az elbeszélő élőnyelvhez közeledő szövegformálását.

A következő sorban kiteljesedik és bezárul a ritmikai eltérések köre: egy dallamívű tizenkettest kapunk, amely az elbeszélő szavait hordozza élőnyelvi egyszerűségében:

Toldi Györgyre szörnyű nagy káromkodás volt

(a „szörnyű nagy” kifejezés összetartozása teszi töretlenné a mondathangsúly dallamívét)
Ezek után 3/3//3/3 ütemezéssel folytatja a helyreállított elbeszélői hangnemet:

Azzal a nehéz fát könnyeden forgatja
3 / 3 // 3 / 3
Mint csekély botocskát végénél ragadja
3 / 3 // 3 / 3

A szimmetrikus négyütemű sorképzés meghatározó gyakorisága ellenére sem egyetlen és fő sorképzése a *Toldi* verselésének. A tizenkét szótagba sűrítendő hangsúlyos ütemezési lehetőségek: a 4/4/4-es gyorsítástól az élőbeszéd egydallamú mondatívéig és a már-már dadogó aritmias és aszimmetrikus sortípusokig mind egyenértékű sorképző szerepet kaptak! A magyar költészetben először nyertek eltérő sorképlet-típusok egyenértékű sorképző funkciót.

Az epikai elbeszélő-hang, a lírai függő-beszéd, a dramatizált párbeszéd intonációs váltakozása jelentéshordozó értékkel emeli a ritmustípusok ekvivalenciáit. Csak ennek figyelembevételével kaphatunk helyes képet az eposz szemantikájáról és prozódijáról.

A 12 szótagos sor minden hangsúlyos-ritmusbeli lehetősége biztos kompozíciós rendben jelentkezik Arany János művében. Összegezésképpen a következő sortípus-ekvivalenciákat ismerhetjük fel:

(A) négy ütemű epikai 12-es
3/3//3/3, 4/2//4/2, 3/3//4/2, 4/2//3/3 2/4//2/4
/ esetleg:
2/4//2/4
2/4//3/3 stb.
de ez már átvezet az

(B) eltolt cezúrájú 12-eshez
a) előrehozott b) késleltetett
pl. 3//3/3/3 pl. 3/3/2//4
/ esetleg:
1/3//2/3/3 stb.
de ez már átvezet a

(C) szétszabdalt cezúrájú sor-intonációhoz
pl. 3/1//3/3/2 stb.

Ez még a szimmetrikus hat-hat tagolású soron belül is képes több hangsúlyú cezúrát nyerni, pl. a negyedik ének 9. strófájában:

„Itt a tarsolyom, fogd és egyél szépen, ne!”

2 / 3 / 1 // 3 / 2 / 1

mély érzelem (ez esetben a Toldi–Bence találkozás) és sértett indulat egyaránt szétszabdálhatja a cezúra-határokat, amely ily módon az élőbeszéd *indulati és érzelmi* intonációjához közelít.

(d) A tizenkét szótagot kitöltő dallamív

pl. 4 – 5 – 3 vagy 4 – 3 – 4 – 1

(Előhang I. strófa 4. sor) (Első ének 10. strófa 2. sor)

Az élőnyelvi sordallam *leíró jellege* még a sör önállóságát (!) is áttörheti, pl. a XI. énekbeli vívótér szakrális jelentőségű hely-ábrázolásában az elbeszélő vaskos köznapí realitással lépi át a sorhatárt:

Olyan, hogy egy marhavásárnak is elég
lenne, ha a marhát oda eresztenék.

(itt már ritmusképletről beszélni nevetséges)

A sorsdöntő viadal előtt a verselés prozódiajának legprofánabb sorszerkezete!

A strófák szerkezeti felépítésében is fontos szerepet játszanak a ritmus-lehetőségek következetesen alkalmazott variációi. Az eposz egészében is nagy jelentőségűek az epikus felező tizenkettőtől eltérő sorképzések, az ezelőtt „deviáns” sorképletek jelenléte. Funkció-elemzés világíthatja meg e verselési „devianciák” következetes felbukkanását. Arany János így őrzi meg a klapanciás, egysíkú epikai sorral szemben az önálló hangsúly-tényezők széles skálájának teljességét, egészen a mondathangsúlyos szabad sor jelentkezéséig. Nem véletlen renyheséget, nem a „szabályt erősítő kivétel” szokványos igazságát tapasztaljuk, hanem az eposz intonációs szerkezetének és fő jelentésköreinek prozódiai megformált-ságát. *Az erkölcsi rend és a verselési rend hamis állapotát megostromló Toldi Miklóst és Arany Jánost láthatjuk meg a prozódia és a szemantika eposzon túlmutató üzenetében.*

A kor történelmi és politikai szabadságharcával egy időben a magyar ritmus fegyelmezett szabadság-harca jelentkezett Arany János eposzában.

A három Toldi-eposz eltérő ritmikája

A három Toldi első versszakait összehasonlító elemzést egy fiatal kolozsvári színész interpretációja alapján készítettük. S ha ritmusértelmezése nem egyezik is minden ponton a miénkkel, az egyazon előadói stíluson belüli eltérések számbavételénél nemigen találhatnánk alkalmasabb módszert. Előadónk következetesen érvényesítette például az archaikus nyelvallapotot őrző s bizonyára Arany ritmusérzékében is elevenen élő ritmikai hangsúlyt és dallamcsúcsot a vesszorok utolsó előtti szótagján. Nem a 4/2 ütemtagolásnak, hanem annak az intonációs sajátosságnak engedelmessé, amelyet Csűry Bálint *A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái* c. tanulmányában elemez, amikor megkülönbözteti a szólamhangsúlyt, az értékhangsúlyt és a ritmikai hangsúlyt.¹

A lekottázott ritmusra tekintve először a hasonlóság lep meg (a táblázatot l. a 364. lapon). Hiszen a sorkezdrésre is kiterjedő lejtésváltás kivételével minden ritmusjelenség ott van már az első Toldi indító

¹ „A háromféle, nyelvünkben szokásos hangsúly közül a szólamhangsúly nyelvjárásunkban (s az egész magyar nyelvben) a nyomatékos mondat uralkodó hangsúlya. A nyomatékos mondatok előkészítő részében is szólamhangsúly van. Értékhangsúly a nyomatékos mondatok nyomatékos részén van. A ritmikai hangsúly pedig nyelvjárásunk nyomatékos mondatainak végén szabályszerű. Legerősebb nyomatékkal jár az értékhangsúly, leggyöngébbel a ritmikai hangsúly.” (CSÜRY, 1925, 6. old. L. ugyanerről: LUKÓ Gábor, *Versek a patvarban*. Magyar Nyelvőr 1970/4. sz. 416–423.

(A csillaggal jelölt szótag - időtartamok az aktuális hangzás alapján nem esnek egybe a Kecskés Andrásról átvett jelölésrendszer általános definíciójával. Lásd: Kecskés András: A vers hangzásvilága. Bp. 1991. 20.)

	Toldi	Toldi estéje	Toldi szerelme
Lejtésváltások			
Trocheust kiemelő hangsúly	22	20	24
Jambust kiemelő hangsúly	3	5	4
Cezúra	1(+3 feltételes)	7	5
Dallamcsúcs	13	11	18

versszakában (s a 2., 3. versszakban a jambikus kezdés is felbukkan). S bár a jambikus lábak és a lejtésváltások száma a második és harmadik *Toldi*-ban észrevehetően növekszik, a hangsúlyok többsége továbbra is a trocheust emeli ki. Arany hasonló változatossággal alkotja meg mindhárom esetben az ütempárokat is.

A sormetszetek realizálódásában azonban már szembeötlőek a különbségek. Míg az első *Toldi*-ban egy tényleges cezúra van, az is a 6. sor enjambement-ja után, a *Toldi estéje*-ben 7 határozott cezúrát találunk; ebből 4 6//6-os elosztású, a harmadik sor 3//9 vagy 3//3//6-ként fogható fel; a negyedik sor mondattanilag is határozottan 7//5-öt mutat, ami újdonság az első *Toldi*-hoz képest. Azt jelzi, amit a második eposz tördeltebb, drámaibb ritmikája majd kitejt: a sorokon belüli szólamtagolódás fokozott szerepét, amely az elbeszélői narrációt és a dialogikus „függő beszédet” egyaránt áthatja. Ha a *Toldi szerelme* regény, a *Toldi estéje* eposzban íródott költői dráma. A szabadabb tagolás itt nem a 6//6-on belüli ütempárokból valósul meg, s nem az „épebb ritmus” eredménye, mint azt Németh László vélte.² Sokkal inkább azért jön létre, hogy míg az első *Toldi* többségében elbeszélői-narratív versezetében egy-egy verssor rendszerint egyetlen dallamívet alkotott, a második *Toldi* dialogikus narrációjában megszaporodik a sorokon belüli intonációs egységek száma. A 6//6-os tagolás már az első versszakban sem a mechanikus szótagszám-egyenlőség érvényesülése, hanem mondattani jelentőségű. Hasonlóan mondattanilag szerveződik a *Toldi szerelme* 1,2,7,8. sorának határozott 6//6-os cezúrája is.

A harmadik *Toldi*-ban jelentősen megnő ugyanakkor a dallamcsúcsok száma, ami az első és második eposzhoz képest egyben több és belsőleg differenciáltabb értelmi-érzelmi ritmusnyomatékokat is jelent. A soroknak e belső hullámzása folytán veszít erejéből a sorkezdet szólamnyomatéka, és az indító jambus a hangsúlyt kapó rövid szótag ellenére érezhető lesz. A *Toldi szerelmét* ezek a sajátosságai mintegy az élőnyelv prózaisága felé közelítik; a nagyobb benső ritmikai mozgékonyabb változatosság mondattani szerkezetekre épül, hangnembeli többretegűsége, ironiára ad lehetőséget. Nem a choriambus által válik a *Toldi szerelme* „komplikáltabb érzelmek” kifejezésére alkalmassá, mint Babits³ állítja, hisz láttuk, a choriambus már az első *Toldi*-ban nagy szerepet játszik. S érdekes módon a 4//2-es osztás

² Vö. NÉMETH László, *A magyar ritmus*, in *Az én katedrám*, 1969. 15–66.

³ Lásd BABITS Mihály, *Irodalmi problémák*, Bp. 1917. 278.

„monotóniája” sem az első eposzban érvényesül. Ott mindössze négyszer fordul elő, míg a *Toldi estéje* első versszakában 6, a harmadik *Toldi*-ban 8 alkalommal. Babitsnak annyiban igaz van, hogy ez a sematikus ütemtagolódás mint a magyar alexandrin „alapformája” legfeljebb stilizálásra alkalmas. De Arany tudatosan így is alkalmazza! E sorokban az első Toldi hőisére és eszmekörére utal elégikusan.

A „sándorvers” szerepe Arany verselméletében

Arany *A magyar nemzeti versidomról* című tanulmányában⁴ a „magyar sándorvers” kérdésének központi szerepet szán. Első említett példája népdal, amelyben nincs középmetszet, hanem három „ízre szakad”, „zenei ütemek” szerint.

Itthagynám én / ezt a várost / ha lehetne

Arany a magyar vers ütemekre tagolódását zenei eredetűnek tartja; mai kifejezéssel önálló ritmuselvnek, mely „4–3–2–1 szótagból álló ízekre szaggatná el a sort”. Azonban megfigyelései szerint ez a ritmuselv nem mindig érvényesül: „... sem a nyelv nem bírja meg folyvást a sűrű cezúrákat, sem a költők nem jártak el öntudatosan; ezért egy sormetszet alá gyakran két zenei ütem is belefoglaltatik, de annál több soha. (Kiem. tőlünk) Eszerint támadnak 4 szótagnál hosszabb cezúrák: öttagú, a 4 és 1, vagy a 3 és 2 összetételéből; hattagú a 3 és 3 vagy a 4 és 2 egyesülése által; héttagú, a 4 és 3 kapcsolásából; minél már hosszabb cezúránk nem lehet. E különböző ütemek egyberakása, módosítása a magyar verssorok gazdag változtatát idézte elő, mely zenénkben, dallamainkban ma is él, s melyet régebbi költőinknél nyomozni érdekes leend.” (166. old.) A héttagú ütemkapcsolásra példaként emlékeztessünk a *Toldi estéje* negyedik sorára, mely egy szótaggal jobbra tolja a sormetszetet:

Es hosszúkat alszik rá, / mindőn befutja

Ezzel együtt is Arany a sándorvers megkülönböztető jegyének a középmetszetet tekinti. A három négy szótagú ütem alkotta sorokat sem tartja alexandrinnak. Példái:

Ama fehér / nyárfák alatt / a part felé (*Csokonai*)

Áldjon meg a / mindeneknek / alkotója (*Népdal*)

A magyar ütemtörvények által képződő sándorversnek mondja viszont a négy három szótagú ütem összekapcsolódását. Példája:

Virágos / kenderem // elázott / a tóba (*Tompa*)

A négy- és kétszótagú ütemek kapcsolatából eredő hatszótagú sorokat (a 4/2-t és a 2/4-et egyaránt) az alexandrin „töredékeinek” tekinti. Összefoglalva a következő megkülönböztetéssel él: „... ha azon népi dallamainkra figyelmeztünk, melyek a sándorverset adják vissza, úgy találjuk, hogy csupán a szótagok számában egyez az alexandrinnal, de benső szerkezete egészen a miénk, eredeti, zenénkben gyökerező, mely a 12 szótagú sort háromféle képpen ütemezi”.⁵ Azaz: 4/2, 2/4, 3/3 elosztással. „Tekint-

⁴ Arany János válogatott prózai munkái, Bp. 1968. 146–193.

⁵ Lásd az alexandrin verstörténeti szerepéről és az attól megkülönböztetett magyar tizenkettős eredeti voltáról LEHR Vilmos tanulmányát, *Alexandrinus és Zrínyi sor*, Egyetemes Philológiai Közlemény 1895. 15–29.

Érdemes idézni magállapítását, miszerint az eredeti francia sorfaj nem volt jambikus, lényege e tekintetben éppen a változatosság; valamint hogy a néma „e” kiejtése folytán a sor 14 szótagos is lehetett. Lehr ebből adódóan 6 mértékváltozatot (!) sorol fel, és említi a sorfaj műnemi-műfaji változatosságát is, minek folytán a franciában az epikus költészeten túl „a drámának sőt a lyrának is

se valaki régebbi költőinknél az annyira használt alexandrint, vagy mint nevezik, Zrínyi-verset; ama szerkezet közül valamelyik felé gravitálni érzendi.”

A versmérték, azaz a szótagmérés tekintetében Arany az ütemtagolásnál is határozottabban a dallamot, a zenei eredetet hangsúlyozza, mely tetszőlegesen megnyújthatja a prozódiailag rövid szótagot is. Erre utal az alexandrin egykori énekes ritmizálására felhozott három példája (l. 183. oldal).⁶ A kötött mértéket nem tekinti a magyar verselés lényegi jegyének és követelményének. Dalköltészetünkben a choriambus elsődleges szerepét emeli ki, de fölhívja a figyelmet „a hasonló, részint ellenkező nyomatu vagy súlyú ütemek” kíváncsi voltára is.

A fentiek tanúsága szerint Arany már a második *Toldi* írásának idején elméletileg tudatosította és egyformán követendőnek ítélte a 12 szótagú magyar sor legkülönbözőbb belső osztását, nemzeti eredetűnek tekintve a sorfajból képződött alexandrint is. Éppen variabilitását tartotta e sorfaj legfőbb erényének, mint ahogy a szótagmérő ritmuselvet illetően sem a metrikai séma kérdése foglalkoztatta, hanem a lejtésváltások ritmikai szerepe.

Arany egész ritmuselméletét a gondolatritmus elsődlegességére, a „benső” és külső” ritmus összhangjára alapozza. Nem sok választja el attól, hogy a gondolatritmus (mai szóval) szólamtagoló ritmuselvét és a zenei alapú ütemtagolás illetve a szótagmérés elvét egységes verselméleti koncepcióba illessze. Tanulmányából kiolvasható, mi lehetett volna a korszakos lépés: *míg a gondolatritmus a verssorra, illetve azon belül a szólamokra való tagolás lehetőségére alapoz, a zenei eredetű (s hallásbiológiailag a nyelvben is érvényesülő) tagolás mintegy a kisebb egységekből építi fel a nagyobbakat, a verssort.* Nem lehet véletlen az sem, hogy legjobban a versnek a prózáétól elütő sajátos mondattana izgatta, ti. hogy a

legkedveltebb formájává lett”. A hatod-, illetve hetedfeles jambikus forma Lehr szerint a német költészetből került a magyarba, Ráday, majd Dayka honosította meg. Lehr idézi Csokonai egyik levelét: „Egyébiránt sem szeretem, megvallom, Dayka alexandrinusait. Ugyanis olyan vakon követi a német prozódia, mint Rájnisék és Szabóék a rómaiakat.” Csokonai még megkülönböztette a magyar tizenkettőt és az alexandrint, Verseghy és Bessenyei azonban már összemosta a két sorfajt – mondja Lehr. Holott – mint felsorolásából kitűnik –, ha nem is nagy számban, de létezik a magyar költészetben valódi alexandrin is (Aranynál szerinte mindössze egy versben: *Írjak? Ne írjak?*); de sokkal nagyobb jelentőségű az epikus tizenkettős vagy Zrínyi-sor (amelybe véleménye szerint a 4/4/4-es osztású sorfaj nem tartozik bele).

(Cikkéhez kapcsolódó Radó Antal megjegyzése (lásd uo. 168. old.), a jambikus alexandrinra további példaként említi saját Cid-fordítását.)

⁶a) Bartók és Kodály az ellenkező jelenségre is felhívja a figyelmet: „A ritmuskombinációk megválasztása természetesen más és más, a dallam alá helyezett szöveg szótagjainak kvantitása szerint. Itt tehát nem a dallam lényegéhez tartozó, hanem a szöveg szótagjainak kvantitásától függő ritmussal van dolgunk. A magyar parasztszövegekben a rövid és hosszú szótagok tudvalevően nem változnak törvényszerűséggel, illetve kötöttséggel; ennek következtében a tőlük függő, általuk előidézett alkalmazkodó dallamritmusok is a szövegritmusok szabadságát mutatják.” (Kiem. tőlünk) Lásd: BARTÓK Béla, *A magyar népdal*. Bp. 1924. XXVII. Lásd ugyanerről: KODÁLY Zoltán, *A magyar népdal strófászerkezete*, Nyelvtudományi Közl. XXXVI.

b) Hegedűs Géza hozzászólásában „*A magyar versütem nyelvi eredete és ritmikai megvalósulása*” című előadáshoz (amely a Verstani Munkabizottság ülésén hangzott el 1981 májusában) több más nemzeti forma mellett a magyar tizenkettős eredetét is „az egész keresztény Európában általános” latin nyelvű himnuszalköltészetben véli felfedezni. Abélard egyik himnuszának kezdősorait említi a XII. századból:

O quanta, qualia sunt illa sabbata,
Quae semper celebrant superna curia

Szerte „Nemhogy Tinódi és Ilosvai Selymes vereshullámszerűsége ez, de itt gyökeredzik a János Vitéz, a Toldi, sőt Ady „Rózsafavonóként mélyzöngésű húrhoz / Sűrűlődjék ez írás Móricz Zsigmond úrhoz” kezdetű költeményének ütemhangsúlyos verselése is.” Hozzászólásában ő is a változó szótagszámú ütemtagolás híveit gyarapítja: 2/4/4/2-ben határozza meg a Toldi kezdősorának ritmusképletét.

hangsúlyos góc magához vonzza a grammatikailag hozzá tartozó mondatrészeket, ami sajátos szórendet teremt.⁷ Tisztelettel beszél ugyanakkor az e szabálytól eltérő „reformátori buzgalomról” Baróti Szabó Dávidnál, hisz mint mondja, a köznyelvnek „valahogyan ki kell emelkednie a hétköznapi beszéd lapályából, ha költői nyelvvé akar nemesülni”. Zrínyi verselésében is – akit egyébként sok helyütt a verssorok ritmikailag helyes szórendjének latinos megsértésével vádol – a gondolat elsődlegességét dicséri: „Zrínyi úgyszólván szakít a múlttal, a magyar költészet múltjával: a verses históriáktól egy hatalmas ugrással az eposzei csúcsára szökik, a ritmus megszokott kellemét a gondolat merész fönsége váltja fel, mely körül a századokon át bizonyos költői formába verődött nyelv töredékei úgy hevernek, mint titáni kézzel összehányt szikladarabok” (442) (kiem. tőlünk).

A „Sándor-vers” műnemi-műfaji megközelítése Arany tanulmányaiban

A fenti idézetből is kiviláglik Arany műnemi-műfaji érdeklődése a „magyar alexandrint” illetően. Gyöngyösi „legmagyarabb” sándorversében a lírizáló tendenciát elemzi, Orczyében a satírai vénát, Gvadányiében a népi-mitologikus alakteremtést. A Zrínyiász műfaji kérdéseinek pedig, mintegy tíz évvel verselméleti tanulmánya után, hosszú fejezeteket szentel a *Zrínyi és Tasso*-ban.⁸

Összehasonlító filológiai vizsgálódásában az a kérdés foglalkoztatja, hogyan transzformálta Zrínyi a vergiliusi és tassói minták retorikus alapszövegét; hogyan szolgálja nála a narráció a cselekményszöveget, illetve az alakok belső indulatainak ábrázolását, miáltal a műfajt a homéroszi epikaiság rangjára tudta emelni. Alábbi jellemző fejtegetésben áttételesen saját eposzainak szemantikai alapú verseléséről, ritmikájáról is vall: „Alig csalatkozom, ha eposzban e szónokias beszédek divatját a római történetírás költött orációiból sejtem származottnak. Homérnál legalább nincs még ily szónoklat: az ő egyénei beszélnék, naiv természetességgel, rétori hatás eszközei nélkül. Beszédök majd történeti, majd jellemábrázoló, de nem szónoki. A beszélő öntudatlan tárja elének bensőjét, nem oratori ügyességét mutogatja. Beszéde, ha indulatos, pátoszba emelkedik, nem szónoki „affektust” hajhász. De már Virgil a Cicerók honában, csekélylettel Homér együgyű beszédeit, s példáján a középkori eposziakba hangos orációk kaptak föl, nem minden kára nélkül a jellem- és kedélyállapot festésének: miután egyik orátor, mint a másik, nem saját bensőjét, hanem a szerző szónoki ügyességét tárja elének. Zrínyi nem veté meg e példát: azonban a „haragvó isten” beszéde valódi szenved, drámai mozzanatokkal is bír, elannyira, hogy az indulat magasan megtörik a szórend, szokatlan inverzió forgatja össze a nyelvet:

De ők ennyi jókért, ah, nehéz mondani!
Ah, háládatlanok, és el merték hadni;
Nem szégyenlik isteneket elárulni . . .”

Arany hasonló részletességgel elemzi a Zrínyi-eposzban a himnusz, a szózat, az idill, a filozófiai reflexió, a hűdikiáltvány műfajainak jelenlétét és epikai szerveződését, minek kapcsán fölveti a szerzői és alaki narráció alanyi és nem-alanyi formáinak kérdését is. Mindez újabb alapul szolgál feltevésünkre, hogy Arany trilógiájában egy műfaji szempontú ritmuselemzés ígéri a legtöbb eredményt és elméleti tanulságot a verstan számára is.

⁷ Arany János inverzióit a Buda halálában és a Toldi szerelmében Gyomlai Gyula elemezte. Ugyanabban a tanulmányában számos példát hoz az ütemalkotó és a (többségében) ütemközi (vagyis az ütempárt egy nagyobb egységbe fogó) choriambusra, amely a soroknak ugyanakkor „kitűnő magyar ritmust ad”, elsősorban a hangsúlyos rövid szótagok okozta „különös” lejtés folytán. A 4/2-es ütemtagolás túlsúlyát is azzal magyarázza, hogy „keretében kedvelt ütemalkotó csoportjait, nemcsak a choriambust, hanem kivált a paeon-t és ionicust is, jobban elhelyezhette a félsorok első ütemeiben”. A Buda halálában is ugyanazt a változatosságot tartja döntőnek, amelyet mi is bizonyítani próbáltunk: „csak néhány versszakában már úgyszólván valamennyi lehetséges szótagelosztásra és a ritmus valamennyi változatára van példa”.

⁸ Arany János válogatott prózai munkái, Bp. 1968. 427–490, 194–204, 265–364.

Máig egyedülálló és példaadó e téren Gáldi László *Vers és nyelv* című tanulmánya,⁹ amely az 1825 utáni negyedszázad jellegzetességét éppen a műfajok és a verselés fejlődésének összefonódásában mutatja föl. Érdemes itt elemző szempontjait, gondolatmenetének néhány alappilléreit felidézni. Vörösmarty *Csongor és Tündéjéről* például ezt írja: „A mesehangulat érzékeltetésére a négyes (illetve negyedfeles) trocheushoz folyamodik, persze ismét ritmusváltásokkal tarkítva: Kurrah népi tizenkettősen dalol („Ha a csipkebokron róza nem teremne, Bolond madár volna, aki ráröppenne”); Mirigy rövid, 4 és 5 szótagú sorokban pergeti varázsigejét („Kút leánya, Kút csodája, Kelj, ha keltelek . . .”), a nemtők éneke Kisfaludy Károly kedvelt ritmus-képleteit aprózza („Játszadózunk, S az óra halad, Légi lakunk Van csillag alatt”), a Tünde nászkísérete anapestusban búcsúztatja a szerelmeseket; az utolsó sorok nemcsak romantikus ellentétet fejeznek ki, hanem Vörösmarty személyes filozófiáját is: „Éjfél van, az éj rideg és szomorú . . .” Majd tovább: „Jőjj, kedves, örülni az éjbe velem . . .”

Petőfi „egyetemleges”, „minden műfaji kereten áttörő” új költői nyelvének lényegét pedig abban látja Gáldi, hogy a költői nyelv leegyszerűsödésével egyidőben rendkívül bonyolulttá válik nála a versformák rendszere: „... most indult meg az ismert metrumokból új szerkezeteknek olyan tudatos kiépítése, amelyhez Vörösmarty szolgáltatott ugyan indítéket, de amelyet mégis inkább Ady formateremtő készségéhez hasonlíthatunk . . . Megtartja jambusversünket, költői formakincsünk európai-ságának e legvilágosabb jelét, de a maga képére és hasonlatosságára szabja: változatosabbá teszi, ritmusát a magyar szó- és szólamhangsúllyal igyekszik összeegyeztetni.” Gáldi összehasonlító elemzései (így pl. a Laurához és az Egy estém otthon egymás mellé állítása a jambus áthangszerelésének példaként) úgyszintén tanulságosak lehetnek, a verstan módszereit kiszélesítendő.¹⁰

Ahogy Petőfi nagyságát a jambus forradalmasításában, Arany nagyságát Gáldi az új magyar tizenkettős megteremtésében látta, amely – mint mondja: „... nagymértékben a magyar népdal és Zrínyi verselése felé mutat vissza”. Lássuk, hogyan szól hozzá több mint negyedszázad távolából mostani ritmus-vitánkhoz!

„Az elveszett alkotmány diszkreditálta a hexametert, s most a tárggyal szervesen összefüggő hagyományra, Ilosvai legszebb, Zrínyihez méltó soraira támaszkodva¹¹ végre jogaiba lép a művészi tökélyre emelt, új magyar tizenkettős. Az első Toldiban – melynek „hangzatos versét” az egykorú bírálók (például Bátfay László) melegen értékelték – Arany kétségtelenül törekedett már a tizenkettős bizonyos fokú megmértékelésére; amint kézírataiból kitűnik, különösen a sok spondeust kívánta elkerülni. Mindjárt az első énekben – / – / – / – – jelzést írt figyelmeztetésül például a következő sor mellé: „Túl a tornyon, melyet porbul rakott a szél”. Arany eszménye ebben a korban talán még nem a később elhatalmasodó choriambus, a maga két válfajával,¹² hanem egyrészt a szólam- és ütemtagolás harmóniája, másrészt pedig rövid és hosszú szótagoknak sorról sorra változó, de mégis egységes zenei benyomást nyújtó s a tartalom minden árnyalatához jól illeszkedő elrendezése. Az az Arany, aki korábban kifigurázta a hexameter szokványos hanghatásait, most saját nagy versét nem annyira hangfestő eszközök alkalmazásával, mint inkább a ritmusnak a gondolatra való ráimittázásával teszi különö-

⁹ *Nyelvünk a reformkorban* (Tanulmánygyűjtemény), Bp. 1955. 497–615.

¹⁰ Hasonló szempontból vizsgálta Arany jambikus versformáit PÉCZELY László, *Arany János verseléséről* című tanulmányában. ItK 1967. 599–607.

¹¹ Gáldi jegyzete: Arany mindegyik fél-idézőjelbe tett Ilosvai „idérete” tartalmaz valami különös szépséget. Mindjárt az Előhangban régies névmáshasználattal párosuló nagyszerű szórendcserét találunk („És, kit a csizmáján viselt, sarkantyúját”), később pedig egy-egy régies igealakot kever Ilosvai nyomán a modern szövegbe („Vitéz ő szolgái rudat hínynak vala”).

¹² Gáldi jegyzete: Az ifjú Aranynál érdemes megkülönböztetnünk az egy ütemen belül elhelyezett „lengedezőt” az ún. „irracionális choriambustól” (vö. NÉGYESY, BSz. 196. 66 kk.), melynek az a nevezetessége, hogy két ütem között oszlik meg (pl. „Hírvirágot szedni gyöngyös koszorúba”). Ezenkívül jelentős szerep jut egy eddig még kevésbé értékelt ütemfajnak, a „paeon primus”-nak (-uuu), amelynek aprózott ízeit Arany egy-egy ellassuló, kéttágú ütemmel állítja ellentétbe (pl. „S mintha vassá volna karja maga, válna . . .”).

sen életszerűvé. Már maga az elbeszélés zömét alkotó epikus vers szinte „ábrázolja” a gondolatot (vö. „Mindenik mond / néki / nyájását vagy / szépet”), s a szereplők élőbeszéde, hanglejtésének természetességével, mintegy kicsendül az írott szövegből. Nemcsak a felkiáltások, megszólítások sajátos realizmusára gondolunk ezúttal („*Hé paraszt! melyik út megyen itt Budára?*”; „*Hm, paraszt én!*” majd szenvedélyesebben: „*En paraszt, én*” „*Nos fiúk, bírokra, hadd lássuk, ki áll ki?*”), hanem még a nyomatékelosztás művészi felhasználására is.¹³ Mindez valóban a tizenkettős új klasszicizmusát jelenti nemcsak Tompának a Kisfaludy-Társaság ugyanezen pályázatára díjat nyert Szuhayjához, de még János vitézhez képest is.”¹⁴

A Gáldiéhoz hasonló elemzések, tudjuk, jelenleg valamelyest kívül esnek a leíró verstan szempontjain. De mamennyiben a verstan művelői nem utalják kategorikusan a poétika vagy a stilisztika hatás-körébe a ritmusjelentések szemantikai alapú vizsgálatát, nem kerülhetik ki Gáldi alapgondolatát sem, amellyel mintegy vizsgálódási módszereinek jogosságát is alátámasztja: „... maga a metrumkeret is lehet szuggesztív hatású; rendszerint azonban kifejező funkcióval a versnek azok a változó, fakultatív elemei bírnak, amelyek a tartalom követelményei szerint simulnak bele a metrum megvalósulási formáiba.” Elemzésünket szándékosan zárjuk ezzel a nem újkeletű dilemmával, miközben reméljük, sikerült fölkeltenünk a figyelmet e „fakultatív elemek” művészeti rendezettségére, amely egzakt tanulmányozásunkra is lehetőséget ad.

Egy szemantikai alapú verstan körvonalai

A magyar tizenkettesek körül fölmerült verstani kérdések múltbeli vitáiról Jegyzeteink tájékoztatnak. Gábor Ignác,¹⁵ Jacobi Lányi Ernő,¹⁶ Kodály és Bartók, korábban Lehr Vilmos a variálhatóság, a váratlanság, a „kötetlen váltakozás” kompozíciós meglétét és jelentőségét hangsúlyozzák. Még a

¹³ Gáldi jegyzete: Hadd utaljunk például a *tányért* szó első szótágjára a következő két sorban: „Toldi György talán, a rókaelkű bátya, Ki Lajos királynál fenn a tányért váltja?” A két legfontosabb nyomaték kétségtelenül a *rókaelkű* és a *tányér* szavakat emeli ki. Ugyanezen motívumot l. Petőfi Claudius-fordításában is.

¹⁴ Gáldi a Toldi rímtechnikáját is szemantikai alapúnak látja, ahol „a rím rendszerint *sarkalat*, mondattagoló elem is” – de erre a kérdésre dolgozatunkban nem térünk ki bővebben.

¹⁵ „Az én teóriám szerint a magyar alexandrinus ősi formája a négyütemes sor, melyben a kétütemes felsorokat az ütemek iktusainak összcendülése fűzte össze. Az egyes ütemek szótagszáma 2–4 szótag között variálhatott, ennél fogva a négyütemes sor szótagszáma 8–14 szótag között szabadon mozgott. A verssorok szótagszámának e szabadságát később a rím fellépése korlátozta, mert ez megkívánta az egybecsendülő soroknak legalább megközelítőleg egyenlő terjedelmét. A XVI. század magyar költészetében a tizenkettesek mellett sűrűn előforduló 11–13 szótagú verssorok tehát nem, mint vélték, az énekeskönyvek nyomásának tulajdonítható hibák, hanem a magyar ősi ritmus akkori fejlődési fokának megfelelő, a tizenkettesekkel ritmusban teljesen egyező négyütemes verssorok.

Könnyen érthető, hogy végül a tizenkettes, mint legarányosabb és legtetszetősebb verssor az alexandrinus uralkodó formája lett. De a tizenkettesen belül a *felsőrok még sokáig megőrizték azt az ősi szabadságukat, hogy terjedelemre, azaz szótagszámra különbözőek lehettek* (kiem. tőlünk), de most már csak azzal a korlátozással, hogy együttvéve 12 szótagot kellett adniuk. Lehetséges volt tehát a 6 + 6-os cezúrán kívül az 5 + 7 és a 7 + 5-ös összetétel is, mint a tizenkettesnek teljesen kifogástalan és a *többivel egyenértékű* tagolása (kiem. tőlünk). A négyütemes sor fejlődésének ezt a fokát mutatják Zrínyi verssorai. Lásd: GÁBOR Ignác, *Az alexandrin Gyöngyösitől Aranyig*, Nyugat, 1940. március.

¹⁶ Jacobi Lányi Ernő ezt a szintaktikai ritmuselvet a magyar verselés ősi sajátosságának tartja: „A verssor már maga egy mondat. Ezért van a sorközi szünet is, mert a mondat végén mindig meg lehet nyugodni egy kicsit. Ez a verssornyi mondat azután lehet alá- vagy mellérendelt tagja egy nagyobb összetett mondatnak. Az egész összetett mondat egy versszak. A versszak vagy egy összetett mondat, vagy több összefüggő mondat.

Négyessy–Horváth¹⁷ képviselte „egységesítő” ritmuselképzelés maga is meghátrálásra kényszerül a rendszerükbe nem beilleszthető vers-tények előtt. Vitáik árnyaltsága és problémafelvetése figyelmeztet bennünket saját vitánk hiányosságaira; „újrakezdett” véleménykülönbségeink sajnálatosan nem vonták le elődeink munkásságának verstani tanulságait.

Sok kategória: az ütemillúzió, a kéttagú verslábazás tévhite (dependens szótagmérték a 12-esen belül), az ún. természetes ütemérzékre való hivatkozás, sőt maga a szimultán ritmus sorozatos, de funkciótlán statisztikai verstani előzményeink ismeretében kérdésessé válnak! Írásaikban történetiség és versnyelv, műfaj és ritmus, szemantika és ritmus problémáinak felvetése máig példamutató és folytatásra vár! Pl. az ún. „zenei” meghatározó jelenléte a konkrét sorokban legalább három álláspont vitájaként rajzolódik ki Arany János, Horváth János és Bartók megfigyelései alapján. Bartók és Kodály álláspontja mintegy „forradalmasíthatja” szemléletünket, hiszen megfigyeléseik szerint *a konkrét és kötetlen hangsúly a szövegváltozatokban magát a dallamot is változtatásokra készíti*. Ebben az irányban fontos ismereteket nyújt Gábor Ignác és Jacobi Lányi Ernő, akik a francia alexandrin kialakulásában is a variálható ütemezést hangsúlyozzák.

A verstan elméleti alapjainak kidolgozásában nélkülözhetetlenné vált a verseléstől, sortípusoktól, verselési rendszerektől, sőt az egyes szerzők és korszakok költői gyakorlatától is független, nyelvünk természetével adott és azzal együtt fejlődő *ritmustényezők* átgondolása és megállapítása:

- Az érzelmi és értelmi *hangsúlyok* (hangnyomaték és hangminőség) ütemektől és verslábaktól is független ritmus-meghatározó szerepe (e hangsúly-viszonyok önállósága vezette már Berzsenyi ódáit is az ütem-mechanizmusok átlépésére, az időmértékes strófaeképletek strófákon átindázó, felszabadult hangsúly-viszonyaihoz);

- nyelvünk fontos morféma-megkülönböztető jegyei a verstanainkban hamisan „görög időmértékes” szótagként számon tartott *rövid–hosszú hangtest-oppozíciók* – ezek *mindenkori* jelenlétét és alakító szerepét már Arany János „szeszélyes változatosság”-ként mutatta ki népdalaiban (!) is;

- az előzőekből levezethető, másodlagos (noha a klasszikus verstan sokszor csak ezzel foglalkozik), tagadhatatlanul önálló ritmusszervező a numerikus sorozatosságot alkotó *ütem* és *versláb* (Csokonai elnevezései is mutatják a verslábak nyelvünkben otthonos természetességét: futó, lejtő, doboló, pör-

Versszakokká a páros összetartozás és a részek arányos, „mérlegre tett” elrendezése által kerekedik.

Természetes, hogy amint ebben a verselésben az ízületek és a verssorok szótagszáma eredetileg közömbös, úgy a versszakok sorának mennyiségét sem szabályozza külső formai nyűg. Az ősi török és finnugor népköltésben nincs is a mai fogalmaink szerint való versszak, hanem egy egybefolyó versben szüntelen változással, állandóan újra meg újra tömörülnek nagyobb vagy kisebb mondattani csoportokká a sorok.” L. JACOB LÁNYI Ernő, *A magyar verstan a finnugor és török népköltészet megvilágításában*, Ethnographia 1942. 17–28.

¹⁷ Horváth János választanulmányában felületesnek tartja Gábor koncepcióját. Példákkal illusztrálja, hogy „a sorfaj már Mohács körüli emlékeink között s tovább a XVI. század folyamán ... mint kifogástalan példányok százaival képviselt kötött sorképlet tűnik fel kész kialakultságában”. Továbbá, hogy a Gábor által újak nevezett versmondattani jelenségeket – ti. a szintaktikailag egymáshoz tartozó szavak elválasztását a sormetszet által, ami meggyöngíti a cezúrát – e sorfaj organizmusa kezdettől fogva megtúrta, s nem kellett miattuk átalakulnia. De ő a cezúra élesebb vagy gyöngébb voltának kérdését a versmondat inverziójával kapcsola össze, ti. hogy a köznapi szórendet jobban sérti a cezúra, mint az átforgatottat; erre alapozza az úgynevezett „közöls” jelenségét is, amely a sorhatár sérelmének () az enjambement-nak orvoslására szolgál. A névelőt Arany szerinte azért szakítja ki számos esetben a félsorból, hogy így „hangsúlyt tehetvén a metszet után” „csaknem helyesbnek” érzi a ritmust. Felismerni véli ugyanakkor Arany verselési gyakorlatában a „zeneibb típus” felé való törekvést.

De vajon nem Horváth János verseszménye tükröződik-e inkább az alábbi kijelentésben, mint Arany Jánosé? „A cél: a sorfaj zenei ideáljának megvalósítása a beszéd eszközeivel.” Hiszen Arany soha nem fogalmazott ilyen kategorikusan. Lásd: HORVÁTH János, *Gyöngyösi és Arany sormetszete*, Magyar Nyelv 1941. 217–245.

geti stb.; a sor időmértékes voltától független rímzárlatot, „sarkalatot” is lejtő-nek és bukó-nak nevezte el). Verstani fogalmaink idegenszerűsége csak verstanunk hiányosságait és nem a különböző kultúráktól átvett verselési eszközeink idegenségét jelzik; a kulturális kölcsönhatások java része nyelvi és költői *sajátságaink* rugalmas gazdagságára vet fényt.

Metrizálás – ütemezés – hangsúlyozás (utóbbi a hangnyomaték, a hangminőség, a hangmagasság altényezőinek összességéeként), azaz hangtest, numerikus hangsor és hangsúly hol önálló, hol elmosódó jelenlétét vizsgálják verstanunk művelői. A viták abból fakadnak, hogy ezek közül *csak* valamelyikre, vagy *csak* két tényező (sőt, sajnos, sokszor csak a származtatott tényezők) összefonódására összpontosítják figyelmüket az egyes kutatók. A fenti három tényező szétválasztása és viszonyuk vizsgálata mindnyájunkat érintő döntő kérdés kell hogy legyen. Gáldi László „fakultatív elemekként” meghatározott verselési tényezői már klasszikus költészetünkben is kimutatják a ritmikai alaptényezők viszonyának módosulásait. A XX. század különböző (!) szabadvers-típusai még inkább előtérbe helyezik majd az *alaptényezők pontosabb meghatározását és egyrésztől altényezőinek, másrésztől származtatott tényezőinek közös kutatását*.

Minden érdembeli előzmény a vershangzás történeti és többtényezős vizsgálatát követeli. Fela-datunk a verstani, ritmikai jelenségek – amelyek maguk is többtényezős rendszert alkotnak – beil-lesztése a vers-szemantikát létrehozó többdimenziós elméleti struktúrába. A ritmikai kérdéseken túli összefüggések előtérbe helyezését ez az elodázhatatlan elméleti cél tette szükségessé. A Toldi verselését és előzményeit áttekintő tanulmányunk verstant érintő, s jelenlegi verstanunkat szükségszerűen tágító következtetései a következők:

- az *értelmi, szemantikai meghatározottság* ütemképző és nyomatékképző az ütemezésben (l. Gábor Ignác és Kodály–Bartók álláspont), sőt a cezúrákat átlépő vagy a cezúrák után jelentkező másfajta verslábak létrejöttét is lehetővé teszi (Szuromi Lajos korábbi tanulmányaiban a „szimultán verselésen” belüli lejtésváltások is e szempont figyelembevételével nyernek igazolást);

- a „ritmikai mozgékonyosság”-ot az időmérték sorozatosságától függetlenül, a *gondolatritmus*, a *mondattani szabadság*, sőt a *sordallam változatos megvalósulásaként* kell elemeznünk;

- a *szólamtagoló ritmuselv* elválaszthatatlan egyrészt grammatikai, másrészt műfaji meghatározottságaitól;

- a *verstani lejegyzés* Kecskés András által kidolgozott szisztémája két irányban alkalmazható:

- a) a verssor ritmikai és metrikai tényezőinek mára kialakult, írott szövegből visszaellenőrizhető, egyezményes időmérték- és nyomaték-rendje alapján (a sordallam jelölésének egyezményes feltételei verstani gyakorlatunkban még tisztázatlanok);

- b) főlelevenítve a XVIII. századvég „pennaháborújának” sarkalatos kérdését (Baróti Szabó Dávid álláspontját!): az élő nyelv és az írott nyelv különbségein alapuló feltételezések és konkrét példák figyelembevételével (utóbbira példa a három Toldi első versszakának összehasonlító lejegyzése);

- A *szólamképzés élőnyelvhez közeledő vagy azzal együtt bonyolódó vagy inverziókkal felforgatott változatai szemantikai értékkel bírnak nemcsak az egyes költeményeken belül, de* (Gáldi László pontos elemzései is ezt mutatják) *az egyes sorfajták és alkalmazásuk történeti fejlődésében is;*

- az egyenértékű sorképletek, versláb-megoldások, hangsúlyeloszlások és hanglejtés-változatok sokszor egy művön belüli különbségei alapját képezik nemcsak a Toldi elemzésének, de egy verstörténeti realitásokkal számoló verstanunk és poétikának is;

- a költészet verstan-szempontú története nem más, mint a ritmustényezők egyenértékűségének és dominancia-törvényeinek alakulása és fejlődése.

VENEZIA, ITALIA, UNGHERIA FRA ARCADIA E ILLUMINISMO

Rapporti italo–ungheresi dalla presa di Buda alla rivoluzione francese, a cura di Béla Köpeczi e Péter Sárközy. Bp. 1982. Akadémiai K. 378 l.

A kötet a velencei Fondazione Giorgio Cini és a Magyar Tudományos Akadémia által közösen rendezett IV. magyar–olasz kapcsolattörténeti kollokvium anyagát tartalmazza, összesen huszonkilenc tanulmányt. A háromévenként – felváltva Velencében és Budapesten – sorra kerülő megbeszéléseken a két ország specialistái a reneszánsz (1970, 1973) és a barokk (1976) kor irodalmát, művelődését vizsgálták a két kultúra kapcsolatának az aspektusából. A témával foglalkozó szakemberek azonban ritkán elégedtek meg pozitívista faktualizmussal, azzal, hogy pusztán a konkrét hatásokat és forrásokat kutassák. A modern összehasonlító irodalomtudomány szintetikus látásmódja az itt közölt írások túlnyomó többségénél az irodalomtörténeti kutatás apriorija, a szerzők nemcsak értékes adatokat nyújtanak a konkrét témában, hanem – sokkal tágabban – érdekes koncepciókat is a korszak egészének a vonatkozásában.

A korábbiakat szervesen folytató negyedik akta időben továbblép, a XVIII. századot állítja a kutatások homlokterébe, s vele már kirajzolódni látszik egy átfogó olasz–magyar irodalomtörténet, amely a kezdetektől napjainkig fog ívelni. Ez a kötet két fő részre oszlik: az első tizenhárom tanulmány a függetlenségi háborúk és a felvilágosult abszolutizmus közötti történelmi időszak magyar–olasz összefüggéseivel foglalkozik; a többi – elsősorban – irodalomtörténeti szempontból az olasz Arcadia és felvilágosodás magyarországi hatását tárgyalja.

E második rész összefoglaló nyitó tanulmányát a római egyetem professzora, Sante Gracioti írta (*L'Arcadia italiana e il Settecento ungherese nella cornice della cultura letteraria dell'Europa centro-orientale*). A szerző az Arcadia terminust a megszokottnál jóval szélesebb értelemben használja, egy sor, az európai kultúra egészét érintő jelenséget, törekvést foglal vele össze. A francia klasszicizmus és az Arcadia eszté-

tikája több ponton oppozícióba állítható, s a kétségtelen francia hatások ellenére a dél- és közép-európai irodalmak elsősorban az Arcadia poétikai eszméi hatására ismerték fel saját múltjukat, alakult ki öntudatuk, sőt az olasz költők által terjesztett érzékenység előkészítette az utat a nemzeti romantikák kialakulására. Az epicentrum kétségtelenül Róma, innét sugárzik szét az új, arcadikus ízlés. Ezt a folyamatot Gracioti kétféle módon vizsgálja: egyrészt a genetikai összefüggést, a római akadémia dalmát, lengyel, magyar származású tagjai, illetve a filiálé-iskolák működését kutatja; másrészt felállítja a fenti irodalmak fejlődésében megmutatkozó – szociológiai szempontból meggyőzően bizonyított – analógiákat.

A doktrinér, boileau-i klasszicizmus és a szenzibilis, artisztikus olasz költészet nyomán kibontakozó liberális elméletek (Orsi, Muratori, Gravina) közötti első jelentős összeütközés a XVII–XVIII. század fordulóján következett be. A franciák – barokk-ellenességükben – támadták a XVI. és XVII. századi olasz költészetet. Az *arckaszok* saját nemzeti hagyományait – s nem a barokk túlzásokat – védve kidolgozták az akkor egyedülállóan modern és előremutató teóriájukat a költői szabadságról, a teremtő génuszról, a líraiság fontosságáról stb. (Megjegyezzük itt, hogy Bellori, Gravina és mások a XVII. század végén és a XVIII. század legelején kidolgozták a természetűség és esztétikai idealizmus szintézisét, amit a század végén a neoklasszikus irányzat képviselői – közöttük Goethe is – magának vallott.)

Az irodalom folytonosságának a gondolata (szemben a voltaire-i ciklikussággal), a petrarcai, tassói, marinói tradícióhoz való hűség olasz eszméje arra ösztönözte a lengyeleket, hogy felfedezzék saját irodalmi múltjukat, Jan Kochanowskit és a XVI–XVII. századi pásztorköltészetüket; minket pedig arra, hogy megértsük az olasz

példákra tekintő XVI–XVII. századi magyar költészettel (Zrínyi) való egységet, egységes fejlődést. A *dependenza genetica* területe a római Arcadia magyar tagjainak (Gánóczy, Faludi stb.) a működésén kívül a Bécsben élő árkász, Pietro Metastasio tevékenysége. Tudjuk, hogy a kozmopolita bécsi udvar nem volt érzéketlen a nemzeti törekvések iránt.

Az Arcadia legfontosabb újításai közé sorolhatjuk a pásztorvilág ábrázolásában rejlő költőiség újrafelfedezését, témák és motívumok kidolgozását, amelyek hatnak Delille-re, Gessnerre is. A pásztori inspiráció, az érzelmek szabad kifejezése, a lírai jelleg inkompatibilis a francia klasszicizmus vezető műfajával, a prózával. A leíró költészet objektivizmusával szemben az olaszoknál olyan, az emberi indulatok és kedélyállapotokat közvetlenül kifejező költészet alakult ki, amely túllépett a francia klasszicizmus egyoldalúságain.

A XVIII. század második felében igen népszerű melodráma két alappillére – Gracioti szerint – a pásztoridill és a lírai érzelmesség. Bécs, Drezda, Prága, Pozsony és Varsó színpadain játszott és énekel szentimentális történetek szabták meg az ízlés, a viselkedés, az érzelmi élet ideáljait, sztereotípiáit. Az Arcadia által kidolgozott és terjesztett poétikai eszmék, a líraiság, az érzelmek közvetlen, őszinte megnyilvánítása, a természetesség és a természetszeretet fojnfontos szerepet játszik Csokonai és Kisfaludy Sándor költészetében.

Metastasio magyar hatásával Amedeo di Francesco foglalkozott. A fiatal olasz kutató egykori mesterének, Szauder Józsefnek a tanácsai alapján képes újszerűen felvetni a kérdést: a Metastasio-drámák fordításának tükrében (*Attilio Regolo* – Lestyán Mózes, *Clemenza di Tito* – Illei János, *Il Temistocle* – Kreskay Imre) mutatba be az emocionalizmus előretörését a magyar irodalom fejlődéstörténetében. A fordítások érzékenyen követik – a barokk előlegezik is – a korszak költői törekvéseit. Szauder Mária Faludi költészeteivel kapcsolatban azt hangsúlyozta, hogy a versek népies stílusa, magyar frissesége, poétikai szempontból, jórészt az olasz árkádikus modell követésére vezethető vissza.

A magyar irodalomban kirobbant vitát, az *Arcadia-pert* (1805–1807) Szörényi László foglalja össze *L'Arcadia latina nell'Ungheria del diciottesimo secolo*. Mint ismeretes Kazinczy Csokonai sírkövére szerette volna felíratni: *Árkádiában éltem én is*, ami a Goethe, Schiller által is idézett *Et in Arcadia ego* mottó (tegyük

hozzá: helytelen) fordítása. A debreceni írók ellenezték a szöveget, mivel az Arcadia szerintük nem a költészet *locus sacralis*, mint ahogy Kazincziék (olasz példák alapján is) gondolták, hanem egyszerűen marhalegelő. E kérdéshez szeretnénk egy gondolatot fűzni.

Az antik íróknál (Pauszaniász, Polübiosz, Ovidius) az Arcadia általában barbár hely, lakói különösen ostobák és durvák, csak zenei képességük érdemel elismerést. A fordulat Vergilius eklógiáiban következik be, ahol az Arcadia a tökéletes, letűnt, idilli boldogságot, a romlatlan egyszerűséget és tisztaságot idézi, mint Theokritosz Szicíliaja. A reneszánsz ezt a hagyományt élesztette újjá, felerősítette a nosztalgikus érzést. Lorenzo de' Medici, Poliziano a fiesolei *Villa medicea*t tekintette Arcadiának, az ottaniakat pásztoroknak. A Vergilius nyomán a sírokon szereplő mottó alanya mellé ekkor még jelen idejű állítmány (*sum*) értődött, mint az állítmány elhagyása esetén szinte mindig), s így az *ego* magát a halált jelentette. Tehát az elmúlás a legnagyobb boldogság, az idilli élet legszebb pillanataiban is jelen van. (Az *et* így, szabályszerűen, az után következő főnévre [Arcadia] utal.) Ikonográfiai mozzanatok megerősítik a grammatikailag helyes magyarázatot: Guercino és Poussin *korai* képén a felírás fölött megjelenik az ún. beszélő koponya (cfr. Shakespeare: Henry IV. II. II. 4. Peace, good Doll, do not speak like a death's head: do not bid me to mine end).

Az *Et in Arcadia ego* alanyának félreértése (ego = elhunyt pásztor-költő), s így – szükségszerűen – az állítmány múlt idejűvé való, a latintól idegen, hallgatolagos átváltoztatása (*vixi, fui*) akkor következett be, amikor Poussin ismét megfestette a témát (ez a legismertebb változat, ma a Louvre-ban látható), de a felírást tartalmazó sír fölött már nincs ott a koponya, amely ikonográfiai szempontból egyértelművé tette az *egót*, s így lehetőség nyílt a pszichológiailag kedvezőbb, a barokk memento mori után az antik szerenitás igényeinek inkább megfelelő értelmezésre. Poussin gyönyörű pásztorainak melankóliája szinte rákényszeríti a nézőt, hogy félreértse a képet, s úgy gondolja: a pásztorköltő tovább él társai emlékezetében, a megújuló természetben. A mottó így magyarázza Diderot (Je vivais aussi...), Schiller, Goethe és nyomukban Kazinczy is. „... az *Et in Arcadia ego!* ... ezt teszi: Művész valék, s boldogul éltem a művészi szép életem szférájában.” (Kiemelés: Kazinczy, Kis Imrének, 1806. szept. 8.) Fazekas Mihály viszont észrevette, hogy a mondatot a halál maga

mondja: „*Poussin egy igen szép paysázt (sic!) festett. Egy szarkofágus áll a képen ezen szókkal: Et in Arcadia ego!* Vajon nem a szarkofágussal mondatja-e Poussin ezeket a szokat, az ezt tenné: *A legszebb kömyéken is ott vagyok én. . .*” (Kiemelés: Fazekas, Kazinczynak, 1806. szept. 23.)

A negyedik olasz–magyar kapcsolattörténeti

kollokvium és aktája elérte nehéz célját: az adott területen képes volt szintézist teremteni a kutatásban a magyar kultúra belső, organikus fejlődése és az európai irodalomtörténeti hagyomány között.

Pál József

TANULMÁNYOK A XIX. SZÁZAD MAGYAR IRODALMÁBÓL

Bp. 1983. ELTE Bölcsészettudományi Kar, XIX. századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék. 257 l. (Irodalomtörténeti tanulmányok 2.)

Az ELTE XIX. századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének kiadványa a 70 éves Sötér István köszöntésével indul, s M. Kiss Sándornak Sötér Istvánnal folytatott beszélgetésével zárul. A kötet tanulmányainak azonban nem pusztán külső kerete ez. A szerzők kisebb vagy nagyobb mértékben tartalmilag is kapcsolódnak Sötérhez, egyesek témáik, mások módszerük, megint mások személyes kötődések révén is.

A legnagyobb igényű és terjedelmű vállalkozás Alexa Károlyé (*Anekdota, magyar anekdota*), amely már-már kismonográfia méretű, ám egy nagymonográfia anyagát öleli fel Hermányi Dienes Józseftől Esterházy Péterig terjesztve ki vizsgálódási körét. Alexa nagy olvasottságú és invenciózus irodalomhistorikusként bizonyul, s kitűnő megfigyelései, távlatos gondolatai jelentik a garanciát vagy legalábbis a reményt, hogy nagyobb munkában tér vissza a témához, amely csakugyan a magyar regénytörténet kulcskérdésének tekinthető. Bővebb tárgyalás majd megnyugtató választ adhat az ezúttal nem érintett vagy nem kellő határozottsággal megválaszolt kérdésekre: Bizonyos-e, hogy az elzárttság, a homogén emberi világ, a kisközösség függvénye az anekdota? A Dickensnél fellelhető válfaja, vagy mondjuk (egészen messziről véve másik példát) a *Holt lelkek* (amely maga is egyetlen anekdota), s több kisebbet foglal magába, akárcsak a *Noszty fiú*) legalábbis árnyalásra szorulónak mutatja ezt a hipotézist. Milyen nyelvi, tartalmi, szerkezeti kritériumok alapján lehetne megbízhatóan meghatározni az anekdotát? Hogyan különíthető el a hasonló kompozíciós elveken nyugvó művek tömegétől a *Mario és a varázslótól* a *Sokan voltak*ig. Aztán: a szóbeli elemi epikai formák váratlan előtérbe kerülése milyen szerepet játszik a XIX. századi regényben? Példák sorának tüzetes elemzésével lehetne felelni arra a régóta vitatott kérdésre, hogy általánosító, tipizáló erő

van hát az anekdotában, vagy inkább az analízist mellőző humoros feloldás, a különöshöz, sőt különöshöz vonzó dominál benne. S végül a legfogósabb dilemma: a magyar anekdota művelődéstörténeti, mentalitástörténeti funkciója. Alexa igazát nehéz volna kétségbe vonni: „Históriai tudatunk, nemzeti azonosságérzetünk és önbecsülésünk máig az anekdotázó Jókaitól, a vidám és hősies példák előszámlálójától kapja a legtöbb hitet és bizonyosságot.” (48) Másfelől viszont az is tagadhatatlan, hogy Jókai olyan legyőzhetetlenségi hitet, olyan önmagában gyönyörködő óvatlanságot is sugalmazott a magyarságnak, aminek szerepe lehetett a századvég, sőt a XX. század nem egy problémájának negligálásában, a közvélemény káros elbizakodottságában, egy illúziós nemzeti önszemlélet kialakulásában.

Csűrös Miklós friss szemmel, elfogulatlanul taglalja Mikszáth utolsó regényét (*Mikszáth korszerűsége és A fekete város*). Okosan, mértéktartóan veszi számba a mű értékeit, őrizkedve a végletektől. Nem tekinti *A fekete várost* sem a világháborút és az összeomlást megjósoló, a századforduló nagy történelmi, politikai, etnikai kollíziót, a nemesség és a polgárság, a magyarok és nem magyarok ellentéteit összefoglaló remekműnek, sem az idősebb író kuriózumokat, anekdotákat halmozó, fáradt és kidolgozatlan alkotásának. Kísérleteket tesz a mikszáthi írói módszer jellemzésére, s eközben a sikeres megvalósulásokra ügyel. Így például Mikszáth nőalakjainak kezdettől fogva felhánytorgatót elnagyoltsága, kidolgozatlansága önálló speciális megvilágítást kap Rozália esetében: „Ez a gyakran kifogásolt ideális alak (típus) a kháriszok, a gráciák nővére, azért nincs „egyenítve”, mert az író időtlen, társadalmon kívüli, mitologikus-visszatérő őselvnek tekinti, s nem a jellem maga, hanem a modern világban reá váró sors köti le érdeklődését.” (105) Más kérdés, hogy az életmű egésze mégiscsak azt

bizonyítja, hogy Mikszáth soha nem volt képes eleven, hús-vér nőalakokat teremteni, ami csak részben indokolható a „mitologikus-visszatérő öselv” előtérbe helyezésével. Kiczenko Judit (*Peteleit lapozgatva*. .) joggal sürgeti a századforduló prózájának tanulmányozását, s okkal sejt a kiegészítés és az I. világháború közé eső korszakban feltáratlan értékeket. Való igaz, hogy Ambrusnak, Peteleinek, Justhnak, Gozsdunak, Iványinak és a többieknek sem olvasótáboruk nem nőtt jelentősen, sem szisztematikus feldolgozásukra nem került sor. Kiczenko Judit tanulmánya (már csak terjedelménél fogva is) nem lép fel a Petelei életmű komolyabb analizisének igényével, inkább kijelöli az elvégzendő feladatokat. Az, ami most kijelentésszerűen hat, konkrét vizsgálatokkal lesz igazolható. Kiczenko Judit szerint például „az egészben megrendült hit műfaja a novella”. (121) Lehet azé, s lehet másé is – tehetjük hozzá –, legalábbis a kor és más korok magyar és világirodalma erről tanúskodik. A kíváncsok az volna, hogy végre tisztán lássuk e századvégi próza tematikai, nyelvi vívmányait előzményeihez s a *Nyugathoz* képest, hogy megfogható legyen funkciója az egyes műfajok történetében, s mindezek alapján értéke is. (Ezeket a századvégi írókat dicsérni szoktuk, elfeledttségüket is sűrűn felpanaszolgjuk, de igazi nagyságukat nemigen bizonyította senki.)

Nagy Miklós tanulmánya (*A regényíró Vas Gereben*) hézagpótló munkának tekinthető. Nemcsak azért, mert Vas Gerebennel meglehetősen mostohán bánt az elmúlt évtizedek irodalomtörténetírása, hanem azért is, mert a magyar regény fejlődéséről való hiányos tudásunkat egészíti ki. A Jósikától Németh Lászlóig ívelő műfajnak inkább egyes állomásairól vannak ismereteink, magáról a folyamatról, a regényalakzatok küzdelméről és összeolvadásáról alig. Nagy Miklós megállapításai megalapozottak, találóak, végső ítélete is meggyőző, legfeljebb részletkérdésekben ösztönöz polemikára. (*A Nagy idők, nagy emberek* Meddig Jósikájának megformálásáról szólva tömörségről, lélektani biztonságról beszél, szerintünk még ebben a regényben is hitelesebb figura például az öreg Baltay.) Mikó Krisztina *Harc a valósággal* címmel a múlt századi magyar regényről közöl esszét. Nagyon helyesen ismeri fel, hogy a XIX. századi epikánk sajátos, egyedi képződmény: „a magyar irodalomban eleve lehetlenné vált a társadalom oly intenzív totalitását ábrázolása, mely a nyugat-európai regény módszerének rangját mindig is jelentette. Társadalmunkból ugyanis nemcsak alapvető típusok, de

osztályok is hiányoztak, így a realista ábrázolás kísérlete törvénytzerűen tért el a nyugat-európai példaképtől.” (166–167) Meggondolkodtató viszont, hogy a nyugat-európai fejlődéstől legalább ilyen mértékben elmaradó s talán még nagyobb mértékben eltérő orosz viszonyok nem tették lehetlenné realista remekművek létrejöttét. Sok-sok irodalmi és nem irodalmi, társadalmi és esztétikai, izlésszociológiai tényező együttes figyelembevételére adhatja csak indoklását a magyar regény speciális útjának. (Jól látja Mikó Krisztina, hogy a múltat bemutató Kemény és a félmúlttal foglalkozó Jókai az ábrázolás időskijében is különbözött európai kortársaitól. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy Kemény és Jókai is szép számmal írt a jelenről szóló műveket, s hogy a *Háború és béke* realizmusát vajmi kevésbé zavarja a félmúlt időskija.)

Mezei József Arany 50-es évekbeli költészetéről szól (*A költő-mítosz*), méghozzá úgy, hogy igyekszik egybefoglalni a lírai és az epikai vállalkozásokat. Írásán érződik, hogy nagyobb munka része, s mint ilyen nem is lehet végigvitt, lekerekített tárgyalás. A viszonylagosan szűk terjedelem is megakadályozza abban, hogy akár a felfett szempontok szerint is kimerítse témáját. Az esszé indítása („Fohász és ironia keveredik az 50-es évtized verseiben”) például (bár a fohász és az ironia nem azonos fogalmi körből való) mind poétikai, mind retorikai szempontból gazdagon kiaknázható volna. Beleérző-értelmező módszerével mindenesetre az utóbbi évek Arany kutatásaitól határozottan elütő utat választ. A műfajok, sőt a műnemek tradicionális határait figyelmen kívül hagyó megközelítés az elmúlt évtizedek sok hazai és külföldi irodalomelméleti törekvésével rokon. Ez a szemlélet érvényesül abban is, hogy *A kor költői tükre* címszó alá kerül az Arany-cikk mellett Mándi Ildikó elemzése Szini Gyula *A sárga batár* című novellájáról (*Hangulat-szimbolikus mese*) és Eisemann György Bródy Rembrandtjáról (*Kultusz és történet*). Az utóbbi új szempontokat hozó, érdekes interpretáció, az előbbi tágas szemhatáru, az elfeledett Szini életművet meglevenítő munka. Mándi Ildikónál a fogalomhasználat árnyalatlansága tehető szóvá. Tagadhatatlan, hogy a szimbolizmus és az impresszionizmus kategóriákat minden egyes irodalom (a francia, az orosz, az angol) más jelentéskörrel használja, így a magyar kutatónak szinte megoldhatatlan nehézséget okoz a jelenségek elkülönítése, s persze maguk az irányzatok is meglehetősen bizonytalan körvonalúak. Abból azonban nem volna szabad engednünk, hogy

a jelentésátvitel, a szimbólum idegen az impresszionizmustól, mert valóban (ahogy Mándi Ildikó is hangsúlyozza) „a szenzuális érzéketesség uralkodik benne”. A szimbólumra viszont nem az intellektuális feszültség a jellemző (mint szerző véli), hanem az irracionalitás, a látomásosság, a „nem evilágiság”. A *sárga batárt* éppen ezért nevezhetjük szimbolistának, mert egészét tekintve út el az érzékeléshez tapadó impresszionizmustól. Az impresszionista vonásokat háttérbe szorító, sőt szinte kizáró szimbolista alkotásmód reprezentáns darabjának kell tartanunk, minthogy álomszerűséget, jelképiséget, elvont jelentést hordoz inkább, s nem konkrét érzéketlenséget.

BATA IMRE: WEÖRES SÁNDOR KÖZELÉBEN

Bp. 1979. Magvető K. 367 l.

Átfogó igényével, rendszerező szándékával úttörő jelentőségű könyvet írt Bata Imre Weöres Sándor költészetéről. Ez az életmű persze vonzza a kritikusokat, az irodalomtörténészeket, az olvasókat. Mai líránknak nincs még egy olyan alakja, akit az óvodásoktól az aggasztánokig ennyire ismernének sokan. Az „ismertség” ugyanakkor részleges és felszínes. Ezért van szükség a Batához hasonló elmélkedésekre, jellemzésekre.

A szerző szerencsés helyzetben volt. Saját bevallása szerint Weöres közelében „inasaként” tölthetett éveket; közreműködött a kötetek szerkesztésében. Az irodalomtörténet szempontjából ez persze mellékes körülmény. Maga az eredmény, a monográfia ténye a fontos. S azt már előljáróban kijelenthetjük, hogy a *Weöres Sándor közelében* ilyen nézőpontból sem jelentéktelen munka.

Bata Imre tiszteletben tartja az időrendet, a pálya haladási irányait. Ezért szól vázlatosan az indulásról, a csodagyerekeknek tartott kamasz költő korai arcképéről. Természetesen nem életrajz e könyv, de a legfontosabb biográfiai adatok nem hiányoznak belőle. Mindezzel Bata a hagyományos magyar irodalomtörténet útjain jár. Azt is rögtön látjuk, hogy emellett megrajzolja Weöres indulási éveinek magyar irodalomtörténeti képét, s a „krízistudat” korának összefüggéseit sem hagyja figyelmen kívül. Alanyáról írja többek között: „A társadalmi reformok képviselőivel szemben a magányos entellektüelt tekinti követhető példának. Az iránytalanságban, a társadalmi gondolkodás valódi jelenlétének híján, a

Egészében a *Tanulmányok a XIX. század második feléről* komoly, értékes teljesítmény a meggyérülő múlt századi kutatások körében. A szerkesztő Mezei Józsefet nemcsak az igényesen összeállított kötet anyaga dicséri, hanem az is, hogy többféle módszerű kutatás egyeztetését nyújtja, nem erőltet egyetlen irodalomszemléletet minden szerzőre. A reformkortól Adyig terjedő korszak kutatásában új utakat kereső, értékfogyó szerzők munkája e jelentékeny eredményeket tartalmazó tanulmánygyűjtemény.

Imre László

krízis mélypontján – illúziótlanul – az egész történelemre anatómiát hirdet, de nem látványosan. Már most a reménytelenség az utolsó reménye.” (23.) Ezek az észrevételek azért fontosak, mert a költő egész pályájára igazak, és – ha más történelmi-társadalmi viszonyok között is, de ma sem mentes a világ a válságtól, melynek kétségkívül ott a tükre a legjobb lírai életművekben. Jól látja Bata, hogy Weöresnél a mítoszi és a szürrealista technika alkalmazása válik dominánssá már az első korszakban. Hasonlóan gyakran találkozzunk a „szemlélődő lustaság” fogalmával, mely a szerző szerint a költő életformáját jellemzi, s eredményez művészi termékenységet. „... ez az élethelyzet majd gyakran visszatér lírájában mint az emberi lét egy alaphelyzete, melyen belül az önmagán túlmutató történik, s bár a helyzet így is mindennapos, a belső törekvés végtelen mélység és tagoltság.” (52–53.)

A könyv jellegéből fakadóan nem túlságosan gazdag műelemzésekben; nem az egyes művek, hanem az *egész életmű* áll Bata Imre vizsgálódásainak előterében. Ettől függetlenül van néhány találó és határozott értelmezés, mint pl. a *Pastorale* c. szonettet – Várkonyi Nándor korabeli kritikája nyomán – értékelő részlet vagy nem sokkal később a *Meditáció* elemzése. Persze az egyes művek „csupán” ürügyet szolgáltatnak arra, hogy Bata a pálya ívét rajzolja föl. E kettős megközelítés szerencsés arányú: az egyes művek így sosem lógnak ki a pályaegészről, s a pályaegész is konkrét elemek halmazaként áll elénk. Más kérdés, hogy a legjobb Weöres-művek

mélyebb vizsgálata még hátra van, s a feladat nem csekély: hosszú évekre, évtizedekre lesz munkájuk a kutatóknak.

Jól tudjuk ugyanakkor, hogy a *Weöres Sándor közelében* írójának nem lehetett célja a kizárólag műközpontú megközelítés. Ő maga mondja, hogy ez az első kísérlet Weöres költői világának jellemzésére. Tegyük hozzá, hogy legalábbis *részkiismeretek* azért akadtak korábban is, és vannak folyamatosan. (A bőséges jegyzetanyagban Bata is hivatkozik pl. Kenyeres Zoltánra, Radnóti Sándorra. Tamás Attilára vagy Szilágyi Ákosra.) Az úttörő érdeme persze vitathatatlan: sajátos magyar irodalomtörténeti módszereivel meggyőző eredményeket mondhat a magáénak. Nem kerül meg a komoly, filozofikus kérdéseket, s a költő útját követve hiteles képet ad. Rövid, találó meghatározásokban sem szegény a kötet; ezek per sze nem megtámadhatatlanok és véglegesek. Érzékeljük, hogy a további viták lehetőségét nem óhajtja kizárni a szerző. Érdemes elgondolkodnunk pl. az ilyen definíciókon: „Dialektikus metafizika és platóni dualizmus kapcsolata a Weöres-líra?; a formatechnika dialektikus, az elképzelés dualista, a lét és élet kettősségét állítja. Ebben van a magyarázata Weöres lírája manierista jellegének, erős kreativitásának, díszítettségének, tagadhatatlan dekorativitásának.” (101.) Bata itt kétségkívül továbblép; többet mond a költő és műve lényegéről, mint azok, akik pusztán annak idealizmusát hangoztatják. (Pozitívan nyilatkozik viszont Szabolcsi Miklósról, aki annak idején elsőként értékelte méltóképpen marxista módszerrel Weöres költészetét.) Hasonlóképpen tárgyalja az időélmény „dualizmusát”, a külső és belső idő viszonyát. Ezúttal természetesen olyan problémát érint, mely a líra művelőit ősidők óta foglalkoztatja, mégha fölgyorsult korunkban az összefüggések különböznek is a korábbiaktól. Weöresnél az időegész óriási, hiszen „a kezdeti ponthoz kapaszkodik vissza” a líra végső fázisában. Így lesz e költészet „összegzés és végső gesztus” (107.). Bata Imre pontosan mutatja meg, hogy európai méretekben egyedi ez a művészi út, költői létfelfogás.

A könyv ugyanakkor végig hű krónika is a költő körüli – irodalmi – eseményekről. Olvas hatunk Károlyi Amy, a feleség „időben érkezéséről”, Weöres háborús és 50-es évekbeli történetéről, arról, hogy a címadásban mások voltak az ötletadók (Fülep Lajos, Várkonyi Nándor stb.). Fontos és kevésbé fontos motívumok, jelenségek keverednek egymással. Bata jól ért ahhoz, hogy egy-egy magvas eszmefuttatás után mesél-

jen az életrajzról, hogy később újra a gondolat kerüljön előtérbe. Nem mindenütt valósul meg azonban ez az egyensúly. Az 1952 és 1956 közötti korszakot tárgyaló *Csontváry-vásznak* c. fejezetben a versértelmezések a hangsúlyozottabbak. A megjelenésre ezekben az években nem volt esélye Weöresnek. A szerző ugyanakkor jól érzékelteti, hogy mégsem volt terméketlen az idő: a költő mind jobban elmélyült az ősi legendákban, s az öntörvényű mítoszok megalkotásában sajátos szerepet vállalt. „Az idegenséget Weöres olyan távolról akarja nézni, ahol Orpheus lakik. Lao-ce, Konfuciusz, Zarathusztra, Hérakleitosz és Szókratész társaságában eszmélkedik; azokkal van együtt, akik a létben tudatos élet kezdeti határán még belátnak a merülő Saturnust is.” (174.) A költő magánya ekkoriban válik teljessé; nem lehet helye a kor ünnepeit versfaragói között.

Bata nem téveszti szem elől, hogy Weörest mindvégig vonzza a létezés tarkasága, az élmény, az egyéniségkultusz. Ezeket a vonzódásokat elfogadja és kommentálja; egyébként sem vitázik hőse felfogásával, világképével, hanem értelmezi, közvetíti azt. Ha figyelembe vesszük az életmű csöppét sem egyértelmű fogadtatásának tényét, akkor feltétlenül „Weöres-pártinak” kell látnunk e könyvet és szerzőjét. Más kérdés, hogy tán éppen ezért hiányzik néhol az értékorientáló és mélyreható elemzés, s imitt-amott csak a felszínig jutunk el a monográfus segítségével. A *Metamorfózisok* c. fejezetben viszont kiválóan hatol a művek mélyére, a tömör elemzések nagy segítséget nyújthatnak a befogadáshoz, a művek olvasásához. Ilyen segítséget kapunk akkor is, ha a drámaköltőről vagy éppen a műfordítóról olvasunk. Az életmű egységének a gondolata mindvégig előtérben áll. Még akkor is, ha pl. „... a fordítói munkának nincsen közvetlenül fölhasznált eleme”, és „Ami föl szabadul, mindig belülről jön. A termékenyítő anyag nem a költészetből, vagy ha igen, akkor abból, amit nem lehet fordítani, mert az a költészet forrása.” (279.) Az eredendően ösztönös költőt állítja így elének Bata, azt a Weöres Sándort, akinek elemi létformája a líra, s a hétköznapi jelenségei is azért vannak, azt szolgálják.

Megelégedéssel tölti el az olvasót, hogy az elmúlt évtizedek egyik legfeltűnőbb irodalmi sikeréről, a *Psychéről* sem marad el a méltó leírás. Eszmefuttatást találunk a mű drámai-epikai-lírai vonásairól, az életrajzi jelekről. A szerző nem győzi hangsúlyozni a költő elsőbbségét, azt, hogy „a tudatosságban ... Weöres hangját hallani”. (314.) Bata pontosan értékeli a művet, s nem

feledkezik meg a kritika gyors reagálásainak számbavételéről sem. Könnyebb persze így a feladata: van viszonyítási alap, összegző lehetőség. Itt is, de az egybegyűjtött írásokkal kapcsolatban is fölvezet a művek, a kötetek keletkezéstörténetét, a szerkesztettség elveit. (A *III vers* kapcsán pl. „szimmetrikus struktúrálságról” szól, s közben Vasarely geometrikus kombinációjú struktúráihoz hasonlítja a versek elrendezését. Kérdés persze, hogy ily módon összevetethetők-e a különböző művészetek.) Ebben eredendően fontos szerep az övé; ahogyan maga mondja a fűlészövegben: „Mi dolga volt az inasnak? — Hordta-vitte a szükséges forrásokat; tartalommatot készített; összehordta a szétszórta közléseket. Eközben azonban közelről nézte, amit a mestere csinál.” Tagadhatatlan, hogy az ilyen munka nem látványos, de szorosan hozzátartozik a művek létrejöttéhez, olvashatóvá válásukhoz. Bata Imre vállalta az „inaskodást”, de könyvével többet nyújt, mint azt előljáróban jelzi.

Az iménti fejtegetések egyértelműen igazolják, hogy Weöres Sándor életművében az ösztönös tehetség és a tudatosság páratlan össz-

hangot képez. A „mítoszi logika”-féle fogalommal találóan jellemez Bata. Többek között ezért „időtlen” ez a líra, azért képes hallatlan távolságokat fölmérni, s felülemelni az olvasót a hétköznapiakon.

S ha nem is teljes alapossággal, de a szerző kiter a költő eszmévilágának kultúrtörténeti, filozófiai hátterére. Ezzel kapcsolatban többek között ezt olvashatjuk: „Az elidegenülés pontosításának egyik útja, a magános entellektüeleké, az intellektuális művészeké utóbb is irracionális körén maradt. Az elviselés filozófiája, a krízistudat, a kultúrkritikai középponti kérdése a személyiség maradt, s a kettőre szakadt öntudat az ellentétek kiegyensúlyozásában véli elérni célját. Ennek jelenléte manifesztálódik Weöres költői gondolkodásában, szellemi mentalitásában.” (336.) Lényegre törő kijelentés; nyilvánvalóan részletesebb elemzést igényel, s jó kiindulópont az esetleges mélyebb értelmezésekhez. Mint ahogy az egész kötet jelentősége abban rejlik, hogy a további Weöres-kutatáshoz szolgálatot kikerülhetetlen adalékokat.

Bakonyi (Kovács) István

CSERÉPFALVI IMRE: EGY KÖNYVKIADÓ FELJEGYZÉSEI

Bp. 1982. Gondolat K., 336 l. + 148 l. melléklet

Művelődéstörténetünk nyeresége, hogy Cserépfalvi Imre, két világháború közti könyvkiadásunk jelentős egyénisége megírta visszaemlékezéseit. Munkája olyan kortörténeti dokumentum, mely a könyvek „szerelméről” szóló valománison túl a felszabadulást megelőző két évtized történelmi változásainak hű és sokoldalú krónikáját beszéli el.

A feljegyzések azt az utat idézik fel, melynek alapján Cserépfalvi Imre számára a „világ legtermészetesebb dolga” lett, hogy könyvkiadó, hogy baloldali humanista lett; hogy egy kiadóvállalat fókuszában is háttérből, szerzőit megértve és maximálisan támogatva irányított, hogy a könyvek témáját, szedését és köntösét tekintve is minőséget teremtett. Hozzá és kiadójához, azaz érték és értelemkereső programjához tartozni — ez olyan etikumcentrikus magatartásformák „népfront előtti népfrontját” teremtette meg, melyben a két világháború között élő haladó humanista értelmiség legjava vett részt, egyetlen egységes vezérelvet: a következetes fasizmusellenességet hirdetve. Baloldali írók és szociáldemok-

raták, kommunisták és szimpatizánsok, Vigiliások és falukutatók szellemi egységfrontot formáló csoportulása alakította ki azt a *célérdekű műhelymunkát*, mely a kiadót felszabadulás előtti pályáján a szellemi honvédelem jelentős hatóerejévé, működésének 1950-ben történt megszüntetése után pedig a XX. századi magyar könyvtörténet jelentős fejezetévé avatta.

Egy percig sem fér kétség ahhoz, hogy hiteles az emlékirat: Cserépfalvi szinte rejtőzködően szerény személyiség, aki korrajzában valóban korrajzot, s nem „éntudata” 336 oldalnyi „tenyészetét” rajzolja meg. „Úszója, s nem vezére” korának, még ott és akkor sem, ahol az ő tiszta szavának meghatározó jelentősége volt, legyen bár az kéziratok sorsa, folyóirat-alapítás vagy politikai állásfoglalást sürgető-vállaló tettek sora.

Ennek pedig az az oka, hogy Cserépfalvi Imre az általa olyannyira tisztelt papírlappal beszélgetve elsősorban önmaga számára készíti el pályája minden jelentős eseményét áttekintő számvetését. Írásának kilenc fejezetét olvasva ugyanis ismét valósággá válik a jól szerkesztett

emlékirat legfontosabb alaptétele, mely szerint minden egyes lépés magában hordja mindazt, ami megelőzte, s az előjelét is annak, ami utána következik. Törvényszerű tehát, hogy Cserépfalvi is gyermekkora és érlelő diákévei rajzával indítja el visszatekintését (*Gyermekkor – Párizs*). Cserépfalvit a legfontosabb: a könyvekkel való első tudatos találkozásának élménye is köti „bölcső-helyéhez”, Egerhez. A Párizsból hazatért bukinista nagybácsi valóságmeséi gyermekképzetét úgy alakították, hogy a francia kultúrával való tudatos ismerkedése első lépéseit is e környezetben tegye meg, hogy aztán a húszas évek Európájának „fővárosában” egy életre elkötelezze magát a tiszta ész és értelem világát hirdető könyvek mellett.

Addig azonban hosszú utat kellett megtennie: medikusként a Tanácsköztársaság hadseregének katonája lett, s a fehérterror sodorta Párizsba. Tanulmányai mellett az Hachette Kiadó munkatársa lett, s feladatot vállalt a magyar emigráns diákok szövetségében is. És életút-meghatározó barátságot kötött a későbbi meg nem értettségében is tetteikkel vállalt József Attilával.

A könyv e fejezete Cserépfalvi legjobb és mindvégig megőrzött írói erényeire hívja fel a figyelmet. Mivel fegyelmezett korrajz készítésére törekszik, egyrészt épp a tényrögzítő szándékból következő visszafogottság teszi érzékletessé írását. Másrészt viszont ez a tényrögzítés szemérmesen érzelmes, de nem érzelgős tiszteletadás is annak a kultúrának, mellyel ismerkedve a diák-tanyák lakói egyéniségük alapjait rakták le, „azt keresvén, amit a középkori diákok: a Sorbonne skolasztikáját, a bölcsek követét, a minden kérdésre választ adó tudományt”.

Ezt kutatta József Attila is, aki már Párizsba érve „megjárta a kínlódás poklának minden bugyrát, de úgy, hogy lelkében mégis érintetlenül került ki belőle”. Az emlékiratból elsősorban a diák-költő arcélét ismerheti meg az olvasó. Olyan jó értelemben vett intimításokat, melyek személyisége alakulásáról talán a legtöbbet árulják el. Cserépfalvi ugyanis a költő szenvedélyes tudásvágyának és az életpályára való tudatos felkészülésének pillanatait idézi fel, s nem feledkezik meg a könyvet mindig simogató szeretettel kézbe vevő József Attila e gesztusának szimbólum-értékéről sem.

De, hogy Párizs mást is jelenthetett, azt ez a nemzedék már a húszas évek közepén tudta. Ezért fogadták oly megrendült elragadtatással Hevesi András *Párisi eső* c. regényét, mely Cserépfalvi

1936. évi könyvnapjának egyik legnagyobb sikere lett.

Nem véletlen tehát, hogy Hevesi András Georges-ához hasonlóan az emigráns diákok jelentős része az évtized második felének politikai konszolidálódásában visszatért Budapestre. Ezt tette 1927 végén Cserépfalvi Imre is, a könyvekről kialakított álma realizálásának lehetőségét sejtve meg. Az Hachette képviselőjeként kezdetben ezért dolgozott a francia és a magyar kultúra napra kész kapcsolatrendszerének kiépítésén, s ezért teremtett lehetőséget arra, hogy olyan kiadókkal is kapcsolatba kerüljön, mint a *Nouvelle Revue Française*, a *Danoël*, a *Seghers* és a *Flammarion*. És olyan írókkal, mint *André Malraux*, *André Gide* és *Louis Aragon*, akiknek művei a pályakezdés esztendeiben a biztos siker felé vezették kiadóját. És már a kezdet kezdetén kikristályosították értékítéletét, valamint az etikailag tiszta ügyek iránti nyitottságát.

A kötet következő, *Barátaim, szerzőim* című fejezete egyre árnyaltabban fogalmazza meg e vezérelveket. Az arcképvázlatoknak *Ráth-Végh Istvántól Szekfű Gyuláig* vezető, *Supka Géza*, *Kassák Lajos*, *Radnóti Miklós*, *Hevesi András* személyiségét is megrajzoló sorában sajátos fordulatot vehet észre az olvasó. Cserépfalvi ugyanis szinte észrevétlenül lép az *irodalmi portré* területére, a barátok és szerzők arcképét tetten érhető *szépirói ihletettséggel* rajzolva meg. Olyan személyiségek tevékenységére is irányítja a figyelmet, akiket az utóbbi évtizedek művelődéstörténeti orientációja nem mindig a létrehozott életmű rangjának megfelelően értékelt. Mert bár az sem lényegtlen, hogy *Kassáknak* nem kevesebb mint hat kötetét adta ki Cserépfalvi, *Radnóti* pedig már *Meredek út* (1938) című kötetének megjelenése előtt is a kiadó rendszeresen foglalkoztatott lektora-fordítója volt, sőt egy családi emlékkönyvben eddig ismeretlen disztichonja is olvasható, e fejezet különös értékét mégis a homályból előhívott szereplőkről szóló visszaemlékezések teremtik meg.

Hiszen csaknem a homályból lépett elő *Supka Géza*, ez a kitűnő és mindig problémaérzékeny publicista, akinek számtalan műfaja közül az általa teremtett *irodalomtudományi riport* volt a legnevezetesebb, s aki művészettörténészként és történelmi dokumentumanyagok-szintézisteremtő munkák összeállítójaként is jelentős életművet hagyott hátra. És az sem feledhető, hogy *Literatura* című, 1926 és 38 között megjelenő folyóirata a két világháború közti irodalom írá-

nyai közt oly biztos kézzel és frissességgel tájékozódott, hogy rövid, de tartalmas ismertetései orientáló szerepet tölthettek be a korszak irodalmi életére vonatkozó tájékozódásban. S végül ő szervezte meg könyvkiadásunk egyik legszebb tradícióját és legfontosabb ünnepét: az 1929 óta minden esztendőben megrendezett *ünnepi könyvhetet*. Szerencsére ennek félszázados évfordulóján a könyvszakma végre újra összekapcsolta nevét a tradícióval, sőt Supka születésének ez évi centenáriuma már a sajtó is hozzákezdett végzett munkája felméréséhez. Jelentőségének megfelelően azonban először Cserépfalvi Imre emlékezett meg róla.

Ráth-Végh István a Tanácsköztársaság ideje alatt írott cikkei okán került nyugalmazott törvényszéki bírónaként Cserépfalvihoz, s az ő kockázatvállalásának eredményeként vált a kiadó kultúrtörténeti sorozatának sikeres szerzőjévé. *Hevesi Andrástól* pedig aligha írtak irodalomtörténeti jelenségeként való megértését jobban elősegítő portrét az e kötetbelinél. Az íróavatás történetének elbeszéléséből ugyanis egy sokoldalú és sokműfajú életmű ígérete bontakozik ki, amelyet a francia hadsereg katonájaként bekövetkezett hősi halál tragikusan szakított félbe.

Ami pedig *Szekfű Gyulát* illeti, ez talán Cserépfalvi legérdekesebb barátságtörténete, hiszen mindkettőjüknek hosszú utat kellett megtenniük egymás megértéséig. Az a *Szekfű Gyula*, akivel Cserépfalvi kiadói indulását követően találkozott, már két világháború közti történetírásunk európai rangú reprezentánsa volt. Túljutott már a *Három nemzedék* aulikus történetiszemléletén. Egyházi, nemzeti és földreformokat követelt, a falukutatóknak is teret biztosítva *Magyar Szemléjében*. És egy modern és művelt középosztályról álmodott, mely még Európa, s benne Magyarország „elbarnulásának” árnyékában is képes lehet a „szellemi honvédelemre”. Nem sok időnek kellett azonban eltelnie ahhoz, hogy felismerje: *Valahol utat vesztekünk*, mert az állam jog és erkölcs alá vetettsége a dühöngő fasizmus éveiben végérvényesen múlttá lett immár (1943–44).

Cserépfalvi felismerte a könyvüzletébe járó *Szekfű* személyiségében és életművében lezajló folyamat jelentőségét, s a megtett útja kritikai szellemletű áttekintését vállaló történész került közel hozzá emberileg. *Szekfű Gyula* viszont kizárólag a humanista baloldaliságáról színt valló kiadóval találkozott, s amikor szükség volt rá – például letartóztatása elleni tiltakozással –, támogatta őt. Nem meglepő tehát, hogy kettejük

visszafogott közeledése megértéssé változott. Ennek utolsó, s talán legjelentősebb dokumentuma már a Magyar Köztársaság első moszkvai követének 1945–46-ban papírra vetett s Cserépfalvi által hazahozott alkotása, a *Forradalom után*. Az a mű, mely a tiszta logika és a józan politikai belátás ésszerűségével figyelmeztetett a felszabadulással végérvényesen átrendeződött politikai erőviszonyok Közép-Európában meghatározó szerepére.

Végül *Katona Jenőt*, a *Korunk Szava* c. folyóirat szerkesztőjét említjük, Az ő 1936-ban készített *Magyar hitleristák* című gyilkos szatirájának kiadásával fogalmazta meg a kiadó első nyílt hitvallását egy veszedelmes világnézet ellen, s egy, a tudatos küzdés állapotát hirdető magatartásforma mellett.

Kitűnik tehát: Cserépfalvi arcképcsarnokának legnagyobb érdeme az, hogy a könyv lapjairól nem merev halotti maszkok sorozata, hanem az egyetlen ügy érdekében tevékeny emberek tekintenek vissza.

Ennek a szerteágazó eseményekből és kötelesegekből következően sokszereplős kötetnek a kiadói munka mellett azonban van egy „abszolút főhőse” is, akinek jelenléte a róla készített két terjedelmes fejezeten (*Találkozásom József Attilával – József Attila*) túl a feljegyzések szinte minden lapján érződik.

Cserépfalvi Imre ugyanis József Attila kortársai közül valóban azon kevesek közé tartozott, akik nem utólag ismerték fel benne a költő-óriást. A költő a Párizsban együtt töltött napokban kiadólapításának talán legbuzgóbb inspirálója volt. És Cserépfalvi a bizalomra bizalommal válaszolt. Nemcsak vállalta József Attila folyóirat-alapítási tervének, a *Szép Szó*-nak megvalósítását, hanem hivatásos kiadóként először verseskötete, a *Nagyon fáj* (1936) megjelentetéséhez is hozzásegítette. Cserépfalvi írásának különösen szép lapjai azok, melyeken beszámol a *Nagyon fáj* József Attila általi, a címlaptól a tipográfiai megformálásig terjedő nyomdai előkészítéséről. Kapcsolatuk utolsó emléke a költőnek az a levele, amelyben a béke és szabadság európai költőinek antológiájába (*Európai költők antológiája*, 1938) tervezett verseiről és fordításairól informálta Cserépfalvit, s amelyhez megrendítő mellékletet csatolt: Juhász Gyula halálára írott szonettjének első két szakaszát, melyben a mai kritikai kiadástól eltérő, különösen sokat mondó szócsere olvasható („mely békén nyitja, lám, a sírt” – „mely békén nyitja most a sírt”),

Cserépfalvi Imre hű maradt barátjához utóéletének gondozásában is. A két világháború közti időszak egyik legjelentősebb pacifista versgyűjteményét, az *Európai költők antológiáját* már az ő emlékének ajánlotta a kiadó. Sőt, a költő halálát követő könyvnapi 64 nap alatt *Németh Andor* összeállításában elkészült az összes versek akkor legteljesebb kiadása is. Két esztendővel később pedig *Bálint György* egészítette ki szerkesztő elődjének munkáját, már az egykor büntető eljárás alá eső versek megjelentetésének kockázatát is vállalva.

Kiadói pályafutása során 12 alkalommal jelentette meg József Attila költeményeit Cserépfalvi Imre. E 12 kiadásból kettő idegen nyelvre: 1943-ban *Szukam kogos* címmel lengyelül állított össze válogatást, 1948-ban pedig elsőként teljesítette a költő fiatalkori álmát: megismertette líráját a francia olvasóközönséggel is (*Poèmes choisis*). József Attila halála után nem sokkal pedig *élete nyomában* kutatott két memoárkötet: József Joláné (*József Attila élete, 1940*) és Galamb Ödöné (*Makói évek, 1941*).

Cserépfalvi mindig vállalta a felfedezések kockázatát. Szellemi hadviselésének „népfront-jából” ezért nem hiányoztak, nem hiányozhattak a *Fiatal szociográfusok* nemzedékének képviselői sem. Nagy érdeme a feljegyzéseknek, hogy az őket idéző fejezet a nemzedék két legjelentősebb ígértét, *Szabó Zoltánt és Kovács Imrét is visszahelyezi múltjába*, méghozzá oly módon, hogy a kiadóban és a korszak politikai életében végzett munkájukat realisan, elfogultság és idealizálás nélkül tekinti át. Ez a tárgyilagosság a legtöbbet teszi értük: tudományos újra felfedezésük lehetőségét teremti meg. Vitathatatlan ugyanis, hogy *Féja Géza Viharsarok és Erdei Ferenc Futóhomok* (1937) című művei mellett a három legnagyobb hatású szociográfiát e két szerző írta meg. *Szabó Zoltánnak* a tardi parasztság iszonyatos nyomoráról szóló jelentése (*A tardi helyzet, 1936*) már megjelenésekor éppúgy beérkezést jelentett ifjú szerzője számára, mint a következő kezdeményezés: az acélgyári munkások hasonló körülményeit áttekintő *Cifra nyomorúság* (1938).

Ugyanígy a felfedezés erejével hatott Kovács Imre *Néma forradalom* (1937) című munkája is. Az olvasóközönség részéről széles körű érdeklődés, az ügyészségről pedig izgatási és nemzetgyalázási per kísérte. Kovács ugyanis a szociográfiai gyűjtőmunka mellett sokat ígérő politikai karrierjének első lépéseit is megtette már, s akkori programjával – hiszen a Márciusi Front

12 pontjának egyik előkészítője és Múzeum kertbeli ismertetője volt – tökéletesen beleillett a kiadó „népfrontpolitikájába”. A *Néma forradalom* pedig úgy szintetizálta a Szabó Zoltán két művében felvetett gondolatokat, hogy a lélektan területére is kiterjesztette vizsgálódásait. Nemcsak a parasztság elrettentő körülményeiről számolt be ugyanis, hanem a lelkek mélyén harcoló erőknél a visszafogottságból és a politikai elmaradottságból következő veszélyességéről is, mely ellenkező előjelűvé is fordíthatja az indulatok elfojtása okán felgyülemelő elkeseredettséget. Ezt nevezte Kovács Imre a történelem legtragikusabb „néma forradalmának”, s ezért „járt” a nemzetgyalázási per, melynek anyaga szintén megjelent a Cserépfalvi-kiadványok sorában (1937).

A kiadó beérkezése tehát századunk történelmének legkiélezettebb és legtragikusabb időszakára esik. Azokra az esztendőkre, melyekben egyre nehezebbé vált a barbarizmus elleni szellemi honvédelem. Az Anschluss évében, 1938-ban kezdődött ez a háború végéig tartó folyamat, mely a kiadó számára már a kötetenkénti kockázatvállalás időszakát jelentette, s melyben hol ő és munkatársai ültették a vádlottak padjára az akkori politikai rendszert, hol az – őket. Annyi bizonyos, hogy már 1936-ban, miközben Cserépfalvi világpolitikai és történeti könyvsorozatának előkészítésén dolgozott, jelentős archív anyagot tárolt róla és kiadójáról a Belügyminisztérium, később pedig a vezérkari főnökség is. A kötet külön fejezetében közölt dokumentumok – paradox módon – probléma-érzékeny és értékrend-meghatározó bizonyítékai a kiadó és munkatársai e végzetes esztendőkbeli tevékenységének.

A kiadónak tehát valóban sietnie kellett, *Solohov Csendes Donjának* (1941) újra megjelentetésével éppúgy, mint *Nagy idők – nagy emberek* címmel összefogott, szimbolikus jelentéstartalmú történeti sorozata kötetekinek nyomdába adásával. Mert Wellington herceg és II. Rákóczi Ferenc, Savoyai Jenő és Rettegett Iván, Robespierre és III. Napóleon „párbeszéde” volt ez, a háború éveire is aktualizálható gondolatokkal.

Hasonlóképpen célerdekű munkákat foglalt egységbe a kiadó híres, 1940-ben indított, s Bálint György szerkesztésével jegyzett *Kék könyvek-sorozata*. A *három-négy hetes* kéziratrendezési és *tíz napos* kinyomatási idővel *havonta* megjelenő kötetek között pedig olyan munkák kaptak helyet, mint *Markos György Az orosz ipar*

fejlődése Nagy Pétertől Sztálinig; Kovács Imre *Szovjet Oroszország agrárpolitikája*; Nagy Iván *Szovjet Oroszország kollektív mezőgazdasági termelése*; Bálint György *Veszély Ázsiában*; Pálóczi Horváth György *Amerika válaszüton*; vagy Földes Ferenc *A munkásság és a parasztság kulturális helyzete* című művei. Ezekre pedig, miután a kiadóvállalat nyíltan hirdette meg szellemi ellenállását, már nem maradt el a lecsapások sorozata sem. Provokációk és a háborúból való esetleges kiugrás lehetőségét Isztambulban az angolok oldalán vizsgáló Pálóczi Horváth György 1942-ben küldött két levele ürügyén következő hűtlenségi perek és letartóztatások követték egymást. A Cserépfalvi Kiadó „magyarul beszélő Európájának” is el kellett némiulnia: szerzőinek sorát alaposan megtizedelte a történelem, neki pedig a teljes illegalitás megvárázó és nagy lelkiert követelő vállalásába kellett kényszerülnie. Ezzel kapcsolatos megrendülését talán legmeghittabb barátjának és alkotótársának, Bálint Györgynek máig megrázó emlékként élő büntetőszázadba vonulásával illusztrálja.

A feljegyzések *Életem a háború éveiben* című részében, melyben már nem a Cserépfalvi Könyvkiadó, hanem Cserépfalvi Imre személyes sorsának alakulásáról esik szó, épp ezért tér vissza a kötetindító fejezetből már ismert, s a visszaemlékezések hitelét már ott és akkor megteremtő, visszafogott tárgyilagosság. Mert amit Cserépfalvi Imre megörökítésre méltónak ítélt, az kiadója és könyvkereskedése tevékenysége volt, a szép könyvművészeti összjátékok sora, s nem saját személyisége előtérbe állítása. Pedig – vállalásai

súlyából is láthatjuk – ezt is joggal megtehetette volna. Ő azonban 350 művet életre hívó kiadói alapelveit érvényesnek tekintette a saját írását illetően is. Ezért tudta munkájának az illegalitás idejére vonatkozó fejezetében is megőrizni a fegyelmezett és ténytisztelő korrajz szerkesztési elveit, újra csak nem önmaga, hanem a „másik Magyarország” „néma forradalmárainak” tetteiről szólva elsősorban. Így alkotta meg nemcsak ismert személyiségek – a sokakat bűjtató Czartoryski Jenő doktor, a személyi dokumentumait neki kölcsönző Rápolthy Lajos szobrászművész, vagy Major Tamás és Kállai Gyula –, hanem a hirtelen megnyilatkozott emberség névtelen hőseinek emlékművét is.

Cserépfalvi Imre életében 1945 februárjáig tartott a rettenet időszaka. S a haladó humanista könyvkiadás végzetes esztendőkbéli szigetének megteremtője számára ettől kezdve az írott szó újjászülésének szolgálata lett a világ legtermészetesebb dolgává. Pályafutásának életút-meghatározó vezérelvét a legpontosabban önmaga fogalmazta meg: „Kialakult a könyvek örökéletűségéről egy rögeszmém, s megmaradt mostanáig, Bálint György írása jár... az eszemben: megégethetnek, elpusztíthatnak sok ezer könyvet, de fennmarad tíz, öt vagy egy... és abban az egyben fennmarad az igazság, az erő, a szépség. Ezért lettem könyvkiadó.” Ezért lett könyve is az utóbbi évek egyik legjelentősebb, illúziókat és tévhiteket felszámoló, értékrendtisztázó korszakdokumentumává.

Mikó Krisztina

GYÖNGYÖSI GERGELY: ARCOK A MAGYAR KÖZÉPKORBÓL

Bp. 1983. Szépirodalmi Kk. 382 l. (Magyar ritkaságok)

A „Magyar ritkaságok” sorozatban jelent meg a pálos szerzetes történetíró és rendjének generális perjeje, Gyöngyösi Gergely eddig még nyomtatásban kiadatlan műve. A fordítás szövegét gondozta, a szép bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta V. Kovács Sándor. Gyöngyösi szövegének prózái részét Árva Vince fordította. A többi, túlnyomórészt verses szöveg átültetése Csonka Ferenc és Csanád Béla kitűnő munkája.

Irodalomtörténésznek és rendtörténésznek egyaránt alapvető fontosságú forrás Gyöngyösi Gergely műve. A latin textus kritikai kiadásának munkálatai jelenleg folynak (Hervay Ferenc gon-

dozásában), tehát a fordítás alapjául vett textus, mely a budapesti Egyetemi Könyvtár *Ab 151/c* jelzetű kézirata, nem tekinthető minden részletében filológiaiilag véglegesnek. Ez a kézirat jól olvasható, tiszta szöveget ad, jelenleg úgy tűnik, hogy a kritikai kiadás szövege ennek a kéziratnak magyar fordítását lényeges vonatkozásaiban nem változtatja meg. Ennek eldöntése azonban a jövő feladata.

A *Vitae fratrum ordinis fratrum heremitarum sancti Pauli primi heremite* kéziraton szereplő cím helyett *Arcok a magyar középkorból* címen olvashatjuk a Gyöngyösi és folytatói által készí-

tett művet. Találó a magyar címváltozat, bár kissé szűkíti a könyv tartalmának körét. Pusztán a generális perjelek és a bármilyen szempontból kiemelkedő rendtagok jellemzésénél, portréikon kívül sokkal többet nyújt maga az egész mű: a középkori élet sok apró részletből összeálló képét kapjuk.

Szerencsés a kötet szerkesztése: a *Vitae fratrum*on kívül a Függelékben találjuk első remete szent Pál átvitelének – translatiójának – történetét (névtelen szerző munkája, 1381–1385), majd a pálos Csanádi Adalbert officiumát a translatio ünnepére, ezt követi Szent Anzelm költeménye: Egy jámbor lélek verse Krisztus urunk életútjáról, amelyett Hadnagy Bálint pálos szerzetes egykorú, feltehetően az 1511-es kiadású könyvéből vettek. Itt a fordított szövegek eredeti lelőhelyének közlését hiányolja az olvasó, azonban szereplésük a kötetben mindenképpen indokolt.

A jegyzetek, bár az alapvető és nélkülözhetetlen tájékoztatást megadják, sok vonatkozását és adatát magyarázat nélkül hagyják Gyöngösi szövegének, mely magyarázatok még népszerűsítő kiadvány esetében is indokoltak lennének. Ilyennek tartom a szövegben sokszor előforduló szentírási idézetek pontos forrásmegjelölését, nemcsak a nagyon ismert helyek esetében, hanem – és ez a fontosabb! – amikor a szöveg egy-egy fordulata, pusztán szóhasználata félreérthetetlenül utal valamely bibliai részre! Ezeknek bemutatása a középkori szerző gondolatvilágát, alkotói módszerét is jellemezné.

Hasznos a pálos monostorok jegyzéke a kötet végén. Egyszer földrajzi megoszlás szerint, más-szor pedig elnevezés (patrocinium, titulus, védőszent =?) szerint. Hibája a visszakereshetlenség.

A *Vitae fratrum* fordításának alapjául szolgáló szöveget vizsgálva, a következő pontatlanságokat kell megemlíteni a prózai szövegben. (Először mindig a magyar fordítás lapszáma szerepel, a latin kéziratot *Vfr* rövidítéssel jelölöm, melyet közvetlenül követ a lapszám.)

29.: (Előszó) a rend németországi kolostorai alatt természetesen a két ausztriai kolostor értendő: Rana (Nieder-Ranna) és Bécsújhely (Wiener-Neustadt).

37.: „(Özséb) . . . kiváltképpen a jogban volt jártas, ezt olvasta: XII. g. (sic!) I. Akinek Isten az osztályrésze, nem kell annak mással törődnie, csak az Istennel, nehogy más eltartásának a terhe, akadály legyen. Ettől menekül igazán a pap. Aki Istennek akar szolgálni, a családról való lemond-

dással önmagát tagadja meg.” A „g” írása természetesen sajtóhiba, helyesen „q”, azaz *quaestio* a feloldása. Tekintettel a latin szöveg kiadatlan és nem közismert voltára, idézzük az eredetit: „Et quia canonum scientia erat apprime eruditus, legit illud XII. q. I. 'Cui portio Deus est, nil debet curare nisi Deum'. Ne alterius impediatur necessitatis onere, haec enim est vera sacerdotis fuga. Abdicatio domesticorum, ut suis se abneget, qui servire Deo voluerit.”

Az Egyetemi Könyvtári kéziratok példány újrakötöttöje és glosszátora, a szintén pálos Benger Miklós lapalji glosszájában pontos forráshelyet ad: „Require in decreto Gratiani Causa 12. q. 1. . . .” (Vfr 8.). A Corpus Iuris Canonici első kötetében (Coloniae Munatiana [Basel] 1717.): „Decreti secunda pars, causa XII. quaestio I. canon VI. Nihil praeter Deum debet curare, qui in eius sortem eligitur” (590. l.), és jelentéktelen eléréssel megtalálható ott is a fent idézett szöveg.

41.: „Özséb testvér kolostort épít a Szent Kereszt tiszteletére Esztergom közelében 1250-ben, IV. Béla korában.” Az eredeti 14. lapján másképp fejeződik be a fejezetcím: „. . . prope Strigonium anno 1250. Reg. Belae 4^{ti}, 16”, vagyis IV. Béla uralkodásának tizenhatodik évében, mivel az uralkodás kezdő éve számított az elsőnek.

43.: „a Rendfőnök, perjelek és egyházmegyénk helyeinek remete testvérei”, az eredeti 17. lapján így olvasható: „Dilecti filii provincialis et alii priores ac fratres heremitae diversorum locorum nostrae dioecesis”, vagyis a „Rendfőnök” itt az egy egyházmegyében élő remeték provinciálisja: prior provincialis és nem az egész rend vezetője.

45.: „Időnként választott tartományfőnököket be kell mutatniok a megyéspüspököknek megerősítésre.” Az eredeti 19. lapján ez áll: „Item priorem provinciae quem pro tempore elegerint, praesentabunt dioeceseano episcopo confirmandum.” Az előzőekben kifogásolt „rendfőnök” itt már helyesen szerepel. Azonban nem időnként választottak maguknak tartományi perjelet, hanem egy meghatározott időre: *pro tempore* és nem *ad tempus*! (Gondolhatunk Tacitus *Annales* I, 1-re: „Dictaturae ad tempus sumebantur . . .”)

Ugyanezen az oldalon „Özséb első provinciális” szerepel, aki az eredeti 20. lapján is „prior provincialis”, vagyis Özséb az esztergomi egyházmegye, provincia remetéinek vezetője. Prior generalisról ebben az időben még nemigen lehetett szó.

47.: „... mintegy húsz éven át volt provinciális (Özséb)”. Az eredeti 22. oldalán: „praelationis officio functus”. A fordítást túl egyszerűnek találom; Gyöngyösi nem véletlenül használta a praelationis officium kifejezést, hiszen a provincialatus is egyfajta praelatura/praelatio egy rend szervezetében!

Szintén ugyanitt: Özséb „sok testvért gyűjtött ide a közösségbe, velük közösen étkezett és ruházkodott”. Az eredeti „magnum cumulatam fratrū conventum cum quibus uniformitatem cibi potus et amictus servabat” (Vfr 22). Tényleg közösen étkeztek, a perjel sem evett különben társainál és ruházkodásában is megőrizte az *uniformitast*, tehát nem hordott finomabb anyagú ruhát.

Pár sorral lejjebb ezt olvashatjuk, Özséb „úgy nevelte alattvalóit, hogy ahol csak lehetett, az egyedüllet kellemes legyen”. Az eredetiben némiképp eltérő a mondanivaló „Subditos quoque sic instruxerat ut eorum convictus ubilibet graciosus fieret” (Vfr 22). Tehát nem az egyedüllet, hanem fárasztó utazásaik alkalmával társas együttlétüket tanította kellemessé tenni.

51.: Özsébet „a szentkereszti kolostorban tették el, február 20-án”. Az eredeti is így írja (Vfr 25), a jegyzetek között (336. l.) azonban már január 20-án meghalt...

52.: „Az Ur 1270-ik karácsonyán...” Az eredeti 26. lapján: „Anno virginis partus 1270”. Jobb lett volna a „szűzi szülés...” kifejezés, ami pontosan megfelel az eredetinek és érzékelteti azt a változatosságot, ami a középkort a datálásban is jellemezte; ez esetben az évkezdő napra kell gondolnunk, tehát 1269. dec. 25-re.

53.: „Magányának e csöndjét még a kedves kikelet sem törte össze, bár pünkösdi felé naponta kellemes madárdalaival és piros rózsáival jelezte a forró nyarat.” Az eredeti szerint (Vfr 27): „Nec hoc silentio praetereundum est, quod circa singula festa Pentecostes, dum videlicet ver gratus suavi avicularum modulatione decantatur, fervidam aetatem rubentibus rosis decoratam denunciabat.” „Hallgatással nem szabad mellőznünk”, hogy a latin mondat első fele lemaradt, és nem is Pünkösdi felé naponta hallatszik a madárdal, hanem minden egyes Pünkösdi táján.

53.: a „házfőnök” a latinban (Vfr 28) „prior” magyarul perjel.

63.: „Alanus, doctor universalis, Joannes Scotus, az éles eszű doktor és Joannes Andreas, a nagy jogász.” Az eredeti (Vfr 41) Scotusnál a jól ismert jelzőt adja: *doctor subtilis*. A jegyzetekben egyedül Alanus ab Insuláról olvasható a követ-

kező, semmitmondó megállapítás: „... skolasztikus filozófus, életéről keveset tudunk” (337. l.) A többiek még ennyit sem kaptak. A „doctor universalis” fordítása pedig elmaradt, illetve bent felejtődött latinul a magyar szövegben.

A 66. laphoz tartozó jegyzet szerint (338. l.) Szent István király ünnepének nyolcada augusztus 28-ra esik, valójában csak 27-re! Szintén hasonló jellegű, de zavaró elírás a lap alján (jegyzet a 75. laphoz): „az apostolok szétesésének második napján – július 15-én”. A Divisio Apostolorum július 15-i ünnepét általában apostolok oszlásának volt szokás mondani, második napja tehát július 16-ra esik.

68.: „Kiadják Kelemen pápa könyvét, és azt XXII. János pápa alapvető műnek nyilvánítja.” Az eredeti szerint (Vfr 47): „Clementinarum liber publicatur, et ad universa studia dirigitur per Joannem 22.” Nyilvánvalóan kánonjogi könyvről van szó, a mondat második felének helyes értelme, hogy ez a gyűjtemény is bekerült az egyházi jogi könyvek közé (Decretum Gratiani, Liber Sextus Decretalium, Clementinae, Extravagantes) és tananyag lett.

87.: András „nagy életszentsége miatt Magyarországon sok kolostornak volt egymás után atyja”. Az eredeti szerint (Vfr 71): „Unde pro sua sanctitatis magnitudine in provincia Hungariae multorum monasteriorum pater successive extitit.” Terminológiai szempontból pontosabb lett volna a „magyarországi provincia/tartomány” kifejezés!

98.: László generális perjel „... a közös imádásokat nem könnyen mulasztotta el, és éjjel nappal részt vett a kórusimádásokon”. Az eredeti 84. lapján így olvasható: „unde horas canonicas non facile obmittebat, quin choro interesset die noctuque”. A kánoni órákat a szerzetesi közösség természetesen közösen imádta, de emiatt még nem lehet a fenti módon fordítani. A mondat második felét talán így kellene: ... anélkül, hogy éjjel-nappal részt vett volna a kóruson! Generális perjeli teendői nem tették számára mindig lehetővé a kóruson való részvételt, de ennek ellenére saját breviarium cameralejéből végigimádkozta az asznapi officiumot.

101.: „Papok és teológusok”, az eredeti szerint (Vfr 89): „singuli fratres presbyteri et clerici”, tehát – értelmileg – a felszentelt testvérek és a klerikusok, akik nem feltétlenül teológusok.

121.: „Sohase tanulj olyat, ami lelkedet nem üdíti föl. A tudomány alapja és az élet tükré Krisztus evangéliuma, az atyák élete és írásai, Pál apostol levelei, a kanonikus könyvek és 'Az

apostolok cselekedetei', azután a jámbor könyvek, melyekről 'Directorium'-omban, az újoncok szabályainál olvashatsz." Vfr 111: „Nunquam debes studere aliqua, quae non reficiunt animam. Radix autem studii et speculum vitae sint evangelium Christi, vitae et collationes patrum, epistolae Pauli et canonicae ac actus apostolorum. Deinde libri devoti, de quibus habes in Directorio meo circa normam novitiorum.” Így talán jobb lenne: a tudomány alapja és az élet tükré *legyen* számokra Krisztus evangéliuma... Pál apostol levelei után a többi újszövetségi levelet jelenti az „epistolae canonicae” kifejezés. Idézet a Directoriumból, Gyöngyösi másik művéből: „Studeant frequentius legere utilia et plana magis quam subtilia et hoc ad informationem animi et inflammationem affectus ad Deum et propriam aliorumque salutem. Ad haec autem valent libri sequentes scilicet liber de clastro animae, meditationes beati Bernardi, orationes Anselmi, liber confessionum Augustini, collationes patrum, passiones et legendae sanctorum, vita patrum, Bernardus de gradibus superbiae et de diligendo Deum. Tractatus de vitiis et virtutibus, Prosper de vita contemplativa, Thomas Kempis antidotarius, Item magis intendant pauca sapere et memoriter retinere et circa illa affici quam multa legere et nil memoriae commendare. Si quando aliqua audierint cogitent ad quid eis possint ea valere et si queant inde trahere aedificationem...” (Directorium, norma novitiorum, . . c. 8. Quarto circa devotionem. Bp. Egyetemi Könyvtár RMK III. 191. f 18r.)

130.: Többször olvashatjuk ezt a grammatikailag rossz alakot „San Stefano Rotondo”, ami helyesen „*Santo Stefano Rotondo*”. Egyébként érthetetlen miért kellett olaszra fordítani a latin elnevezést? Szívesebben olvastuk volna magyarul akár így: „Szent István Kerek Templom”.

131.: Furó Istvánról: „ezután Lőrinc testvér helynöksége alatt belépett a szentlőrinci kolostor közepében (sic!) sajtóhiba a közelében helyett) levő budai Mária Magdolna-iskolába, ahol akkor sok pap, szerzetes és papnövendék lakott...” Lássuk az eredetit (Vfr 120): „Postea de schola Mariae Magdalenae Budensis civitatis apud sanctum Laurentium sub vicariatu fratris Laurentii indutus est, ubi tunc quam plures habitantes erant, presbyteri, laici et clerici fratres...” A magyar fogalmazás félreérthető, mivel István testvér Lőrinc vicariatusa idején a szentlőrinci kolostor közelében levő Mária Magdolna iskolából lépett be nyilván a szentlőrinci kolostorba, ahol a sok pap, laikus és klerikus testvér lakott.

135.: (A fent említett Istvánról mondja Gyöngyösi) „ugyanott fejezték be (sic!) életét és temették el, Tamás testvér rendfőnökségének 27-ik (sic!) évében”. Érdemes idézni az eredetit (Vfr 124): „... ibidem vita felici finita sepultus est, post annos xxvii, tempore generalatus fratris Thomae”. Azaz 27 évvel később, Tamás generalátusa idején fejezte be boldog életét...

135.: „Zegend Bálint” az eredeti szerint (Vfr 125) „frater Valentinus Zegended”, azaz Szegényded.

136.: „Nagy tudományok” az eredeti szerint (Vfr 126) „artes subtiles”, cf. a Directoriumból vett idézettel! Tehát inkább a hasznos és tiszta (világos) könyveket kell olvasni, mintsem az elméket, az „okoskodó” könyveket; míg a doctor subtilis esetében a jelző a gondolkodó teljesítményét, elméletét dicséri, ebben az esetben – spiritualiter tekintve – kissé elmarasztaló.

137.: „... szívesen olvasta a jámbor könyveket a kolostorban, és ha kiment a kolostorból, nem ment el a szentek képe előtt, de különösen a Boldogságos Szűz Mária képe előtt, hogy legalább térdet vagy fejet ne hajtott volna.” Tanulságos az eredeti (Vfr 126–127): „ideo devotos libros libentius versabat, intrans domum et exiens non praeteribat imagines sanctorum vel praesertim B. Mariae Virginis, donec aut flecteret, aut saltem caput inclinaret...” Egyértelmű a latinból, hogy szívesen forgatta a devótus könyveket és a *házból kimenet, és a házba bemenet* nem mulasztotta el, hogy etc...

138.: Alexander de Villa Dei, Donatus és Hispaniai Péter megérdemelték volna egy jegyzetet!

138.: Ezdrás negyedik könyve szintén jegyzetet kívánt volna különlegessége miatt! Egyébként hiába keresnők bármelyik magyar Bibliában! Az idézett textus pontos helye: Esdrae IV, 16, 42–45.

139.: Bátori László, aki „az egész Bibliát és sok szentnek az életét megírta magyarul”. Feltétlenül magyarázatra szorul Gyöngyösinek ez a kitétele és a fordítás is. cf. Mezey László: A „Báthory-Biblia” körül. A mű és szerzője. MTA I. Oszt. Közl. 8, 1956, 191–221.

151.: „molestálta” talán nem egészen idevaló kifejezés. Vfr 143: „Si unquam aliquis de suis molestabatur, non molestabat iniuriantem...”

152.: „Miklós testvér, az íróknak magyarázója”. Az eredeti értelme más (Vfr 144): „Frater Nicolaus... dictus informator scriptorum...” Tehát utóda nem írókat magyarázott, hanem a scriptoroknak, a könyvmásolóknak volt felügye-

lője, eligazítója. A „scribere” jelentéstartalmának pontos ismerete elkerülhetővé tette volna az ilyen jellegű félrefordításokat.

A 162. oldalon megtudjuk, hogy Lengyel Szaniszló „a glagolita testvérek nyelvére lefordította a Szabályzatot, a rendi előírásokat és Szent Ágostonnak a remetékhez szóló beszédeit”. A jegyzet szerint (p. 344.) a glagolita itt *görögkeletit* jelentene... Sokkal inkább a latin szertartású, de cirillikát használó isztriai, horvát szerzetesekről van szó.

165.: Szombathelyi Tamásról és műveiről tájékoztat minket Gyöngyösi. A budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 114-es kódexét nem ártott volna jegyzetben megemlíteni, hiszen ez őrzött meg egyet Szombathelyi műveiből (cf. Vfr 159)

A kiadvány 219. lapján kezdődik a rendtörténet második része, amely a XVI. századi folytatók munkája. A magyar fordításnak ez a 72. fejezete („A tisztelendő atya István testvér rendfőnök dicséretéről és erényeiről”), latinja a Vfr 207–210 lapján található és az Epitoma 26. fejezetével szövege teljesen egyezik. („Laudes et virtutes reverendi patris fratris Stephani prioris generalis etc.” c. XXVI. Bp. Egyetemi Könyvtár RMK III. 192. f. 48v–49v.) Az Epitoma szerzőségét nem lehet kétségbe vonni, tehát a Vfr e részének szerzőségét sem; a XVI. századi folytatók munkáját valamivel hátrább kell keresni a kézirat szövegében.

253.: stilisztikai gondozatlanság jele: „... az a sok szent, aki itt meghalt, ide jönnek, ...”

255.: A „Salve Regina” többször említették a szövegben (pl. p. 171. is). A jegyzet Mária-himnuszának mondja, valójában antiphona. Ugyanitt: „amikor a halotti zsoltárt végezték”, elírás a „halotti zsolozsma helyett.”

270.: „István testvér, a művészetek mestere”. Az „artium magister” (Vfr 229) nem ezt jelenti.

271: Ugyanő a „szentlőrinci kolostor rendfőnökhelyettese lett”. Latinul (Vfr 229): „in sancto Laurentio vicarius generalis”. Fogalmi tisztázatlanság oka a magyar fordításnak: egy kolostornak nem lehet „rendfőnökhelyettese”, csak egy egész rendnek. Az más kérdés, hogy a pálos rend vicarius generalisa egyben a budaszentlőrinci kolostor vicarius is volt.

272.: „Német János testvér, a rend hosszú életű írója volt, választékos könyveit több kolostorban igen nagy szorgalommal írta.” Vfr 231: „Scriptor longaevus in ordine, qui elegantes libros in ordine in multis monasteriis cum magna diligentia scripsit.” Nem a mai értelemben vett író

volt, hanem könyvmásoló, aki talán nem is annyira „választékos”, mint inkább csinos írású, „elegáns” könyveket másolt. (cf. a 152. l. esetében mondottakat!)

Terminológiailag csak egy érdekességre szeretnők felhívni a figyelmet. A fordító több esetben a praelatura/praelationis officium kifejezést értelemszerűen, magának a tisztségnek a megnevezésével fordította. Nem tévesen, csak épp az eredeti szöveg fogalmazásmódjától kissé eltávolodva. (Pl.: 47. l.: „praelationis officio functus”, vagy 129. l. Vfr 118: „in superiorem ordinis praelatum fuisse sublimatus”, vagy Vfr 144: „Fratr Benedictus Labia... longo tempore praelationes gessit.”) A Directorium segít ebben a kérdésben, mikor azt írja, hogy a vicariusok és a priorok feladata „commendari patri fratres ad praelationem idoneos” (Norma vicariorum et priorum, c. 5.), vagy „et quia quilibet vicariorum et priorum resignavit praelationem suam in manus prioris ordinis” (Declarationes constitutionum, Rubrica XII: Quod debent confessores constitui pro fratribus audiendis in capitulo). Levonhatjuk a következtetést: a pálos rendben és tőle függetlenül is a tisztségviselés elnevezése sokszor a praelatio.

Zavaró az ingadozás a *regula*, a *Constitutiones* magyar megfelelőinél. Zömében szabályoknak, szabályzatnak fordítja Árva Vince a Constitutiones szót, ettől eltér a 47. l., ahol a szabályzat latin megfelelője a *regula*. Ugyanitt szerepel ez is: „a szabályokról beszélgetett”, latinul „de moribus”, ez a megoldás távol jár a sikerestől.

A bibliai helyek adatai csekély számban találhatók csak meg a jegyzetekben. Különösen ott lett volna érdemes ezt megjegyezni, ahol Gyöngyösi vagy folytatói nem jelzik, hogy idézettel vagy bibliai szóhasználattal van dolgunk. Például a 114. l.: „tehát örökre emlékezetes lesz ez a férfi...”, latinul Vfr 103: „in memoria igitur aeterna erit vir iste”, a zsoltáros pedig így fogalmaz: „In memoria aeterna erit iustus...” (Ps 111, 7). Más esetben 267. l.: „aki a veséket és a szívet vizsgálja, aki elől senki sem rejtőzködhet el”, cf. Ps 7, 10: „scrutans corda et renes Deus”.

Az általam felsorolt hibák és hiányosságok pusztán a Vitae fratrum prózai fordítását és a jegyzeteket érintik, nem tekintik a kötet egészét. Végül is latin eredetijének megfelelően olvasható, nem erőltetett és nem magas irodalmi stílusú szöveget olvashatunk. Végre hazai nyelven is tanulmányozhatjuk a magyar középkor magyar szerzeteseinek, a pálosoknak életét.

Sarbak Gábor

A pápai kollégium története. Írta Ruzsás Lajos, Trócsányi Zsolt, Bodolay Géza, Kiss József, Pölöskei Ferenc. Bp. 1981. Tankönyvkiadó, 446 l.

A történeti kutatásnak a művelődési intézmények és ezen belül kivált az iskolák történetének kutatása különleges, az átlagosnál jóval több nehézséget tartogató ágazata. Az iskolák ugyanis rendkívül komplex funkciójú intézmények – minél magasabb fokúak, annál inkább. Közvetlen és konkrét oktatási-ismeretközlő funkciójuk mellett (mely maga is az oktatás tárgyai szerint differenciálódik) nem kevésbé lényeges részben tudatos, részben öntudatlan nevelési tevékenységük; oktatás és nevelés együttes, immár közvetett hatásaként a társadalmi lét minden vonatkozásában érvényesülő, mentalitást, értékrendeket, eszményeket formáló hatásuk; ehhez járul szerepük egy város, illetve az azt (nem utolsósorban éppen az iskola miatt is) központjának valló régió társadalmának szervezésében. Hosszan sorolhatnók még az iskola különféle kisebb súlyú lehetséges funkcióit – de már a fenti néhány főbb elem egyszerű felsorolása is érzékeltethette: egy mindezt számba venni kívánó iskolatörténet megírása valóban nem egyszerű feladat. Talán ez is az oka annak, hogy hazai viszonylatban az iskolatörténet igényével fellépő számos, nemegyszer igen hasznos adatokat közlő publikáció között a fenti értelemben vett, valódi teljes iskolatörténettel nemigen találkozunk.

A pápai kollégium alapításának 450. évfordulója alkalmából most megjelent kötet mindenestre ennek a komplex ábrázolási igénynek jegyében készült: részben új, eddig nem használt források alapján, részben sokban új szempontú megközelítéssel, megfelelően annak a fontos szerepnek, amit a kollégium a dunántúli protestantizmus, ezen belül is természetesen elsősorban a kálvinizmus életében játszott. A dunántúli kálvinizmus társadalmi és politikai jelentősége nem volt mérhető a keleti országrészek („a kálvinista föld” – ahogy a vasi parasztok emlegették a XVIII. század közepén) kálvinizmusához, de a régió viszonylatában megvolt a maga sajátos, elsősorban kisnemesi és e nemzetiségileg különösen kevert területen hangsúlyosan magyar arculata – amint a magyarországi kálvinizmuson belül is a maga (és nemcsak a papok, de híveik szintjén is) nyugatias minták iránti erősebb érzékenységgel sajátos szint, számszerűségénél nagyobb súlyt jelentett. E sajátos társadalmi-szellemi arculat elemeinek és az őt kialakító mechanizmusoknak

részletes feltárása még elvégzendő feladat – kétségtelennek tűnik azonban, hogy kialakításában a pápai kollégium szerepe igen jelentős volt mindvégig, még a számkivetés keserves esztendeiben is.

A kollégiumnak ez a szerényebb mennyiségi mutatói ellenére is minőségileg oly sokirányú funkciója bizonyára közrejátszott abban, hogy a 450 év történetét bemutató kötet nem egyetlen szerző munkája: megírására öten fogtak össze: az iskolatörténet általuk bemutatott korszakának elismert, kitűnő szakkutatói. A kollégium kezdetétől egészen a szatmári békéig terjedő 180 év történetét Ruzsás Lajos írta (bár megjelenését már nem érthette meg), elsősorban a szakirodalom összefoglalásával, igen világosan és újszerű társadalomtörténeti megközelítéssel vázolva fel az utat, amelyen a dunántúli kálvinizmus e művelődési központja a feltörekvő polgárosodó városi környezetben, annak polgáira és végvári katonáira támaszkodva, harcban a földesúrral kialakult és végül is a presbiteriánus rendszer jegyében megszilárdult.

Ha tárgyat már Ruzsás fejezte a társadalomtörténet folyamatába beágyazva, a társadalmi igény oldaláról nézve közelíti meg, úgy ez a szemlélet szerencsésen folytatódik tovább Trócsányi Zsolt a kollégium történetének a szatmári béke és a türelmi rendelet közötti (1752–1781-ben Pápáról száműzve Adásztevelen játszó) periódusát bemutató fejezetében. Trócsányi bőséges új levéltári anyag alapján állítja elének azt a dunántúli református birtokos nemességet, mely – hasonlóan a hatalmát és pártfogását Debrecen fölé kiterjesztő északkelet-magyarországi hitsorsaihoz – most itt is átveszi a kollégium pártfogását és irányítását. Ez a szép egyéni pályaképekkel, jól megrajzolt egyéni profilok felvillantásával kiegészített fejezet, mely a kollégium helyének, belső rendjének a századra minden más vonatkozásban is jellemző stabilizálódását mutatja be, egyúttal a század általános hazai társadalomtörténetéhez is jelentős hozzájárulás.

A kollégium nagy korszakának, a türelmi rendelet és a szabadságharc leverése közötti időszak története Bodolay Géza munkája. Ennek a három alkorszakra bontva tárgyalt fejezetnek középpontjába szerző Márton István professzornak a kollégium szervezeti, teológiai és oktatási szempontból egyaránt jelentős korát (1790–1831) állítja. Az előzőkhöz hasonlóan nagy levéltári és szakirodalmi anyagra támaszkodva megírta, a kollégium történetét ugyancsak széles művelődési és irodalmi összefüggésekbe ágyazó fejezet megállapításaival itt is és a másik

két alperiódus vonatkozásában is általában egyet-értve sem hallgathatjuk el azonban, hogy a szöveget sokszor bőbeszédűnek érezzük, felesleges, olykor túlmagyarázott kitérőivel (pl. Márton István ifjúságának és általában a személyiségével kapcsolatos problémáknak túlhangsúlyozott, túlrészletezett leírásával) és egyes sajátlag irodalomtörténeti mozzanatoknak még olyankor is (elsősorban a társadalomtörténeti vonatkozásokhoz képest) erősebb hangsúlyozásával, mikor azoknak a kollégiumhoz a személyi kapcsolatokon túl már nem sok közük van. Így esnek ki Bodolay érdeklődési köréből az iskolát korábban patronáló nemesi rétegek korabeli útjai és kapcsolatai, de ugyanakkor nem szól a kollégiumnak a reformkori politikai ideológia formálásában oly jelentőséget adó jogi tanfolyam 1832-ben történt megindításáról sem.

Az abszolutizmus kora (1849–1867) hazai történeti kutatásunkban kevésbé kedvelt korszak: a helytörténeti monográfiák éppúgy, mint az iskolatörténetek is, többnyire átsiklanak felette. Annál örvendetesebb, hogy Kiss József nagy levéltári forrásanyag alapján részletesen mutatja be ezt a küzdelmes korszakot, melyben a kollégium végül is a császári tanügyi hatóságok nem feltétlenül jóhiszemű (illetve jószándékú) maximalizmusának hatására valóban korszerű középiskolává alakult. A tanulmány különös érdemének tekintjük, hogy szigorú, fegyelmezett rendszerességgel végigmegy az iskola egész szervezetén: az ekkorra kibontakozott iskolaszervezetről az ő írásában kapjuk a legteljesebb képet. Az abszolutizmussal szembeni ellenállásnak, majd végül az átalakulásnak részletes leírásával pedig szerző olyan bepillantást adott az abszolutizmus kultúrpolitikájának mechanizmusába, melynek tanulságai szélesebb körben általánosítható és felhasználható.

A kötet utolsó fejezete, mely időben a kiegyezéstől a felszabadulásig terjed, Pölöskei Ferenc munkája. A fejezet nagy érdeme az, hogy egyrészt világosan bemutatja a kiegyezés után szervezettel sok irányban, új iskolatípusokban differenciálódni kívánó kollégiumi tevékenység fő vonalait és azok összefüggéseit – másrészt, hogy ennek során jól érzékelhetővé teszi: a liberális polgári államban az oktatás felekezetiiségét indokoló, korábban még oly erős társadalmi igények hogyan csökkennek le és összpontosulnak csupán néhány meghatározott, a felekezetiiséget azonban már itt sem az oktatott anyagban érvényesítő, hanem azt inkább mint csupán egy

sajátos mentalitást fenntartó iskolatípusra. Végül szerző különös súlyt fektet az iskola belső életének és ezzel kapcsolatosan a diáktársadalomnak bemutatására.

Végigtekintve ezek után az öt fejezeten, míg egyrészt világosan és rendszeresen kirajzolódnak előttünk a fejlődés fő vonalai és a kollégium mögött álló társadalmi bázis kontúrjai, másrészt érzékelhetőkké válnak a megmaradt hiányok is. Egyrészt – minden iskolatörténet szinte közös hiányaként – itt sem kapunk rendszeres, az egész 450 évre vagy legalábbis az 1781 utáni időszakra összefüggő képet a ténylegesen oktatott ismeretanyagról és annak változásairól és színvonaláról, sem a teológiai, sem a középiskolai, sem a jogi főiskolai oktatás szintjén. Ugyanígy nem látjuk meg elég világosan mindebben a kollégium szellemi arculatának őt a többi nagy protestáns kollégiumétól megkülönböztető dunántúli vonásait – vagy ilyenek nemléte esetében ennek megállapítását. Pedig talán nem alaptalanul tételeztük fel Pápa egyfajta, őt Sárospataktól és Debrecentől nemcsak nagyságrendi, hanem valamilyen minőségi vonalon is megkülönböztető specifikumának meglétét.

Végül nem hagyhatjuk megjegyzés nélkül a könyv szerencsétlen szerkezetét. A jegyzeteknek az egyes fejezetek utáni elhelyezésével még mindenképpen egyet lehet érteni – teljesen érthetetlen azonban, hogy Bodolay fejezetéhez miért volt szükség külön tárgymutató illesztésére, és hogy az ő és Kiss József fejezeténél miért kellett külön rövidítésjegyzéket is közölni (holott jobb lett volna valamennyi fejezet rövidítéseinek egy közös jegyzékben való feloldása). És kérdés, hogy érdemes volt-e Kiss József fejezetének esetén Források cím alatt külön fejezetben adni egy olyan információt, amit ugyancsak bele lehetett volna olvasztani a jegyzetekbe. A kötet teljes tartalomjegyzéke viszont logikusan a szemlényévmutató után kívánczik. A kötetet érdemben nem, de az összbemutató mellett igenis rontó pongyolaságok ezek. S végül egy apró megjegyzés: Kant nyilván nem Sámson (141. l.), hanem Simeon énekét idézte a francia forradalom hírére (Immár bocsásd el, Uram, szolgádat...).

A néhány kritikai megjegyzés azonban nem szabad hogy elhalkítsa az elismerés hangját. A pápai kollégium most megjelent története a hazai iskolatörténet-írásnak nemcsak jeles terméke, hanem sokoldalú problémaérzékenységgel, gazdag új forrásanyagával és az iskolatörténet tár-

sadalmi megalapozására irányuló erős és jórészt sikeres igényével, úgy véljük, most a pedagógia-történeti kutatások örvendetes fellendülésének idején sokban mintaként is szolgálhat.

Vörös Károly

Oroszné Deák Judit: Bessenyei György pedagógiai gondolatai. Nyíregyháza, 1979. 117 l.

A nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola kiadványaként megjelent dolgozat a szerző doktori disszertációjának része, tehát tudományos célú vállalkozás. A Bevezetésben ugyanakkor kijelenti, hogy az a felismerés indította a Bessenyei pedagógiai gondolataival való foglalkozásra, miszerint „személyiségének gazdagsága, 'közéleti beállítódása', tartalmas élete a XX. századi ember számára is példálul szolgálhat” s – Margócsy József főigazgató bevezető szavait tovább vive – ismételten hangsúlyozza, hogy Bessenyei pedagógiai nézeteit a nevét viselő főiskola hallgatói s mások számára kívánta összefoglalni. Kettős – tudományos és népszerűsítő – célt tűzött tehát maga elé a szerző munkájában s ez befolyásolta a feldolgozás módját is.

A dolgozat többet is, kevesebbet is ad a címben közölnél. Többet – mert mint helyesen megállapítja – a pedagógia nem központi jelentőségű kérdés Bessenyei gondolatvilágában, ezért ilyen problémák iránti érdeklődését az őt elsősorban foglalkoztató „mi az ember?”, „mivé lehet az ember” kérdésekre keresett válasz részeként vizsgálja. Ennek megfelelően a mű első, nagyobbik fele a lélektan fogalmait: lélek, érzékenység, értelem stb. veszi számba Bessenyei műveiben, s az ismeretek jelentőségének vizsgálatán át jut el a szorosabban vett nevelési gondolatokhoz. Bessenyei művei közül elsősorban A holmit és A bihari remetét veszi tüzetes vizsgálat alá, s tematikus csoportosításban értelmezi nézeteit. A jegyzetek is főképpen a Bessenyei-idézetek helyére utalnak, nagyrészt a két említett műben, kisebb részt más Bessenyei-művekben, olykor pedig hivatkozik a szerző a magyar Bessenyei-irodalom főbb alkotásainak megállapításaira. S itt támad hiányérzete az olvasónak. Oroszné munkája elején helyesen állapítja meg, hogy Bessenyei pedagógiai gondolataira a kor általános atmoszférája s a felvilágosodás francia és angol gondolkodóinak a művei hatottak, de igazán nem terjeszti ki figyelmét e két fontos tényezőre. Locke és Rousseau nevével ugyan nemegyszer találkozunk a disszertációban, s egy fejezet

összeveti Bessenyei és Rousseau nézeteit, de a megállapítások meglehetősen sommások és általánosak. Ezen a ponton lép előtérbe a dolgozat ismeretterjesztő célkitűzése a tudományos vizsgálódás rovására: Oroszné Bessenyei pedagógiai gondolatait főként a pszichológia és pedagógia ma érvényes álláspontjával veti össze s ezen méri le helyességüket. A XVIII. század második felében a pedagógia problémái elsődleges jelentőségűek voltak, ezért is foglalkoztak velük oly sokan a kor nagyjai közül, s oly sokféle szempontból. A kor pedagógiai kérdéseiről szóló kiterjedt hazai és külföldi szakirodalom részletesen tárgyalja és elemzi a velük kapcsolatos állásfoglalások gyökerét is (hogy csak egy példát említsünk, pl. az iskolai vagy magánnevelés alternatíváját), s e problémák történeti vizsgálata, Bessenyei nézeteinek összevetése a korabeli, egymásnak sokszor homlokegyenest ellentmondó véleményekkel gyümölcsöző módszer lehetett volna Bessenyei idevágó gondolatainak beillesztéséhez a kor egészébe, s jó néhány esetben legalábbis jól megalapozott feltételezést lehetett volna megfogalmazni azzal kapcsolatban, mi lehetett a magyarázata Bessenyei ilyen vagy olyan állásfoglalásának. Lelkiismeretes anyaggyűjtő és fogalomértelmező munkájára építve a szerző remélhetőleg vállalkozik majd ennek elvégzésére is.

F. Csanak Dóra

Kölcsey Ferenc levelezése Kende Zsigmonddal. Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és jegyzeteket írta: Taxner-Tóth Ernő. Bp. 1983. Petőfi Irodalmi Múzeum. 222 l.

Kende Zsigmond külföldön élő leszármazottai 1983 nyarán juttatták haza családi örökségük gondosan megőrzött kincsét, Kölcsey leveleit, s 1983 október elején már kezünkbe vehettük a szép kiállítású könyvet, mely a levelek szövegét tartalmazza. E példás – de sajnos példátlan – gyorsaság magyarázatát az impresszumban találjuk meg: „hozott anyagról” sokszorosította az akadémiai „KESZ Sokszorosító”.

Kölcsey és Kende Zsigmond – a két rokon – barátságáról, politikai együttműködéséről eddig is tudtunk. Levelezésüket már a költő első életrajzírója, Vajda Viktor (aki a Kende családnál volt nevelő) ismertette, majd az ő másolataiból Angyal Dávid részben ki is adta. A hazakerült hagyaték jelentősége abban áll, hogy őt ismeretlen Kölcsey-levelet tartalmaz, a többi hetvenegy levélnek pedig, melyet eddig, kéziratok híján,

csak pontatlan és hiányos kiadásokban olvashatunk, lehetővé tette teljes és megbízható közlését. Növeli a kötet értékét, hogy helyet kapott benne Kende Zsigmondnak Kölcsyhez írt harminc kiadatlan levele is.

Az első Kölcsy-levél 1823. augusztus 21-én kelt, az utolsó 1837. március 27-én. A levelezés tehát az érett Kölcsy – főként a közéleti férfi, a megyei és országgyűlési politikus – megismeréséhez nyújt értékes adalékokat, melyeknek tanulságait Taxner-Tóth Ernő kiváló bevezető tanulmányban foglalta össze. Fontosabb megállapításai: Kölcsy nem volt olyan rossz gazdálkodó, mint amilyennek hírében állt; közte és a Kende-párt között szoros együttműködés alakult ki, mely a költőt megyei pozícióhoz, majd országgyűlési követséghez segítette; Kölcsy a támogatást barátja részére készített politikai beszédek és jelentések megfogalmazásával viszonzta.

Kende Zsigmondot, a Kölcsy-életrajz e fontos szereplőjét, Takács Péter tanulmánya mutatja be. Az ősi, kálvinista nemesi család sarja fokról fokra emelkedett a megyei ranglétrán, s 1832-ben alispán lett. Ez a szatmári liberalizmus diadala volt, és Kölcsy arra számított, hogy Kende pártjában és személyében szilárd támaszra talál országgyűlési reformpolitikájához. A pozsonyi diéta első két évében reményeége igazolódni látszott: levelezésük ekkor a legsűrűbb és a legbarátságosabb hangú. Kende Zsigmond azonban nem tudta követni rokonát az elvhűség útján. Karrierje érdekében a konzervatívokhoz közeledett, Takács Péter találó kifejezésével: elengedte Kölcsy kezét; 1837-ben semmit sem tett azért, hogy barátja bekerüljön az alispánjelöltek közé; 1839-ben már jobbagyellenes beszédet mondott; 1850-ben császári biztos lett megyéjében. (Kölcsynek nem mindig volt szerencséje a barátaival: diáktársa, Kállay Ferenc is, akivel hajdan együtt tanulmányozták a francia forradalom történetét, az 1840-es években már konzervatív vizeken hajózott.)

A két bevezető tanulmányon kívül csaknem ötven lapra terjedő, megbízható jegyzetapparátus növeli a kötet értékét. Nem árt megemlíteni, hogy Kölcsy levelezése eddigelé mindig jegyzetek nélkül jelent meg. Taxner-Tóth Ernő munkájával most megtörtént az első lépés Kölcsy leveleinek kritikai kiadása felé, melynek hiányát oly sajnosan érzi mind az irodalomtudomány, mind a történetírás. Egy negyedszázad alatt – Merényi Oszkár (1961) és Szauder József (1968), most pedig Taxner-Tóth Ernő publikációjával – a Kölcsy-szövegek mennyisége tetemesen meg-

nőtt, és mint a mostani kötet bevezetőjének szerzője utal rá: újabb iratok előkerülése jutalmazhatja a kutatói fáradozást. Mindezeknek a régi és új szövegeknek corpusba rendezése – Kölcsy műveinek kritikai kiadása – olyan feladat, melyet szakmánk nem halogathat tovább.

Lukács Sándor

Szerbek és magyarok a Duna mentén 1848–1849-ben. Tanulmányok a szerb–magyar kapcsolatok köréből. Szerk.: Bona Gábor. Bp. 1983. Akadémiai K. 186 l.

Örömmel üdvözljük a kötetet, pedig a „történelmi sorsközösség” által egyazon régióba, egymás mellé került, egyazon terhek elviselésére kényszerített népek tudósainak természetes törekvése kellene hogy legyen a közös gondolkodás, a megértés-megbékélés keresése, a közös múlt közös feltárása. Mint ahogy oly sokszor szerb és magyar irodalomtörténészek (ritkábban: horvát és magyar irodalomtörténészek) kicserélik gondolataikat egy közös problémáról, éppen úgy szerb és magyar történészek 1978 novemberében kétnapos budapesti ülésszakon vitatták meg az egyik legvitatottabb kérdést: 1848–49 problémáját. De míg a gyakori szerb–magyar irodalomtörténeti tanácskozások anyaga legfeljebb néhány sor Újvidéken, a horvát–magyaroké, nagyon ritkán a Literatura c. lapban került kiadásra, izléses kötetben (igaz, *ötéves* késéssel) kezünkben tartjuk az öt magyar és az öt szerb történész referátumának kiegészített, jegyzetelt változatát. Akad közöttük könyvrészlet (Spira György: A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon c. könyvből), a szerb mozgalom alapkérdéseit feltáró, szinte monografikus igényű tanulmány (Andrija Radenčević, az eddigi eredményeket módosító alap kutatás (Urbán Aladár rövidségében is rendkívül gazdag tartalmú írása a Batthyány-kormány és a szerb nemzeti mozgalom viszonyáról), az eseményeket a szerb memoárirodalom tükrében láttató, irodalomtörténetileg is fontos írás (Vasilije Krestić), historiográfiai beszámoló (Čedomir Popović a „jugoszláv történetírás az 1848–1849-es forradalom európai problémáiról” szóló értekezése), a nemzeti kérdést a parasztság magatartása felől szemlélő, módszerében komparatistikai jellegű tanulmány (Niederhauser Emilé), az 1848–49-es szabadságharc honvédseregének szerb katonáit föl kutató írás, amely

szabadságharcunknak a szó legnemesebb értelmében használt „internacionalista” hagyományait eleveníteni föl (Bona Gábor, jeles fiatal hadtörténészé). A többi dolgozat talán kevésbé lényegesnek látszó kérdésekkel foglalkozik: Slavko Gavrilović a jugoszláv történetírás álláspontját mutatja be a vajdasági eseményekkel kapcsolatban (tanulmányában a Vajdaság a mai szerb szóhasználatnak megfelelően szerepel), Lazar Rakić még szűkebb területet választott ki vizsgálata tárgyául: a vajdasági kerületi bizottságok ábrázolását a jugoszláv (elsősorban: szerb) történetírásban, míg Varsányi Péter István újabb adatokat közöl Csernovics Péter kormánybiztos megbékélési kísérleteiről.

A szaktörténetírás majd mérlegre teszi az egyes dolgozatok hitelességtartalmát, vitatja vagy helyesli megállapításait. Ezen a helyen annak látjuk szükségességét, hogy felhívjuk a figyelmet a Történettudományi Intézet kezdeményezésére, miszerint egy sorozat első darabjának szánják ezt a kötetet. Őszinte kötetek fognak megjelenni, nem palástolva el a nézeteltéréseket, egyazon esemény gyökeresen eltérő megítélését, de reprezentálva ama törekvést, amely a dialógus megkezdésében, illetve folytatásában, az ésszerű vitában, a gondolatcsereben látja az álláspontok esetleges közeledésének lehetőségét. A kötet higgadt előszava például pontosan jelzi, hogy az 1848. március–áprilisi események értékelésében egyetértés uralkodott, a májustól augusztus végéig terjedő periódus megítélésében nem. Az igazsághoz tartozik, hogy ezúttal nem „frontvonalakról” volt szó, hanem vitáról, nem feltétlenül szerb–magyar vitáról, Rajačić megítélésében szerb nézetek is eltérnek egymástól. Az álláspontok a Habsburg-abszolutizmus törekvéseinek mérlegelésében szintén közel kerültek egymáshoz, így a szabadságharc után kialakult helyzet értékelésében, jellemzésében sem volt különösebb vita.

A kötet mintaszerű abból a szempontból, hogy helyet adott eltérő tudományos nézeteknek, baráti hangú eszmecserének. A tanulmányok több esetben ugyanazt az eseményt láttatják más-más szemszögből.

Fried István

Csányi László: *Vörösmarty szerelmei*. Kiadja a Tolna megyei Tanács V. B. Művelődési Osztálya é. n. 120 l.

Manapság néhányan kételkedve szemlélik a regionális, helytörténeti vonatkozású irodalomkutatás törekvéseit. Csányi László könyve, melynek kiadását a Tolna megyei Tanács V. B. Művelődési Osztályának áldozatkészsége tette lehetővé, vitatható szemléletmódja és megoldatlan részletei ellenére is jelzi az effajta kutatás lehetőségeit. A szerző nemcsak a költő tolnai tartózkodásával kapcsolatos adalékokkal járul hozzá a Vörösmarty-pályakép gazdagításához, hanem kísérletet tesz egy-két kevésbé vizsgált mű megközelítésére is.

Mindenekelőtt Csányi többször megfogalmazott alapgondolata készíttet vitára bennünket. Eszerint Vörösmarty költészetében egy „autochton világ” jelenik meg, mely lényegét tekintve a valóság szublimálódása (17.), a „valóságba helyettesített álomállapot” (21.), s melyben „a valóság és eszme helycseréje” (31.) figyelhető meg. E megállapítás a tanulmányok szövege alapján háromféleképpen értelmezhető. Néhány helyen úgy érthetjük, hogy (különösen a fiatal) Vörösmarty nem témákat és tárgyakat véselt meg, hanem belső élményeit fogalmazza meg szubjektív látomások formájában. Ez azonban általában a romantikus költészet sajátossága. Más hol viszont arról van szó, hogy Vörösmarty költészetében az ábrázolás tulajdonképpen tárgya a költői én maga, ami kétségtelenül igaz, de a lírai műnem egészére érvényes, hiszen itt a költői én egyszerre tükör és faktor, ábrázoló és ábrázolt, aki a valóság tárgyaiból szubjektív koherenciájú világot hoz létre. Ez esetben a szerző megállapításait nem vitatjuk, csak keveselljük, mivel adósunk maradt e „teremtett, öntörvényű világ” (22.) speciális jegyeinek feltárással.

Van azonban a szerző tézisének egy harmadik kicsengése is, mely már elszakítja az ifjú Vörösmarty költészete és környezete, a korabeli valóság közti közvetett, áttételes kapcsolatokat is. E fel fogással már vitáznunk kell! Elvi kifogásunkat csupán jelezve most csak irodalomtörténeti kétélyeinkre hivatkozunk. Csányi valósággal „deheroizálja” Perczel Etelkát, mondván, hogy ő

csupán „egy képzeletbeli szituáció modellje” (36.), „akinek fogalma sincs arról, hogy a tehetséges... házitanító a családi körből már régen átemelte képzelete világába” (44.), s aki nem kiváltoja, csupán öntudatlan megajándékozottja e tárgyaltan szerelmi ábrándnak. Csányi itt ellentétbe kerül az újabb kutatás hitelt érdemlő megállapításával. Horváth Károly hangsúlyozta, hogy Etelka ihletforrás volt a költő számára, akinek nemcsak ábrándjai, de erotikus álmái is az ő személyéhez kapcsolódtak, s a leány nagyon is jól tudta, hogy ő a Múza – mindkét értelemben. Nagyobb baj, hogy a szerző ellentétbe kerül magával Vörösmartnyval is, aki Settnerhez írt leveleiben többször írt arról a fájdalmasan nagy szerepről, melyet Etelka játszott életében és költészetében. „Ötet nem átkozom, sőt áldom; mert általa fejlett minden érzeményem...” – írta például egy helyen. Ez nem tekinthető csupán biedermeieres irodalmiasításhoz!

Az Etelka-szerep helytelen felfogása néhány mű félreértéséhez vezet. Az 1823-ban keletkezett *Búcsú* című vers fő értéke szerintünk egy összetett, gyöttrő érzelm közvetlen bensőségű és sodró erejű kifejezése, melynek hitelességét csak fokozza a strófátlanul áradó dallamos forma. Nehéz tehát „higgadt, szenvedélymentes józan-ságot”, személytelenséget, emlékkönyvről látni benne, ahogy Csányi teszi.

A kötet fő értéke így egyrészt a költő Bonyhádi-körének bemutatása, különösen az Ovidius-fordító Egyed Antal tanulságos pályaképének felvázolása, másrészt pedig az a néhány műelemzés, melyben a szerzőt nem köti saját tézise. Sikerként a *Szél úrfi* című elbeszélés rövid bemutatása, s igen ötletes, eredeti megközelítésű az 1839-es *Pipiske* című vers értelmezése, mely talán a kötet legjobb tanulmánya. E részeredményeket bizonyára figyelembe fogja venni a Vörösmartny-kutatás.

Nagy Imre

Antal Mádl: Auf Lenaus Spuren. Beiträge zur österreichischen Literatur. Bp. 1982. Akadémiai K. 334 l.

A kötet címe – Lenau nyomában – sok vonatkozásban jelképes értelmű. Mádl könyvének célja nem Lenau utóéletének nyomozása, hanem sokkal inkább annak a gondolatnak a megfogalmazása, amely a költő életművének egyik legfőbb tanulságaként említhető. Mint köztudomású, Lenau Magyarországról származott el, s ez a tény

nem pusztán életrajzi adalék, hanem költői tevékenységének egyik meghatározó eleme. Lenau magyar témái, melyek magyarországi élményeinek költői motívumként feldolgozott lenyomatai, egy sajátos közép-európai jelenségre utalnak. Arra a szerepre tudniillik, amelynek értelmében az egykori Habsburg-birodalom keretei között kialakult egy olyan közvetítő funkció, amely hatékonyan működött ebben a kevert nemzetiségű társadalomban. Lenau tehát egy olyan német-osztrák költő, aki a nyelvi határokon túl, ennek a régióknak szellemi életét-kultúráját, életformáját, mentalitását fogalmazta meg a költői egyetemesség szintjén. Ezen a felismerésen nyugszik az az alapgondolat, amely a Nemzetközi Lenau Társaság tevékenységének legfőbb célja: a közös múlt kutatása révén az egykori történelmi közösségekben élő népek kulturális érintkezésének fejlesztése, támogatása.

Ebben a tevékenységben természetesen fontos hely jut a Lenau-kutatásoknak, hiszen az ő személyiségében testesül meg a legmagasabb szinten az a szellemi kapcsolatrendszer, amely a Duna-medencében élő népeket egymáshoz fűzte. Bármily fontos azonban ez a tény, a kutatások még távolról sem befejezettek, sőt Lenaura csak most irányult rá érdeméhez méltón a figyelem. Magyarországon, honi témái miatt, volt bizonyos népszerűsége, de az első s nemcsak hazai viszonylatban, igényes monográfia (Turóczi-Trostler József tollából) csak e század ötvenes éveiben jelent meg Lenauról.

Más kérdés, noha az előbbtől bizonyára nem teljes mértékben független, hogy éppen a nemzeti irodalmak erőteljes kibontakozása idején szorult háttérbe a szomszédos irodalmak iránti érdeklődés. Ez érthető, hiszen minden kultúra elsősorban a maga identitásának keresésével, meghatározásával foglalkozott, saját, belső problémáira koncentrált. Az idegenben a példát, a mintát kereste, s igyekezett mihamarabb meghonosítani. A párhuzamokra már kevesen ügyeltek, noha kézenfekvő lett volna. Annál is inkább (érdekes tanulmányt olvashatunk erről a kötetben), mert Bécs, földrajzi helyzetéből, hatalmi állásából következően, Kelet- és Nyugat-Európa világát szembe-sítette. Azt csak mellékesen jegyezzük meg, hogy az újabb magyar irodalom első reprezentánsai is Bécsben találtak tevékenységükhöz megfelelő közeget.

A párhuzamok egyébként, lokális eltérésekkel, hosszú történelmi korszakokon át megfigyelhetők. Ausztriának is megvolt a maga köztársasági mozgalma a tizenhetedik század végén, s a

reformkor magyar társadalmi mozgásaihoz hasonló vagy legalábbis azonos történelmi küldetést hordozót ismerhetünk fel a Vormärz irodalmi áramlatában. A Monarchia viszonyaira jellemzően a kormányzati centralizáció politikai irányzata mellől hiányzott a kulturális integráció igénye.

E helyzet következménye, hogy a személyes írói kapcsolatok viszonylag ritkák és esetlegesek (pl. Petőfi és Karl Beck). Így van ez nemcsak Lenau korában, hanem a későbbi időkben is. Semmiképpen sem véletlen, hogy mindkét tájon, Magyarországon és Ausztriában, Pesten és Bécsben leginkább ismert író az egyébként a maga műfajában kitűnő Molnár Ferenc, akinek munkássága beleillik abba a kedélyes-frivol hangulatú világba, amely a Monarchiában oly népszerű operettekben is megjelenik. Pedig e sajátos államképződmény széthullásának baljós és csüggesztő előérzete – amelyről Mádl több tanulmányában is szól – egy egészen más típusú irodalmat is létrehozott, amelybe egyként beleillik Kafka víziója s Ady ostorozó versei. Kafka említésekor önként kívánczik említésre az Ausztrián kívüli, de a Monarchia keretén belüli német nyelvű irodalom problematikája, amely sok vonatkozásban képviselte az osztrák–német szellemiséget, de a maga lokális helyzetének megfelelően új színeket adott hozzá, s ezzel a sajátos vonásával ábrázolását egyetemes érdekűvé tágította.

Meglepő módon, de a közép-európai birodalom felbomlásához vezető körülmények erejénél és összetettségénél fogva mégis érthetően, éppen ezen a talajon egy rangos és értékes irodalom virágzik fel. Elegendő a Nyugatra és körére vagy osztrák vonatkozásban Rilke, Musil, Schnitzler, Trakl nevére utalni. Ebben az esetben is inkább párhuzamos jelenségekről van szó, de kétségtelen, hogy mindkét helyen az irodalom (de a tudomány is) ugyanazt a társadalmi-történelmi folyamatot érzékelte.

Az említett párhuzamosság az első világháború után sem szakadt meg, hiszen az összeomlás két legfőbb vesztese a K. u. K. két vezető országa volt, s azok a folyamatok, melyek ide vezettek, még ebben az időszakban is hatottak. Sőt jellemző tünetként ebben a korszakban bontakozott ki Ödön von Horváth munkássága, aki származásánál, helyzeténél fogva képviselte és kifejezte az együvé tartozásnak és az ellentéteknek azt a rendszerét, melynek alapjai még a megelőző történelmi időkben ismerhetők fel. Az életforma, gondolkodás, ízlés közös jegyei, nem is szólva az emberi kapcsolatok sokaságáról, s ezt Ödön von Horváth tragikusan korán lezárult életműve is

mutatja, a nagy történelmi változások, megrázó kódtatások, forradalmak és ellenforradalmak után is hatékonyak maradtak ebben a régióban, s mindazon ellentmondások mellett, melyeket magukban hordoznak, egyként indokolják, hogy a politikai értelemben vett békés együttélés talaján a kulturális értékek cseréje, a múlt reális megismerésére irányuló törekvések csakúgy, mint a jelenkori kulturális kapcsolatok tovább erősödjenek.

A politikai tényezők ilyen hangsúlyozása ez esetben korántsem irodalomtól, kultúrától elkülöníthető, külsődleges szempont, hiszen éppen ilyen gyökerűek azok az évszázados küzdelmek, melyek a kultúra közelítő hivatásának teljesítését az érdekellentétek folytonos ütközései közepette tartósan akadályozták. A második világháborút követő radikális fordulatok egy ideig szintén ebben az irányban hatottak. Most azonban lehetővé vált, hogy új szemszögből közelítsük meg e kérdések érzelmektől és indulatoktól sem mentes, bonyolult komplexumát.

E mindinkább általánossá váló meggyőződés nyomán fordul erőteljesebben a szaktudományok (s az érdeklődő közönség) figyelme a múlt és a jelen osztrák kultúrája felé, hiszen bizonyos értelemben ez a saját múltunknak is része, s jelene a mi jelenünkől sem idegen. Az osztrák irodalomtudománynak is megvannak a maga feladatai e téren. Egyrészt abban a vonatkozásban, hogy tisztázza saját kultúrájának nemzeti identitását, másrészt számvetést kell végeznie az egykori Monarchia „keleti” részeinek ebben a folyamatban betöltött szerepéről. Mádl Antal tanulmányai mindkét vonatkozásban ösztönzésül szolgálhatnak.

Wéber Antal

Babits Mihály száz esztendeje. Kritikák, portrék. Szerkesztette Pók Lajos. Bp. 1983. Gondolat K. 463 l.

Régi írásokat közreadni nagy felelősség. Kivált akkor, amikor olyan emlékekről van szó, melyek egyetlen költő pályafutását kísérik nyomon. Babits Mihály életművéhez még sem szokott hozzá eléggé irodalmunk: mit tudtak vele kezdeni az egykorú kritikák és tanulmányok? S mit hivatott demonstrálni a *Babits Mihály száz esztendeje*: a szakirodalomnak eddig is közismert fogyatékosait, vagy ennek ellenére megkísérel-e magáról a költőről szólni?

Rába György monográfiájának első részéből kitűnik, hogy figyelmes rostálással ez a szakirodalom is fölhasználható és beépíthető a jelenlegi kutatásokba. Pók Lajos dokumentumgyűjteménye nem lépett fel határozott értékelő szempontokkal. S ha ez célja nem volt is, ily fokú hiánya mindenképpen a kötet kárára válik. Túlságosan nagy teret enged például azoknak az esszéknek, melyek a zsurnalizmus régi gyakorlatából következően inkább a kérdések kódosítása, mintsem megvilágosítása végett íródtak. Ezenkívül nemegyszer az indokoltnál talán nagyobb terjedelemben közölt egyes megnyilatkozásokat is, hogy csak Bresztovszky Ernő, Pogány József, Révay József, Hamvas Béla, Lengyel Balázs cikkeit említsük.

A kötet három részre oszlik. Első fejezetébe az 1906-tól 1941-ig írott kritikák és portrék kerültek. Ez vitathatatlanul a kötet legértékesebb csoportját képezi. E több mint félszáz publikáció közül különösen Horváth János és József Attila elemzését olvashattuk örömmel.

Végre szélesebb olvasóközönség előtt is ismeretes lehet Horváth Jánosnak Babits első két verseskötetéről készült alapos analízise, melyet eddig csak a debreceni Studia Litteraria közölt. Sajnálatos, hogy Barta János 1967-es szövegközléséhez képest a *Vásárt* megcsonkítva látjuk viszont (51. l.), s a jegyzetbe is kisebb pontatlanság csúszott. Pók Lajos szerint ez a tanulmány „Megírása idején [1912] azért nem jelent meg, mert Horváth János »Két korszak határán« címmel tervezett kötete, melynek része lett volna, végül is nem készült el” (459. l.). Az igazság az, hogy Horváth *elkészült* vele, csupán *nem adta ki*. Közbeszólt az első világháború: az Eötvös Collegium tanárát frontszolgálatra hívták, s leszerelése után túlhaladottnak ítélte a nyomdakész anyag megjelentetését – a magyar irodalomtudomány nagy kárára. A tanulmányíró Babitsról azonban két recenziót is publikált – meghozza egyetlen kötetéről, az *Irodalmi problémákról* (BpSzemle, 174. k. 155–160. és It, 1918. 181–186.). Legalább az egyiket szívesen láttuk volna e gyűjteményben is, hiszen a szerkesztő e részben Karinthy Frigyesről és Lukács Györgytől nagyon helyesen nem tagadta meg a kétszeri, Schöpfung Aladártól már vitathatóbban, a háromszori megszólalást sem.

Mindössze nyolc írás foglal helyet a második részben, mely a *Babits-életrajz*-ból válogat. Nehéz felismernünk, hogy az emlékkönyv mintegy nyolcvan írása közül miért éppen ez a tized szerepel itt. A kötet szerkesztés valamennyi szem-

pontja bejuttathatta volna R. Simonffy Margót (*Az élő vers*) vagy Ascher Oszkár (*A „Húsvét előtt”-től a „Jónás könyvé”-ig*) című emlékezését. Rédey Tivadart, Hoffmann Edithet, Basch Lóránt, tehát a szűkebb baráti körhöz tartozókat éppen meg lehetett volna szólaltatni, mint – Török Sophie-t. A terjedelmesebb esszék lerövidítésével sok hely szabadult volna fel ilyen lehetőségekre.

A legproblematisabbnak azonban a harmadik rész összeállítását látjuk, az 1941–1983 közötti időszakról. Megértjük, hogy Pók Lajos kihagyta az első részből a Babits-sal folytatott vitákat, hiszen ezek „túlságosan megnövelték volna a terjedelmet és eltávolították volna a figyelmet Babits művei visszhangjától” (461. l.). Az viszont már megkérdőjelezhető, hogy a halála után született verselemzéseknek miért kellett kimaradniuk. Különösen akkor, amikor az igazi Babits-renchansz az 1960-as évek végén, a 70-esek elején ezek nyomán jött létre (*Formateremtő elvek a költői alkotásban*, 1971., az *Ősz és tavasz* között, a *Csak posta voltál*, a *Balázsolds* Németh G. Béla által adott értelmezései). S akik Rába György mellett a legtöbbet tették, hogy Babits neve az irodalmi köztudatba az őt megillető helyre jusson: Németh G. Béla (*Választás és verség*), Melczer Tibor (a *Jónás könyvéről* írott tanulmányával) egyetlen sor erejéig sem szerepel a kötetben. S Éder Zoltán, Gál István, Sipos Lajos kutatásai is mutatják annyira híven „Babits Mihály hazai irodalmi befogadásának állomásait” (461. l.), mint például az e részben közölt két tankönyvfejezet vagy akadémiai székfoglaló.

A csaknem harminc íves kötet szép kivitelben, Pók Lajos bevezetésével, rövid jegyzetével látott napvilágot, s vitatható kötet szerkesztési elvei ellenére a Babits-évforduló egyik különlegessége lett. Sajnos, a nyomdahibák nem ritkán jelentkeznek a kiadványban. Ady „dádolt”, míg Babits „szekirutásba” húzódott (igaz, még a „szekturalizmus” előtt) – s mindez egyetlen lapon! (424. l.) *A magyarok Istenéhez* egyik sorában pedig Wotanok helyett Wotának van (446. l.).

Reisinger János

Szalai Anna: Csereforgalom. Bp. 1982. Szépirodalmi Kk. 183 l.

Déry Tiborról az utolsó évtizedben viszonylag kevés tanulmány látott napvilágot, mintha az irodalomtörténetírás és az irodalomkritika úgy vélekedne, hogy mindent elmondott róla és mun-

kasságáról már életében. Már csak ezért is örvendetes Szalai Anna vállalkozása; a *Csereforgalom – Magány és közösség Déry Tibor regényeiben* című kis kötet megtöri a csendet klasszikussá vált írónk körül, s néhány figyelemreméltó megfigyeléssel gazdagítja az eddigi Déry-irodalmat. A kötet nem összefoglaló munka, inkább néhány – egymással lazán összefüggő – regényelemzés láncolata, s nem irodalomtörténeti módszerességgel, inkább esszéisztikus felfogásban ad képet kiváló írónk epikus műveiről. Ezek a művek: *A befejezetlen mondat*, a *Felelet*, a *Niki* és a *G. A. úr X-ben*; talán a költői szépségű „kutyatörténeten” kívül mindegyikükkel több alkalommal is foglalkozott a hazai és a határokon túli magyar irodalomkritika. Szalai Anna a műelemzés középpontjába a magányos ember és az emberi közösség viszonyát állítja, s ezt a viszonyt a – különben magától Déry Tibortól származó – „csereforgalom” fogalmával magyarázza: „Magánélet és társadalmi valóság, regényeiben megelevenedő hősök időn és téren át »csúcsforgalomban« vannak egymással: kapcsolódnak egymáshoz, hatnak egymásra. (...) A »csereforgalom« ember és ember, ember és társadalom, tér és idő, valóság és álom között nyomon követhető egy-egy regényen belül és az életművéből itt kiválasztott regényei között is.”

A „csereforgalom” fogalma valójában elemzési módszert takar, és ez a módszer a regényvilág, illetve az epikai életmű belső összefüggésrendszerének feltárására tesz kísérletet. Valójában *A befejezetlen mondat* című nagyregény elemzése során érnek be igazán ennek a módszernek az eredményei; Szalai Anna figyelemreméltó fogékonysággal vizsgálja meg azokat a közösségi – interperszonális vagy szociológiai – struktúrákat, amelyek a regény magányra ítélt hőseinek, elsősorban Parcen Nagy Lőrincnek a boldogtalanságát lennének hivatva feloldani. Ezek a család, a szerelem, a Rózsa Péterrel kialakítani vágyott apa–fiú viszony s végül a forradalmi munkásmozgalom. A regény olvasói jól tudják, hogy a kapcsolatteremtésnek, a közösségi elhelyezkedésnek eme kísérletei valójában sorra elbuknak, legalábbis egyik kísérlet sem hoz megnyugtató beteljesülést. Szalai Anna meggyőző módon írja le az elszigetelt emberi személyiség kapcsolatteremtő

és otthonkereső próbálkozásainak sorozatos kudarcát, e kudarcok külső és belső, azaz társadalmi és lélektani okait. Figyelemreméltó az is, amit a nagyregény belső szerkezetéről, a regényidő alakításáról mond: „Az asszociációs rendszerek tudatos egymásra rimeltetése is erősíti a természet, az érzékelt idő, a tényleges és elképzelt hely egymásra kopírozását.” A regényvilág művészi struktúrájának jellemzése mindazonáltal inkább csak vázlatos, s nem halad túl azokon a megállapításokon, amelyeket Egri Péter kiváló tanulmánya (*Kafka- és Proust-indítások Déry művészetében*, 1970) tett több mint egy évtizede. Egri akkor a regény visszatérő motívumait vizsgálta, „rondó-formának” nevezve ezeknek a motívumoknak a rendszerét.

Érdekes viszont, amit Szalai Anna a két nagyregény – *A befejezetlen mondat* és a *Felelet* – viszonyáról megállapít. Meggyőző módon mutatja ki, hogy a két regény „egymás lenyomata”. Igaz, ezzel a megállapítással már az eddigi szakirodalomban – pl. Lukács György 1954-ben írott *Déry Tibor hatvan éves* című köszöntőjében – is találkozhattunk, a jelen tanulmánysorozat mégis jóval részletesebben, megalapozottabban s némiképp más konklúziók érdekében fejti ki ezt a nézetet. Lukács a harmincas évek fojtogató atmoszféráját és a felszabadulás utáni korszak megújult légkörét állította szembe egymással, Szalai Anna viszont *A befejezetlen mondatban* alakot öltő nagy várakozásokat és a *Felelet* mögött meghúzódó lassú kiábrándulást veti össze: „Ott megvan a vágy és lehetőség egy bizonyos fokú érintkezésre, közeledésre. Itt kiszolgáltatottság és kudarc vár a saját, szűk körön kívül kapcsolatot keresőre. Ott a mozgalom az egyetlen hely, a mozgalmi munka az egyetlen alkalom, ahol a magányt átmenetileg közösségi élmény váltja föl. Itt a mozgalom teremti áthidalhatatlan akadályokat.” Már ebből a rövid összevetésből is kitetszik, hogy három évtized során milyen nagy mértékben változott meg a Déry-regények „olvasata”. Szalai Anna értelmező munkájának nem kis érdeme, hogy ezt a mai „olvasatot” fejezi ki, s ezáltal kiváló írónk munkásságának teljesebb birtokbavételét készíti elő.

Pomogáts Béla

Schulek Tibor nyolcvanéves

„Igen nagy áldást jelentene a nemzetnek, ha igazi nagyjaink értékelésében egyek tudnánk lenni Debrecentől Pannonhalmáig. Bornemisza Péter számára is e könyvön keresztül nem csak a magyar protestantizmus megbecsülését keresem. . . Boldog lennék, ha az olvasónak is olyanféle gazdagodást jelentene ez a könyv, mint amilyet írása jelentett a szerzőnek.”

E sorokkal vezette be Schulek Tibor 1939 tavaszán megjelent és máig minden sorában érvényes Bornemisza-monográfiáját. Eckhardt Sándor Balassi-életrajzai, Varjas Bélának a Balassa-kódexhez írott szövegelemzése és Heltai-esszéje, Tolnai Gábor Bethlen Miklós-tanulmánya mellett Schulek Bornemisza-életrajza ennek az 1939–1945 között nekilendülő, olvasmányosságot tudományossággal ötvöző irodalomtörténeti életrajzirodalomnak legjobb darabja. Az ő eredményeiket és módszereiket fejlesztettük tovább a felszabadulás után.

Módszerem – vallja Schulek Tibor 1938-ban Győrött kiadott doktori értekezésében – „meglehetősen eltér a hasonló természetű egyháztörténeti vagy profán történeti munkáétól. Legnagyobb részt Bornemisának nagy bőséggel idézett személyes kijelentéseiből, tanításából, önvallomásaiból áll.”

Akkor valóban meghökkentően szokatlan eljárás volt ez; Eckhardt Sándor kísérletezett hasonló módszerrel a Balassi-életrajzban.

Amikor az ötvenes évek közepe táján tisztelettudó elfogódottsággal bekopogtattam Schulek Tibor komáromi lelkési hivatalának ajtaján: magam is „Bornemisának nagy bőséggel idézett személyes kijelentéseinek, tanításainak, önvallomásainak” bűvkörében éltem és erős kétségek gyötörtek, vajon sikerül-e újabbat és érvényeset írnom Bornemisáról Schulek Tibor monográfiája után? Bornemisza azonban annyira bűvkörébe vont, és Schulek Tibor könyve is éppen folytathatatlannak tűnő befejezettsége folytán annyira ösztökélt, hogy nekiszántam magam a munkának. Ehhez kértem tanítványként a mester segítségét.

Sohasem feledem azt a baráti szívéllyességet, mellyel a nagycsaládú, sokgondú komáromi evangélikus lelkész azokban a nem könnyű időkben vendégül látott. Önzetlenül bocsátotta rendelkezésemre kutatásainak újabb eredményeit, töprengéseit, feltevéseit és bizonytalanságait. Barátságába fogadott.

Azóta, immár jó harminc esztendőn át, mindig és mindenkinek ezzel a nyájas közvetlenséggel áll rendelkezésére. Gyűlés, ülés, felolvasás, társulati együttlét nem eshet meg nélküle. Irigység és szakmai féltékenység nélkül fogad új eredményeket, azokat is, melyek netán az ő korábbi megállapításait haladják meg.

Egész ember.

Nyolcvanadik születésnapján kívánunk neki tartalmas, boldog, alkotó öregséget, magunknak pedig még néhány olyan szerény, türelmes, mosolygós tudós mestert, mint amilyen ő.

Nemeskürty István

Vajda György Mihály hetvenéves

A magyar irodalomtudomány külföldi elismertsége, a magyar komparatiztika vezető egyéniségeinek szervező és kutató munkája, a magyar és a külföldi irodalomtudomány egymást építő, ösztönző kapcsolata: ha csak ezeket a területeket emlegetjük, már akkor is Vajda György Mihálynak rendkívül

értékes, gyümölcsöző munkásságát idézzük föl. Szerkesztői, szervezői tevékenysége immár több évtizede olyan posztokra állította, ahol eredményesen munkálkodhat a magyar irodalomtudomány nemzetközi kapcsolatainak kiépítésében. Ám ezen túl: a magyar irodalomtudomány *személyes* jellegű érintkezései által irodalmunk népszerűsítése, a magyar irodalom fejlődési tendenciáinak nemzetközi tudomásul vétele is részét alkotja annak a messze gyűrűző hatásnak, amely Vajda György Mihály munkássága nyomán a nemzetközi szakirodalomban megfigyelhető. Akár Heine és Petőfi viszonyáról ír, akár Madách Imre életművének európai összefüggéseit tárgyalja, akár Csokonai költői attitűdjére vet egy pillantást a neoklasszicista irányzat aspektusából, az alapvetően összehasonlító módszer célszerűnek bizonyuló alkalmazása mellett, a magyar irodalom tágabb környezetének bemutatásával szolgálja mind a tágabb környezet, mind a magyar irodalom jobb ismeretét. Nem kevésbé hasznosak az olyan típusú tanulmányok, mint amilyeneket nemzetközi vállalkozások magyar résztvevőjeként a magyar irodalom egyes korszakairól írt. Hadd említsük a Wiesbadenben 1976-ban megjelent *Neues Handbuch der Literaturwissenschaft* c. kézikönyv 19. kötetében publikált fejezetet a magyar irodalom 1905–1918 közötti periódusáról. Ma még aligha tudjuk méltóképpen felbecsülni a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtudományi Társaság komparatistikai sorozatát; a felvilágosodástól a romantikáig terjedő időszak költészettörténeti kötetét szerkesztette Vajda György Mihály, de az expresszionizmusról, a századfordulóról, a szimbolizmusról szóló kötetek munkájában is részt vett. A nemzetközi irodalmi–művészeti áramlatok magyar vonatkozásai, jelentős költői sosem kerültek el figyelmét. Mint ahogy a magyar komparatistika történetét Vajda György Mihály úgy írta meg, hogy ez a magyar és a nemzetközi tudománytörténeti áramlatok találkozásának, egymásra hatásának és ezáltal egy diszciplína önállósulásának, „nagykorúságának” lett becses dokumentuma. Vajdának ezt az eredetileg magyarul megjelent dolgozatát, később franciául és angolul is közzétette, s a nemzetközi szakirodalomban többször idézett alapvető értekezésékként tartják számon.

Vajda György Mihály „Az egyezményesek” c. 1937-es doktori disszertációjával még csak egy „fejezet”-et írt meg a „magyar filozófia történetéből”. Ám már ekkor kitekintett a művelődéstörténetileg is érdekes vonatkozások felé, beleágyazta az egyezményesek filozófiai vitáit a rokon diszciplínák fejlődésébe. Azóta is jellemzi munkásságát a filozófia, az irodalom, a társadalmi és művészeti kapcsolatok, korszakot alkotó együttesének pontos leírására való törekvése. Komparatista beállítottsága, a magyar komparatistika hagyományainak (pl. Meltzl Hugóénak) vállalása elősegíti e törekvését. Hetvenedik születésnapján a „szokásos” jókívánságok mellett e törekvésének mind több eredményét kívánjuk Neki – és irodalomtudományunknak.

Fried István

Rába György hatvanéves

Lapunk jellege arra kötelez, hogy abból a gazdag életműből, melyet Rába György neve jelöl, az irodalomtörténetíróra figyeljek. Magát Rábát óhatatlanul megcsonkítja ez a parcellázás, bennünk viszont szakmánk szerencséjét tudatosíthatja. Azt a különös tény, hogy nemzedékéből Ő az egyetlen, aki költő létére tudományunk legkeményebb törvényeit is állva, szaktudósként is elsőrendűt alkotott. Nagyon valószínű, hogy az objektív tárgyiaság, mely líráját meghatározza, mint szemlélet és magatartásforma, kedvezett is ennek a tudományosságnak. A vélemények és állásfoglalások kinyilatkoztató, hirdető stílusával szemben kedve telhetett a filológia tárgyyszerű műveleteiben. Vonzalmainak érzékenységét ólomköpenyként védhette az elemzésből kifejlő bizonyítás. Inkább érezzék nehéznek, túlságosan is tudományosnak, hogysem meggyőződése valahol pórén maradjon. Alighanem ez a stratégia rejlik a mögött a szívósság és fegyelem mögött, mely Rába irodalomtörténeti műveit jellemzi.

A tudományosság azonban, ha igazi, mint a Rába György tudományossága, sohasem csupán leple a lélek mélyebb hajlamainak, hanem tápláléka is. Az igazság kiderítésének fegyelmezett szenvedélye az irodalomtudományban érzékenység, tehetség, műveltség és erkölcs remek műhelyeihez juthat. Szembeötlő, hogy Rába valamennyiben mestervizsgát tett, s valamennyiben folyamatosan időzik.

Legfeltűnőbb, hogy a filológiai alapkatásokat sem bízta másra. Minden kész eredményt ismer, de minden témában talál felderítetlen adatokat. Első jelentős művében, a *Szép hűtlenekben* (Bp. 1969.) Kosztolányi, Babits, Tóth Árpád műfordításainak forrásait, a kapcsolatok életrajzi szálait is felfejtve halad a fordítás jellegének mélyebb meghatározói: az egyéniség sajátos stílusa felé. Munkája

természetesen a szövegelemzésben tetőzik, de igazolását sokfelől szerzi. — Még a Szabó Lőrincről írott népszerűsítő könyvében is (*Szabó Lőrinc*. Bp. 1972.) friss dokumentációhoz folyamodik, ha kényes kérdésben kell állást foglalnia. S az ilyen eljárásokban sem a pro vagy contra gesztusát fokozza fel, hanem a költőiség minőségének felismerésébe torkoll vizsgálódása. Mert elsősorban mindig ez érdekli. Ettől lesz módszere *poétikai* természetű.

Ennek köszönheti, hogy legnagyobb vállalkozásában, a Babits Mihály költészetének első nagy szakaszát tárgyaló könyvében (*Babits Mihály költészete*. Bp. 1981.) a filozófiai inspirációk bonyolult szövevényéből: a Jammes-hoz, Schopenhauerhoz, Nietzschehez, Bergsonhoz, Kanthoz vezető szálak felfejtéséből három új poétikai jelleg felismeréséhez ér. S ebben a rétegzett képben a fonákjukról látott babitsi vonások színükről bontakoznak ki: a formalizmus formakultúráként, az öncélúság önelemzésként, az élményszegénység gondolati élményként.

Semmi kétség, a Nyugat nagy költőinek életművét, kivált a Babitsét, Rába eredményei nélkül már nem lehet más szemléletű szintézisbe sem elhelyezni. Ez a szembesítő munka még hátra van, de Rábát — noha 60 éve alkalmából köszöntjük — még ereje teljében találhatja, ha elkezdődik. Magam más költőeszmények vonzásában tanultam a mesterséget, de tanúsíthatom — húsz éves együttműködés alapján —, Rába Györggyel úgy lehet vitatkozni, hogy a másik álláspont tisztelete csak mélyülhet a vitatkozókban.

Kiss Ferenc

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Кирай, Э.</i> : Поэтические понятия в предисловии к сборнику М. Зрини «Русалка»	277
<i>Маргочи, И.</i> : Состояние историко-литературной традиции во второй половине XVIII века	291
<i>Сили, Й.</i> : Внутренний мир произведения (Динамическая структура антропоморфического отражения в <i>Эстетике</i> Д. Лукача)	309

Краткие сообщения

<i>Немешкюрти, Х.</i> : Диалог о Миклоше Зрини и Венгрии, написанный в 1664 году одним из последователей Эразма	321
<i>Лендель, А.</i> : Из истории сегедских связей издания «Сеп со»	327

Документация

<i>Янкович, Й.</i> : Неизвестное письмо Яноша Римаи к Петеру Реваи	337
<i>Ф. Чанак, Д.</i> : Считавшееся утерянным предисловие Йожера Пецели к своему переводу «Занра» Вольтера	339
<i>Лукачи, Ш.</i> : Неизвестное заявление Ф. Кёльчен	350
<i>Тидренчель, Ш.</i> : Архив Культурного кружка им. Д. Беншенъен комитата Сабольч	351

Мастерская

<i>Палфи, А.</i> — <i>Турчань, П.</i> : Толди Я. Араня и история венгерского стихосложения	361
--	-----

Обзор

<i>Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadi e Illuminismo (Пал, Й.)</i>	372
Исследования второй половины XIX века (<i>Имре, Л.</i>)	374
Имре Бата: Рядом с Шандором Верешом (<i>Бакони Ковач, И.</i>)	376
Имре Черепфальви: Записки книгоиздателя (<i>Мико, К.</i>)	378
Гергей Дьендьеш: Портреты венгерского средневековья (<i>Шарбак, Г.</i>)	382

Хроника

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a KHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 114 Ft

1 szám ára: 19 Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 19 Ft

Előfizetés egy évre: 114 Ft

ISSN 0021-1486

SOMMAIRE

<i>Király, E.</i> : Notions de poétique dans la préface du volume de Zrínyi, intitulé «Syrena»	277
<i>Margócsy, I.</i> : La situation de la tradition d'histoire littéraire dans le seconde moitié du XVIII ^e siècle	291
<i>Szili, J.</i> : Le monde intérieur de la création (La structure dynamique de la réflexion anthropomorphisante dans <i>La caractéristique de l'esthétique</i> de György Lukács)	309

Bulletin

<i>Nemeskürty, H.</i> : Un dialogue érasmien sur Miklós Zrínyi et la Hongrie de l'année 1664	321
<i>Lengyel, A.</i> : De l'histoire des relations de la revue Szép Szó avec Szeged	327

Documents

<i>Jankovics, J.</i> : Une lettre inconnue de János Rimay à Péter Révay	337
<i>P. Csanak, D.</i> : La préface, censée perdue, de József Péczeli, à la traduction de Zaÿre de Voltaire	339
<i>Lukács, S.</i> : Une requête inconnue de Kölcsey	350
<i>Tidrenczel, S.</i> : Le recueil d'épîtres du Cercle Culturel György Bessenyei du Comitatus Szabolcs	351

Atelier

<i>Pálfi, Á. — Turcsányi, P.</i> : Toldi de János Arany et l'histoire de la versification hongroise	361
---	-----

Revue

Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo. (<i>Pál, J.</i>)	372
Études sur la seconde moitié du XIX ^e siècle. (<i>Imre, L.</i>)	374
Bata, Imre: Autour de Sándor Weöres (<i>Bakonyi (Kovács), I.</i>)	376
Cserépfalvi, Imre: Les notes d'un éditeur (<i>Mikó, K.</i>)	378
Gyöngyösi, Gergely: Visages du moyen âge hongrois (<i>Sarbak, G.</i>)	382

Chronique

